

Respublika OAK jurnali

ISSN 2181-4201

TA'LIM TRANSFORMATSIYASI

ILMIY-METODIK JURNALI



IYUL 2026, 4-SON

BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
<https://etjournal.buxdpi.uz>



**BUXORO DAVLAT
PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

TA'LIM TRANSFORMATSIYASI

ILMIY – METODIK JURNAL

№. 4

ILMIY – METODIK JURNAL TAHRIR HAY’ATI TARKIBI

Bosh muharrir:

Ma’murov Bahodir Baxshullayevich

Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, p.f.d. (DSc), professor

Tahrir hay’ati raisi:

Qahhorov Siddiq Qahhorovich

pedagogika fanlari doktori, professor.

Muqimov K.M.	– O‘zRFA akademigi, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Xamidov O.X.	– iqtisod fanlari doktori (DSc), professor
Murodov Sh.N.	– fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Ikramov A.A.	– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raximov Sh.A.	– fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
Muxtorov E.M.	– psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Niyozov A.K.	– texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Sharipov A.Z.	– falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Qahhorov O.S.	– iqtisod fanlari doktori (DSc), professor
Barotov Sh.R.	– psixologiya fanlari doktori, professor
Olimov Sh.Sh.	– pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov T.H.	– fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
O‘rayeva D.S.	– filologiya fanlari doktori, professor
Amonov M.R.	– texnika fanlari doktori, professor
Bo‘riyev S.B.	– biologiya fanlari doktori, professor
Ma’murov B.B.	– pedagogika fanlari doktori, professor
Abdullayev M.J.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jo‘rayev A.R.	– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Saidova M.J.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Nazarov M.R.	– fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
Izbullayeva G.V.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent Tadjixodjayev Z.A. texnika fanlari doktori, professor
Tosheva D.A.	– filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent
Byulent Bayram	– filologiya fanlari doktori, professor (Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro Turk-Qozoq universitet)
Timur Kojaog‘lu	– filologiya fanlari doktori, professor (AQSH Michigan davlat universiteti)
Irina Pokrovskaya	– filologiya fanlari doktori, professor (Taras Shevchenko nomidagi Kiyev milliy universiteti)
Murat Elmali	– filologiya fanlari doktori, professor (Istanbul universiteti)
Mehmet Y.Y.	– filologiya fanlari doktori, professor (Istanbul universiteti)
Starikov Marcelo	– pedagogika fanlari doktori, professor (New York)

Muassis: Buxoro davlat pedagogika instituti

Tahririyat manzili: Buxoro shahar Piridastgir ko'chasi 2-uy.

Telefon: (+998 65) 226-10-97

Faks: (+998 65) 226-66-75

Elektron manzil: buxdpi@buxdpi.uz.

ISSN – 2181-4201

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA METODIKA

SPORT YO'NALISHIDAGI QO'SHIMCHA TA'LIM ORQALI O'QUVCHILARNING BO'SH VAQTINI MAZMUNLI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI

Ibragimov Sanjar Saidjonovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

sanjar_ibragimov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada sport yo'nalishidagi qo'shimcha ta'lim orqali o'quvchilarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish muammosining normativ-huquqiy, ijtimoiy va pedagogik asoslari tahlil qilingan. Bo'sh vaqt o'quvchining majburiy o'quv faoliyatidan tashqari, uning qiziqishi, tanlovi va rivojlanish ehtiyojlari asosida tashkil etiladigan pedagogik makon sifatida talqin etilgan. Sport to'garaklari va seksiyalarining sog'lom turmush odatlari, ijtimoiylashuv, intizom, o'zini boshqarish va jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Maqsadli diagnostika, variativ dastur, motivatsion muhit, xavfsiz faoliyat, maktab-oila-mahalla-qo'shimcha ta'lim tashkiloti hamkorligi va refleksiv monitoringdan iborat pedagogik mexanizmlar tizimi asoslangan. Muallif tomonidan bo'sh vaqtni sport asosida tashkil etishning “ehtiyoj–tanlov–faol ishtirok–ijtimoiy tajriba–refleksiya–barqaror odat” modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: qo'shimcha ta'lim, bo'sh vaqt, sport to'garagi, o'quvchi, pedagogik mexanizm, mazmunli faoliyat, jismoniy faollik, motivatsiya, ijtimoiylashuv, hamkorlik.

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОДЕРЖАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СПОРТИВНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Аннотация. В статье проанализированы нормативно-правовые, социальные и педагогические основы содержательной организации свободного времени учащихся посредством дополнительного образования спортивной направленности. Свободное время рассматривается как педагогическое пространство, организуемое с учетом интересов, выбора и развивающих потребностей учащегося. Раскрыты возможности спортивных кружков и секций в формировании здоровых привычек, социализации, дисциплины, самоуправления и командного взаимодействия. Обоснована система педагогических механизмов, включающая диагностику потребностей, вариативную программу, мотивационную среду, безопасную деятельность, партнерство школы, семьи, махалли и организации дополнительного образования, а также рефлексивный мониторинг.

Ключевые слова: дополнительное образование, свободное время, спортивный кружок, учащийся, педагогический механизм, физическая активность, мотивация, социализация, партнерство.

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR ORGANIZING STUDENTS' LEISURE MEANINGFULLY THROUGH SPORT- ORIENTED SUPPLEMENTARY EDUCATION

Abstract. The article analyses the legal, social and pedagogical foundations of

meaningful leisure organization through sport-oriented supplementary education. Leisure is interpreted as a pedagogical space shaped by students' interests, choices and developmental needs. The potential of sport clubs and sections for healthy habits, socialization, discipline, self-management and teamwork is discussed. A system of pedagogical mechanisms is substantiated, including needs assessment, a variable programme, a motivating and safe environment, school–family–community partnership and reflective monitoring. A model comprising need, choice, active participation, social experience, reflection and sustainable habit is proposed.

Keywords: supplementary education, leisure, sport club, student, pedagogical mechanism, physical activity, motivation, socialization, partnership.

Kirish: O‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish ta’lim va tarbiya tizimining chekka yo‘nalishi emas, balki shaxsning sog‘lom, ijtimoiy mas’uliyatli va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lib rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim pedagogik jarayondir. Raqamli qurilmalar bilan bog‘liq kamharakat turmush tarzi, rejasiz bo‘sh vaqt, ijtimoiy aloqalarning qisqarishi va xavfli xulq-atvor omillari sport yo‘nalishidagi qo‘shimcha ta’limning ahamiyatini oshirmoqda. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti 5–17 yoshli bolalar va o‘smirlar uchun haftalik kesimda kuniga o‘rtacha kamida 60 daqiqa o‘rtacha yoki yuqori intensivlikdagi jismoniy faollikni tavsiya etadi [7]. Mazkur tavsiya maktab darsi bilangina to‘liq ta’minlanmasligi sababli qo‘shimcha sport faoliyatining pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

O‘zbekistonda ta’lim, sport va yoshlar siyosatiga oid amaldagi hujjatlarda o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni muntazam sportga jalb qilish, qo‘shimcha ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish va barcha bolalar uchun teng imkoniyat yaratish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1–6]. 2025-yildan qo‘shimcha ta’lim tashkilotlari tizimidagi yangilanishlar, jumladan “Kelajak” markazlari faoliyatining tartibga solinishi, sport yo‘nalishidagi dasturlarni zamonaviy pedagogik tamoyillar asosida qayta loyihalash uchun yangi tashkiliy imkoniyat yaratadi.

Maqolaning maqsadi sport yo‘nalishidagi qo‘shimcha ta’lim orqali o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishning nazariy-pedagogik asoslarini aniqlash, mazkur jarayonning tarkibiy qismlari, tamoyillari va pedagogik mexanizmlarini tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish, mahalliy va xorijiy pedagogik manbalarni qiyosiy o‘rganish, tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan, aksiologik va ekologik yondashuvlarni integratsiyalash, pedagogik modellashtirish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tahlil birligi sifatida o‘quvchining sport yo‘nalishidagi qo‘shimcha ta’limga kirishi, unda faol ishtiroki, ijtimoiy tajriba orttirishi va bo‘sh vaqtini mustaqil boshqarish qobiliyatining rivojlanishi olindi.

Nazariy tahlilda bo‘sh vaqtning miqdoriy ko‘rsatkichi emas, uning sifati asosiy mezon sifatida qaraldi. Ya’ni mashg‘ulotlar soni yoki musobaqalar ko‘pligi o‘z-o‘zidan pedagogik natijani kafolatlamaydi. Natija faoliyatning o‘quvchi ehtiyojiga mosligi, ixtiyoriy tanlov, xavfsiz muhit, malakali murabbiylik, rivojlantiruvchi vazifa, jamoaga mansublik hissi va faoliyatdan keyingi refleksiya bilan belgilanadi.

Bo‘sh vaqt — o‘quvchining dars, majburiy uy vazifasi va maishiy vazifalardan tashqari qoladigan vaqt oraliq bo‘libgina qolmay, shaxsiy tanlov, qiziqish, ijodkorlik, muloqot va o‘zini sinab ko‘rish maydonidir. Pedagogik jihatdan tashkil etilmagan bo‘sh vaqt tasodifiy va passiv mashg‘ulotlar bilan to‘lishi mumkin. Mazmunli tashkil etilgan bo‘sh vaqt esa o‘quvchiga qiziqishini aniqlash, qobiliyatini rivojlantirish, jamoaga qo‘shilish va o‘z faoliyatiga mas’ul bo‘lish imkonini beradi.

Qo‘shimcha ta’limning asosiy xususiyati uning variativligi, ixtiyoriyligi va

o'quvchining qiziqishiga yaqinligidir. Umumiy ta'limda mazmun davlat talablari bilan qat'iyroq belgilanadigan bo'lsa, qo'shimcha ta'limda sport turi, mashg'ulot sur'ati, ishtirok shakli va individual rivojlanish yo'li kengroq tanlanadi. Shu sababli u o'quvchining ichki motivatsiyasini va tashabbusini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Sport yo'nalishidagi qo'shimcha ta'lim faqat jismoniy sifatlarni rivojlantirish yoki musobaqa natijasiga erishish bilan cheklanmasligi kerak. Unda sog'lom turmush qadriyatlari, xavfsizlik, adolatli o'yin, sherikka hurmat, hissiyotlarni boshqarish, maqsad qo'yish, vaqtni rejalashtirish va mag'lubiyatdan xulosa chiqarish kabi hayotiy kompetensiyalar shakllanadi.

1-jadval. Bo'sh vaqt faoliyatining pedagogik sifat mezonlari

Mezon	Mazmunli faoliyat belgisi	Nomaqbul holat
Ixtiyoriylik	O'quvchi sport turi va rolni ongli tanlaydi	Majburlash yoki faqat kattalar qarori
Rivojlantiruvchanlik	Yangi jismoniy, ijtimoiy va o'zini boshqarish ko'nikmasi hosil bo'ladi	Faqat vaqt o'tkazish va takroriy bir xillik
Xavfsizlik	Jismoniy va psixologik xavfsizlik qoidalari ta'minlanadi	Qo'rqitish, kamsitish, xavfli yuklama
Inklyuzivlik	Turli imkoniyat va tayyorgarlikdagi bolalar uchun moslashuv mavjud	Saralash va chetlatishning ustuvorligi
Ijtimoiylik	Hamkorlik, adolatli o'yin va jamoaga mansublik shakllanadi	Faqat individual natija va keskin raqobat
Refleksivlik	O'quvchi yutuq, qiyinchilik va keyingi maqsadini tahlil qiladi	Faqat tashqi baho va mukofotga qaramlik

Qo'shimcha ta'limning tamoyillari: Shaxsga yo'naltirilganlik tamoyili o'quvchining yoshi, salomatligi, jismoniy tayyorgarligi, qiziqishi, jinsi, ijtimoiy sharoiti va oldingi sport tajribasini hisobga olishni nazarda tutadi. Bir xil sport dasturini barcha bolaga o'zgarmas shaklda tatbiq etish ayrim o'quvchilar uchun ortiqcha, boshqalari uchun esa yetarli bo'lmagan yuklama yaratadi. Shuning uchun bazaviy dastur bilan birga tanlovli modul va individual maqsadlar ishlab chiqilishi lozim.

Ixtiyoriylik va ongli tanlov tamoyili sport to'garagiga kirish, sport turini tanlash va rivojlanish maqsadini belgilashda o'quvchining fikrini hisobga olishni talab qiladi. Ixtiyoriylik nazoratsizlik emas: murabbiy bolaning tanlovini axborot, sinov mashg'uloti va xavfsizlik mezonlari bilan qo'llab-quvvatlaydi.

Uzluksizlik va bosqichlilik tamoyiliga ko'ra, bo'sh vaqt sport faoliyati bir martalik tadbirlar yig'indisi emas, o'quv yiliga mo'ljallangan maqsadli dastur bo'lishi kerak. Tanishuv, moslashuv, bazaviy ko'nikma, mustaqil ishtirok, jamoaviy loyiha va yakuniy refleksiya bosqichlari o'quvchining barqaror odat hosil qilishiga yordam beradi.

Tarbiya va sport natijasining birligi tamoyili sport ko'rsatkichini axloqiy, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishdan ajratmaslikni anglatadi. G'alaba adolatli o'yin, sherik hurmati va xavfsizlikdan ustun qo'yilmasligi kerak. UNESCO sport dasturlarida inklyuzivlik, tenglik, etik standartlar va uzluksiz ishtirokni muhim prinsip sifatida belgilaydi [9–10].

2-jadval. Sport dasturini loyihalashning asosiy tamoyillari

Tamoyil	Amaliy ifodasi	Kutiladigan natija
Shaxsga yo'naltirilganlik	Boshlang'ich diagnostika va individual maqsad	Mos yuklama va o'z kuchiga ishonch
Variativlik	Sport turi, rol, mashq va loyiha formatini tanlash	Qiziqish va faol ishtirok
Bosqichlilik	Oddiydan murakkabga, tanishuvdan mustaqillikka	Barqaror ko'nikma
Inklyuzivlik	Moslashtirilgan qoida, jihoz va yordam	Teng qatnashuv
Hamkorlik	Jamoaviy vazifa va tengdoshlar yordami	Ijtimoiy kompetensiya
Refleksiya	Kundalik, suhbat, portfolio va maqsadni yangilash	O'zini boshqarish

Pedagogik mexanizmlar tizimi: Diagnostik-motivatsion mexanizm o'quvchining qiziqishi, jismoniy faollik tajribasi, bo'sh vaqt tartibi, ijtimoiy ehtiyoji va ishtirok to'siqlarini aniqlashdan boshlanadi. Diagnostika saralash uchun emas, mos dastur va yordamni belgilash uchun qo'llanadi.

Tavsiya etiladigan pedagogik model: Sport asosida bo'sh vaqtni tashkil etish modeli olti o'zaro bog'langan bosqichdan iborat: ehtiyojni aniqlash, ongli tanlov, faol ishtirok, ijtimoiy tajriba, refleksiya va barqaror odat. Ehtiyoj bosqichida o'quvchi va muhit imkoniyatlari o'rganiladi. Tanlov bosqichida sport turi, qatnashuv darajasi va shaxsiy maqsad belgilanadi. Faol ishtirok bosqichida texnik ko'nikma, jismoniy faollik va xavfsiz xulq shakllanadi.

Ijtimoiy tajriba bosqichida o'quvchi jamoa ichida rol bajaradi, hamkorlik qiladi, qoidaga rioya etadi va tadbir yoki loyiha tashkil etishda ishtirok etadi. Refleksiya bosqichida yutuq, qiyinchilik, hissiyot, jamoaviy munosabat va keyingi qadam tahlil qilinadi. Barqaror odat bosqichida sport mashg'uloti tashqi nazorat bilan bajariladigan tadbirdan o'quvchining o'z bo'sh vaqtini boshqarish vositasiga aylanadi.

Sport yo'nalishidagi qo'shimcha ta'limning samarasi musobaqa g'oliblari soni bilan baholansa, ko'plab o'quvchilarning kundalik rivojlanishi ko'rinmay qoladi. Dastur ommaviy va rivojlantiruvchi vazifani bajarsa, boshlang'ich tayyorgarligi past, musobaqaga qiziqmaydigan yoki alohida yordamga muhtoj bolalar uchun ham mazmunli rol yaratishi kerak.

Bo'sh vaqtni to'liq kattalar tomonidan rejalashtirish ham muammoli. Haddan tashqari nazorat o'quvchining tanlov va o'zini boshqarish ko'nikmasini cheklaydi. Shu sababli pedagogik tashkil etish tartib va xavfsizlikni ta'minlash bilan birga, o'quvchiga maqsad, rol va faoliyat formatini tanlash uchun real imkoniyat berishi lozim.

Bir martalik sport bayramlari qiziqish uyg'otadi, ammo barqaror odat uchun muntazam dastur, malakali murabbiy, oila qo'llovi, qulay jadval va individual rivojlanish yo'li talab qilinadi. Demak, tadbir yondashuvidan tizimli qo'shimcha ta'lim yondashuviga o'tish mazkur mavzuning asosiy pedagogik shartidir.

Xulosa: Sport yo'nalishidagi qo'shimcha ta'lim o'quvchilarning bo'sh vaqtini sog'lom, mazmunli va rivojlantiruvchi faoliyatga aylantirish imkoniga ega. Buning uchun sport dasturi faqat jismoniy mashqlar to'plami emas, o'quvchining tanlovi, ijtimoiy tajribasi, qadriyatlar va o'zini boshqarishini rivojlantiruvchi pedagogik tizim sifatida loyihalaniishi kerak.

Taklif etilgan mexanizmlar diagnostika, variativ mazmun, hamkorlik, pedagogik muloqot, xavfsizlik va refleksiv monitoringning uzviy birligini ta'minlaydi. Ularning amaliy samaradorligi keyingi tadqiqotlarda tajriba-sinov, kuzatuv, o'quvchi va ota-ona

so‘rovi, davomiy ishtirok hamda rivojlanish portfoliolari orqali tekshirilishi lozim.

Har bir hudud va maktab kesimida o‘quvchilarning sport qiziqishlari va ishtirok to‘siqlarini o‘rganish, sport to‘garagi dasturiga jismoniy natija bilan birga sog‘lom turmush, hamkorlik, xavfsizlik va refleksiya natijalarini kiritish, sinov mashg‘ulotlari va tanlovli modullar orqali o‘quvchining ongli sport tanlovini qo‘llab-quvvatlash hamda qizlar, alohida ta’lim ehtiyojli va ijtimoiy himoyaga muhtoj o‘quvchilar uchun moslashtirilgan ishtirok imkoniyatlarini yaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-1123-son, 2026-yil 24-mart.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-134-son Farmoni, 2022-yil 11-may.
3. World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. – Geneva: WHO, 2020.
4. UNESCO. Quality Physical Education: Guidelines for Policy-Makers. – Paris: UNESCO, 2015.
5. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.
6. Eccles J., Gootman J.A. (eds.). Community Programs to Promote Youth Development. – Washington, DC: National Academy Press, 2002.
7. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017.
8. Holt N.L., Neely K.C., Slater L.G. et al. A Grounded Theory of Positive Youth Development through Sport // International Review of Sport and Exercise Psychology. – 2017. – Vol. 10, No. 1. – P. 1–49.
9. Larson R.W. Toward a Psychology of Positive Youth Development // American Psychologist. – 2000. – Vol. 55, No. 1. – P. 170–183.

SUN'IY INTELEKTDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISHNING ETIK VA HUQUQIY JIHATLARI

Umedjanova Malika Lukmanovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti, p.f.f.d. (PhD), dots.

E-mail: umedjanovamalika1405@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda ta'lim tizimida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning etik, huquqiy va ijtimoiy jihatlari tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt ta'lim jarayonini individuallashtirish, bilimlarni baholashni avtomatlashtirish hamda pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, akademik halollik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, algoritmik xolislik, mualliflik huquqi va raqamli tengsizlik kabi muammolar ham yuzaga kelmoqda. Tadqiqotda sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanishning asosiy tamoyillari hamda ta'lim muassasalari oldida turgan vazifalar yoritilgan. Ta'limda sun'iy intellektdan samarali foydalanish uchun inson nazorati, shaffoflik va huquqiy me'yorlarni takomillashtirish muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim, etika, huquq, akademik halollik, algoritmik xolislik, ma'lumotlar xavfsizligi, raqamli ta'lim.

ЭТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Умеджанова Малика Лукмановна,

Бухарского государственного педагогического института,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент

E-mail: umedjanovamalika1405@gmail.com

Аннотация: В статье анализируются этические, правовые и социальные аспекты использования технологий искусственного интеллекта (ИИ) в системе образования. ИИ позволяет обеспечить индивидуализацию образовательного процесса, автоматизировать оценку знаний и повысить эффективность педагогической деятельности. В то же время возникают такие вопросы, как академическая честность, защита персональных данных, алгоритмическая справедливость, авторское право и цифровое неравенство. В работе обозначены ключевые принципы ответственного использования ИИ и задачи, стоящие перед образовательными учреждениями. Контроль со стороны человека, прозрачность и совершенствование правовых норм определены как важнейшие факторы эффективного применения ИИ в сфере образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, этика, право, академическая честность, алгоритмическая справедливость, безопасность данных, цифровое образование.

Umedjanova Malika Lukmanovna,

Bukhara State Pedagogical Institute, PhD, Associate Professor

E-mail: umedjanovamalika1405@gmail.com

Abstract: This paper analyzes the ethical, legal, and social aspects of using artificial intelligence (AI) technologies within the education system. AI enables the individualization of the educational process, the automation of knowledge assessment, and the enhancement of pedagogical efficiency. At the same time, issues such as academic integrity, personal data protection, algorithmic fairness, copyright, and digital inequality are emerging. The study outlines the key principles of responsible AI usage

and the tasks facing educational institutions. Human oversight, transparency, and the improvement of legal standards are identified as crucial factors for the effective use of AI in education.

Keywords: artificial intelligence, education, ethics, law, academic integrity, algorithmic fairness, data security, digital education.

Kirish

XXI asrda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida sun'iy intellekt (SI) inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga kirib bordi. Ayniqsa, ta'lim tizimida sun'iy intellekt asosidagi platformalar, virtual yordamchilar, adaptiv o'quv tizimlari va generativ modellar keng qo'llanilmoqda. ChatGPT, Gemini, Copilot kabi vositalar o'quv materiallarini yaratish, matnlarni tahlil qilish, tarjima qilish, baholash va masofaviy ta'limni tashkil etishda samarali yordam bermoqda.

Sun'iy intellektning ta'limga kirib kelishi o'qituvchi va talabalarga yangi imkoniyatlar yaratdi. Masalan, o'quvchilar bilim darajasiga mos individual topshiriqlar shakllantirish, murakkab mavzularni sodda izohlash va tezkor fikr-mulohaza olish imkoniga ega bo'ldilar. Biroq texnologiyaning keng qo'llanilishi bilan bir qatorda uning etik va huquqiy oqibatlari ham dolzarb masalaga aylandi. Akademik halollikning buzilishi, shaxsiy ma'lumotlarning himoyasi, noto'g'ri yoki tarfakash algoritmik qarorlar hamda mualliflik huquqi bilan bog'liq muammolar ta'lim tizimi oldidagi yangi chaqiriqlar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining asosiy afzalliklaridan biri ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish imkoniyatidir. An'anaviy ta'limda barcha talabalar uchun bir xil metodika qo'llanilgan bo'lsa, sun'iy intellekt har bir o'quvchining bilim darajasi, qobiliyati va ehtiyojlariga mos tavsiyalar bera oladi. Bu esa ta'lim samaradorligini oshiradi va o'quv jarayonining individuallashtirishiga xizmat qiladi. Shuningdek, sun'iy intellekt o'qituvchilarning vaqtini tejashga yordam beradi. Testlarni avtomatik tekshirish, statistik tahlillarni amalga oshirish va o'quv natijalarini monitoring qilish kabi vazifalar avtomatlashtirilishi mumkin. Natijada pedagoglar ko'proq ijodiy va metodik faoliyat bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Yana bir muhim jihat shundaki, sun'iy intellekt ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Nogironligi bo'lgan shaxslar, uzoq hududlarda yashovchi o'quvchilar va til o'rganayotgan talabalar uchun maxsus xizmatlar taqdim etilishi mumkin. Bu esa inklyuziv ta'limni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellektdan foydalanishdagi etik muammolar. Ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish bilan bog'liq eng dolzarb etik masalalardan biri akademik halollikdir. Bugungi kunda talabalar generativ AI vositalaridan referat, kurs ishi va ilmiy maqolalar tayyorlashda foydalanmoqdalar. Agar AI yordamida yaratilgan matnlar manbasi ko'rsatilmasdan taqdim etilsa, bu akademik halollik tamoyillarining buzilishiga olib keladi. Bundan tashqari, talabalarning mustaqil fikrlash ko'nikmalariga salbiy ta'sir ko'rsatish xavfi ham mavjud. Sun'iy intellekt tayyor javoblar taqdim etgani sababli ayrim hollarda o'quvchilar muammoni mustaqil tahlil qilish va yechim topish jarayonidan chetlashib qolishlari mumkin. Bu esa tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yana bir muhim muammo algoritmik tarfakashlikdir. Sun'iy intellekt tizimlari o'qitilgan ma'lumotlar asosida qaror qabul qiladi. Agar ma'lumotlarda noto'g'ri yoki biryoqlama yondashuv mavjud bo'lsa, tizim ham xuddi shunday natijalar beradi. Natijada ayrim guruhlar uchun adolatsiz yoki diskriminatsion holatlar yuzaga kelishi mumkin.

Huquqiy masalalar va ma'lumotlar xavfsizligi

Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan shaxsiy ma'lumotlarni

himoya qilish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ta’lim platformalarida talabalar haqidagi katta hajmdagi ma’lumotlar saqlanadi. Ushbu ma’lumotlar noto’g’ri boshqarilgan taqdirda maxfiylik buzilishi va ma’lumotlarning uchinchi shaxslarga tarqalishi xavfi yuzaga keladi. Huquqiy jihatdan yana bir muhim masala mualliflik huquqi bilan bog’liq. Generativ sun’iy intellekt yaratgan matn, rasm yoki boshqa mahsulotlarning muallifligi masalasi hali ham dunyo miqyosida bahsli hisoblanadi. Talabalar va tadqiqotchilar AI vositalaridan foydalanganda intellektual mulk huquqlariga rioya qilishlari zarur. Shuningdek, AI asosidagi baholash tizimlarining qarorlari ustidan nazorat o’rnatish ham muhimdir. Ta’limda qabul qilinadigan har qanday yakuniy qaror inson tomonidan tekshirilishi va tasdiqlanishi kerak. Chunki sun’iy intellekt ayrim hollarda xato yoki asossiz xulosalar chiqarishi mumkin.

Sun’iy intellektdan mas’uliyatli foydalanish tamoyillari.

Ta’lim tizimida sun’iy intellektdan samarali foydalanish uchun quyidagi tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1. Shaffoflik – AI vositalaridan foydalanish holatlari ochiq ko’rsatilishi kerak.
2. Akademik halollik – AI yordamida tayyorlangan materiallar manbasi qayd etilishi lozim.
3. Maxfiylik va xavfsizlik – foydalanuvchilarning shaxsiy ma’lumotlari himoyalaniishi zarur.
4. Inson nazorati – muhim pedagogik va baholash qarorlari inson tomonidan qabul qilinishi kerak.
5. Adolatlilik – algoritmlar diskriminatsiya va tarfakashlikdan holi bo’lishi lozim.
6. Raqamli savodxonlik – pedagog va talabalar AI imkoniyatlari hamda cheklavlari haqida yetarli bilimga ega bo’lishlari kerak.

Xulosa

Sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim tizimining rivojlanishida muhim o’rin tutmoqda. Ular o’quv jarayonini individuallashtirish, ta’lim sifatini oshirish va pedagogik faoliyat samaradorligini ta’minlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, akademik halollik, ma’lumotlar xavfsizligi, algoritmik tarfakashlik va mualliflik huquqi bilan bog’liq masalalar ham jiddiy e’tibor talab qiladi. Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limdagi o’rni yanada ortishi kutilmoqda. Shu sababli ta’lim muassasalari, davlat organlari va ilmiy hamjamiyat hamkorlikda sun’iy intellektdan foydalanishning etik va huquqiy asoslarini takomillashtirishi zarur. Faqat shunda ushbu texnologiyalarning imkoniyatlaridan samarali va xavfsiz foydalanish mumkin bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. Recommendations on the Ethics of Artificial Intelligence.
2. Holmes W., Porayska-Pomsta K., Nemorin S. The Ethics of AI in Education.
3. Yusupov S.B., Juchnevicius E. Ethics of Using Artificial Intelligence in Higher Education.
4. Moydinova E.K., Tetik U. Ethics of Artificial Intelligence in Language Learning.
5. Musah E. Ethical Challenges of Artificial Intelligence in Education.
6. Gulyamov S., Rustambekov I. Ethical Aspects of AI Regulation for Higher Education.

AYOLLAR REGBISI: SHAKLLANISH TARIXI, ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA IJTIMOY-PEDAGOGIK AHAMIYATI

Ibragimov Manuchexr Baxtiyorovich,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada ayollar regbisining paydo bo'lishi va shakllanish bosqichlari, uning jahon miqyosida so'nggi o'n yillikda kechayotgan jadal rivojlanish tendensiyalari, O'zbekistonda ayollar regbisining tarixiy va zamonaviy holati, shuningdek mazkur sport turining jismoniy tarbiya, ijtimoiylashuv va shaxs kamolotidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil hamda statistik ma'lumotlarga tayangan holda xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: ayollar regbisi, regbi-7, regbi-15, jismoniy tarbiya, gender tengligi, sport tarixi, O'zbekiston regbisi.

Аннотация: В данной статье научно-теоретически анализируются этапы зарождения и становления женского регби, тенденции его бурного развития в мировом масштабе за последние десятилетия, историческое и современное состояние женского регби в Узбекистане, а также роль данного вида спорта в физическом воспитании, социализации и совершенствовании личности. Выводы исследования были сделаны на основе историко-сравнительного анализа и статистических данных.

Ключевые слова: женское регби, регби-7, регби-15, физическое воспитание, гендерное равенство, история спорта, регби Узбекистана.

Annotation: This article will scientifically-theoretically analyze the stages of the emergence and formation of women's Rugby, its rapid development trends in the last decade on a global scale, the historical and modern state of women's rugby in Uzbekistan, as well as the role of this sport in physical education, socialization and personality maturation. The study used historical-comparative analysis and statistical data to draw conclusions.

Keywords: women's rugby, rugby-7, rugby-15, physical education, gender equality, history of sports, rugby of Uzbekistan.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda sportning ijtimoiy hayotdagi o'rni tobora ortib bormoqda, xususan, ayollarning turli sport turlariga faol jalb etilishi gender tengligi, sog'lom turmush tarzi va jismoniy tarbiya siyosatining muhim ko'rsatkichlaridan biriga aylandi. Regbi — jamoaviy, kontakt xarakteriga ega bo'lgan sport turi sifatida uzoq vaqt mobaynida faqat erkaklar sporti deb qaralib kelingan bo'lsa-da, so'nggi bir asrdan ortiq davr mobaynida ayollar regbisi mustaqil va jadal rivojlanayotgan yo'nalishga aylandi.

Bugungi kunda ayollar regbisi nafaqat professional sport sifatida, balki jismoniy bardoshlilik, jamoaviy hamkorlik, liderlik sifatlarini shakllantiruvchi pedagogik vosita sifatida ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi — ayollar regbisining tarixiy taraqqiyoti, xalqaro miqyosdagi statistik ko'rsatkichlari, O'zbekistondagi rivojlanish dinamikasi hamda uning ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini kompleks tahlil qilishdan iborat.

Ayollar regbisining ildizlari XIX asr oxiriga borib taqaladi. Tarixiy manbalarga ko'ra, birinchi qayd etilgan ayollar o'rtasidagi regbi o'yini 1887-yilda Irlandiyaning Enniskillen shahridagi maktab jamoalari o'rtasida bo'lib o'tgan. Biroq bu davrda ayollar regbisi jamiyat tomonidan keng qo'llab-quvvatlanmagan va ko'p hollarda norasmiy tarzda, ijtimoiy bosim ostida rivojlangan.

Ayollar regbisining rasmiy tashkil topishi ancha keyinroq, XX asrning ikkinchi yarmida yuz berdi. 1960–1970-yillarda Fransiya, Niderlandiya, Kanada, Yangi Zelandiya va Buyuk Britaniyada birinchi ayollar klub jamoalari tashkil etila boshlandi. 1982-yil 13-iyunda Niderlandiyaning Utrext shahrida Fransiya va Niderlandiya terma jamoalari o'rtasida o'tkazilgan uchrashuv ayollar regbisi tarixidagi birinchi rasmiy xalqaro test-o'yin sifatida tan olingan.

1991-yilda birinchi Ayollar Regbi bo'yicha Jahon Chempionati tashkil etildi, unda 12 ta terma jamoa ishtirok etdi. Dastlab norasmiy maqomga ega bo'lgan bu turnir 1998-yildan boshlab Xalqaro Regbi Kengashi (hozirgi World Rugby) tomonidan rasman tan olindi. O'shandan buyon Jahon Chempionati har to'rt yilda muntazam o'tkazib kelinmoqda, unda Yangi Zelandiya (Qora Paporatniklar / Black Ferns) va Angliya terma jamoalari eng ko'p muvaffaqiyatga erishgan mamlakatlar hisoblanadi.

Ayollar regbisi rivojlanishidagi muhim bosqichlardan biri — 2016-yilgi Rio-de-Janeyro Olimpiya o'yinlarida regbi-7 formatining dasturga qaytarilishi bo'ldi, bunda birinchi marta erkaklar bilan bir qatorda ayollar regbi-7 turniri ham o'tkazildi. Bu voqea ayollar regbisining xalqaro sport maydonidagi mavqeini sezilarli darajada mustahkamladi.

So'nggi yillarda ayollar regbisi dunyodagi eng tez rivojlanayotgan sport turlaridan biriga aylandi. World Rugby tashkilotining rasmiy statistik ma'lumotlariga ko'ra, global miqyosda regbi bilan shug'ullanuvchi ayollar soni bir necha yil ichida sezilarli darajada, o'nlab foizga oshgan, rasmiy ro'yxatdan o'tgan ayol sportchilar soni ham keskin ko'paygan.

Ayollar regbisining ommalashuvi nafaqat an'anaviy regbi markazlari — Yangi Zelandiya, Angliya, Fransiya kabi mamlakatlarda, balki Latviya, Bolgariya, Xorvatiya kabi yangi davlatlarda ham kuzatilmoqda, bu esa sport turining geografik qamrovi kengayib borayotganidan dalolat beradi. Shuningdek, 2019-yilda Angliya ayollar terma jamoasi a'zolari dunyoda birinchi bo'lib to'liq professional shartnoma imzolagan ayollar regbi jamoasiga aylandi, bu esa sport turining professionallashuv jarayoni boshlanganini ko'rsatadi.

Regbi-7 formati o'zining dinamikligi va Olimpiya dasturiga kiritilganligi tufayli ayollar orasida alohida mashhurlik kasb etmoqda, chunki u kamroq o'yinchi (7 nafar) va qisqaroq o'yin vaqti talab qiladi, bu esa yangi mamlakatlar uchun bu sport turiga kirishni osonlashtiradi.

O'zbekistonda regbi sport turi 1969-yilda Toshkent politexnika institutining talabalar jamoasidan boshlab rivojlana boshlagan. Ayollar regbisi esa 1990-yilda "So'g'diyona" ayollar terma jamoasining tashkil etilishi bilan mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. O'sha davrda Toshkentda sobiq Ittifoq respublikalari terma jamoalari ishtirokida muntazam "Osiyo ligasi" musobaqalari o'tkazib turilgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston ayollar terma jamoasi Osiyo miqyosidagi yirik musobaqalarda faol qatnashib keldi: jamoa 2002-yildan boshlab Osiyo chempionatlarida muntazam ishtirok etadi, 2006-yilda mamlakatimizda o'tkazilgan turnirda 4-o'rinni, 2008-yilgi Osiyo chempionatida esa bronza medalini qo'lga kiritdi. 2014-yildan boshlab regbi sohasida davlat siyosati kuchaytirilib, sport infratuzilmasini rivojlantirish va murabbiylar tayyorlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirila boshlandi.

So'nggi yillarda O'zbekiston ayollar regbi-7 terma jamoasi xalqaro miqyosda katta yutuqlarga erishmoqda. Xususan, 2025-yil oktabr oyida o'tkazilgan Asia Rugby Emirates Sevens Trophy turnirida O'zbekiston ayollar terma jamoasi barcha asosiy raqiblarini — jumladan Janubiy Koreya terma jamoasini yarim finalda — mag'lub etib, birinchi o'rinni egalladi va Osiyo Regbi Trophy chempioni bo'ldi. Bu natija milliy jamoaning mintaqadagi eng kuchli terma jamoalar qatoridan o'rin olganidan dalolat

beradi.

Mamlakatimizda ayollar regbisining rivojlanishida shaxsiy fidoyilik ham muhim rol o'ynaydi — o'z sport faoliyatini o'nlab yillar davomida davom ettirgan va Osiyodagi birinchi ayol xalqaro toifadagi regbi hakami maqomiga erishgan sportchilar bu sohaning nufuzini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, moddiy-texnik baza va murabbiylik kadrlarining yetishmasligi kabi muammolar hamon sohaning yanada jadal rivojlanishiga to'siq bo'lib turibdi.

Regbi bilan shug'ullanish ayollarda jismoniy kuch-quvvat, chidamlilik, tezkorlik va muvofiqlashtirilgan harakat ko'nikmalarini rivojlantiradi. Jamoaviy xarakterga ega bo'lgan bu sport turi ishtirokchilarda o'zaro hamkorlik, mas'uliyat va jamoaviy fikrlash kabi ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantiradi.

Pedagogik nuqtai nazardan, regbi qattiq intizom va qoidalarga rioya etishni talab qilishi bilan birga, sportchida qat'iyat va o'ziga ishonch tuyg'usini kuchaytiradi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, regbi bilan shug'ullangan ayollar ko'pincha jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini egallaydi, jumladan sport menejmenti, murabbiylik va hakamlik faoliyatiga jalb etiladi.

Shuningdek, ayollar regbisi gender tengligini ta'minlash borasidagi ijtimoiy siyosatning amaliy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi: an'anaviy ravishda "erkaklar sporti" deb qaralgan sohada ayollarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi jamiyatdagi stereotiplarni yengishga xizmat qiladi va yosh qizlar uchun ijobiy namuna yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, ayollar regbisi XIX asr oxiridagi kamtarona boshlanishidan bugungi kunga qadar jahon miqyosida tan olingan, jadal rivojlanayotgan professional sport turiga aylandi. Xalqaro miqyosdagi statistik ko'rsatkichlar ushbu sohaning barqaror o'sish tendensiyasini tasdiqlaydi. O'zbekistonda ham ayollar regbisi 1990-yildan buyon o'z tarixiga ega bo'lib, so'nggi yillardagi xalqaro musobaqalardagi yutuqlar mamlakatimizda ushbu sport turining istiqbolli rivojlanish salohiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Ayollar regbisining jismoniy tarbiya va ijtimoiy tarbiya sohasidagi ahamiyatini inobatga olgan holda, uni yanada rivojlantirish uchun infratuzilmani mustahkamlash, murabbiylik kadrlarini tayyorlash va yoshlar orasida targ'ibot ishlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. Allamuratov Sh.I. Fiziologiya va sport fiziologiyasi. T., 2010. - 216 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining PQ-4500-son qarori, 29.10.2019.
3. O'zbekiston ayollar regbi-7 terma jamoasi Asia Rugby Emirates Sevens Trophy 2025 chempioni. rugby.uz, 2025-yil oktabr.
4. Women's international rugby union. Wikipedia, so'nggi tahrir.
5. Women's rugby union. Wikipedia, so'nggi tahrir.
6. Women's Rugby World Cup. Wikipedia, so'nggi tahrir.

BOSHLANG'ICH SINIF TASVIRIY SAN'AT DARSLARIDA TABAQALASHTIRILGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Bozorova Hamida Shukriloyevna,

Tasviriy san'at va chizmachilik fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi boshlang'ich sinf tasviriy san'at darslarida tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llashning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. O'quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyati va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishning metodik yondashuvlari yoritilgan. Tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimining o'quvchilarning tasviriy san'atga oid kompetensiyalari, ijodiy fikrlashi va mustaqil faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tabaqalashtirilgan ta'lim, pedagogik texnologiyalar, tasviriy san'at, boshlang'ich ta'lim, kompetensiya, kreativlik, individual yondashuv.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Бозорова Хамида Шукрилловна,

Учитель изобразительного искусства и черчения

Аннотация: В настоящих тезисах с научно-педагогической точки зрения проанализированы педагогические возможности применения технологий дифференцированного обучения на уроках изобразительного искусства в начальных классах. Освещены эффективные методические подходы к организации образовательного процесса с учётом индивидуальных особенностей, способностей и уровня подготовленности учащихся. Обоснована педагогическая значимость системы дифференцированных заданий в формировании компетенций в области изобразительного искусства, развитии творческого мышления и совершенствовании самостоятельной практической деятельности обучающихся.

Ключевые слова: дифференцированное обучение, педагогические технологии, изобразительное искусство, начальное образование, компетентностный подход, индивидуальное обучение, креативное мышление, методический подход.

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES OF APPLYING DIFFERENTIATED LEARNING TECHNOLOGIES IN PRIMARY SCHOOL VISUAL ARTS LESSONS

Hamida Shukrilloyevna Bozorova,

Teacher of Visual Arts and Technical Drawing

Abstract: This thesis analyzes the pedagogical opportunities of applying differentiated learning technologies in primary school Visual Arts lessons from a scientific and pedagogical perspective. Effective methodological approaches to organizing the educational process based on students' individual characteristics, abilities, and levels of preparedness are discussed. The study substantiates the pedagogical significance of a system of differentiated learning tasks in developing students' visual arts competencies, creative thinking, and independent practical activities.

Keywords: differentiated learning, pedagogical technologies, visual arts, primary education, competency-based approach, individualized instruction, creative

thinking, methodological approach.

Kirish: Mamlakatimiz ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ta’lim jarayonini shaxsga yo’naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishni taqozo etmoqda. Boshlang’ich sinf tasviriyy san’at darslarida o’quvchilarning qobiliyati, qiziqishi va o’zlashtirish darajasi turlicha bo’lgani sababli tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalaridan foydalanish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv har bir o’quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’limni tashkil etish, ularning ijodiy faolligi, mustaqil fikrlashi hamda tasviriyy san’atga oid kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tezisda boshlang’ich sinf tasviriyy san’at darslarida tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalarini qo’llashning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinib, ularning ta’lim sifati va o’quvchilarning badiiy-ijodiy faoliyatini rivojlantirishdagi o’rni yoritiladi.

Asosiy qism

Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida har bir o’quvchining individual imkoniyatlarini ro’yobga chiqarishga yo’naltirilgan pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifalardan biridir. Ayniqsa, boshlang’ich sinf tasviriyy san’at darslarida o’quvchilarning qobiliyati, qiziqishi va tayyorgarlik darajasi bir xil emasligi tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalarini qo’llash zaruratini yuzaga keltiradi. Tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyasi o’quvchilarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmuni, metodlari hamda topshiriqlarini moslashtirishga asoslanadi. Mazkur yondashuv har bir o’quvchining o’zlashtirish sur’ati va ijodiy salohiyatini inobatga olgan holda o’quv faoliyatini tashkil etishga xizmat qiladi.

Tasviriyy san’at darslarida tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalarini qo’llash reproduktiv, produktiv va kreativ darajalardagi topshiriqlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Reproaktiv darajadagi topshiriqlar boshlang’ich tasviriyy ko’nikmalarni shakllantirishga, produktiv darajadagi topshiriqlar bilimlarni amaliy faoliyatda qo’llashga, kreativ darajadagi topshiriqlar esa o’quvchilarning mustaqil ijodiy tafakkuri va badiiy-estetik didini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda rangli kartochkalar, interfaol metodlar, AKT vositalari va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish dars samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot obyekti: Tadqiqot obyekti sifatida umumiy o’rta ta’lim maktablarining boshlang’ich sinflarida tasviriyy san’at fanini o’qitish jarayoni hamda ushbu jarayonda tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalarini qo’llashning pedagogik imkoniyatlari belgilandi.

Qo’llanilgan metodlar: Tadqiqotda pedagogik kuzatish, ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, modellashirish hamda tabaqalashtirilgan topshiriqlarni amaliyotga joriy etish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, reproduktiv, produktiv va kreativ darajadagi topshiriqlar tizimi asosida darslarni tashkil etish usullari qo’llanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili: Tadqiqot natijalari tabaqalashtirilgan ta’lim texnologiyalaridan foydalanish boshlang’ich sinf o’quvchilarining tasviriyy san’atga bo’lgan qiziqishini oshirish, individual qobiliyatlarini rivojlantirish va ijodiy faolligini kuchaytirishga xizmat qilishini ko’rsatdi. Darajalashtirilgan topshiriqlar o’quvchilarning bilim, ko’nikma va kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga imkon yaratdi. Tahlillar shuni ko’rsatdiki, mazkur texnologiya dars samaradorligini oshiradi, o’quvchilarning mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi hamda o’qituvchiga ta’lim jarayonini individual yondashuv

asosida samarali tashkil etish imkonini beradi.

Ilmiy yangiligi: Tadqiqotning ilmiy yangiligi boshlang'ich sinf tasviriy san'at darslari uchun tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalariga asoslangan reproduktiv, produktiv va kreativ darajadagi topshiriqlar tizimining pedagogik imkoniyatlari ilmiy asoslanganligida namoyon bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda tasviriy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuv takomillashtirildi.

Istiqbol va takliflar: Kelgusida tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalarini raqamli ta'lim resurslari va sun'iy intellekt elementlari bilan integratsiyalash, boshlang'ich sinf tasviriy san'at darslari uchun elektron metodik majmualar hamda darajalashtirilgan topshiriqlar bankini yaratish maqsadga muvofiq. Shuningdek, pedagoglarning tabaqalashtirilgan ta'limni amaliyotga samarali tatbiq etish bo'yicha metodik tayyorgarligini oshirishga qaratilgan o'quv-uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish tavsiya etiladi. Tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalarining muhim pedagogik imkoniyatlaridan biri shundaki, ular har bir o'quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini ta'minlaydi. Natijada o'quvchilarning tasviriy san'atga qiziqishi ortadi, darsdagi faolligi kuchayadi, kompozitsion fikrlash, ranglar uyg'unligini his etish va mustaqil ijod qilish ko'nikmalari izchil rivojlanadi. Shu bilan birga, o'qituvchi uchun ta'lim jarayonini samarali boshqarish va o'quvchilar bilimini xolis baholash imkoniyati kengayadi.

Xulosa: Boshlang'ich sinf tasviriy san'at darslarida tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalarini qo'llash o'quvchilarning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, tasviriy san'atga oid kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta'lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Mazkur yondashuv o'quvchilarning ijodiy faolligi, estetik didi va mustaqil fikrlashini rivojlantirish bilan birga, darslarning samaradorligini ham oshiradi. Shuning uchun tabaqalashtirilgan ta'lim texnologiyalarini boshlang'ich ta'lim amaliyotiga keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Komenskiy Ya.A. *Buyuk didaktika*. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
- Boymetov B.B. *Tasviriy san'atni o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
- Abdirasilov S.A. *Tasviriy san'atni o'qitish nazariyasi va metodikasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
- Tomlinson C.A. *How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms*. – Alexandria, VA: ASCD, 2017.
- O'zbekiston Respublikasi. *"Ta'lim to'g'risida"gi Qonun*. – Toshkent, 2020.

O‘ZBEK XALQ CHOLG‘U ASBOBLARINING PAYDO BO‘LISH TARIXI VA ULARNING MAKTAB DASTURIDAGI O‘RNI

Ibodov O‘ktam Rasulovich,

Buxoro davlat universiteti Tasviriy san’at
musiqa ijrochiligi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Jamiyatning davriy rivojlanish jarayonida xalq cholg‘ulari Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari xalqlarining turmush va mehnat faoliyatiga singib, inson faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylanib qoladi va bu cholg‘ulardan xalqlar o‘z milliy hamda oilaviy bayramlarida foydalanishga kirishadilar. Shubhasiz, bu davrda cholg‘ular tarixiga munosabat ancha kengayadi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, al-Urmaviy, Abu Farroj Isfoxoniy, Abduqodir Marog‘iy singari allomalar o‘z musiqiy risolalarida cholg‘u sozlarining paydo bo‘lishi va shakllanishiga doir fikrlar bildiradilar.

Tayanch iboralar: Surnay, nay, xushtak, shaqildoq va chiltor (arfa) uchtor, tanbur, rubob, g‘ijjak, Darvozaqir, Qizbibi, Varaxsho, Romish muzofotlari, Tuproqqal’a, Qumbostitepa, Termiz, Ayritom, Zartepa, Bolaliktepa, Dalvarzintepa va Xalchayon, O‘zqishloq, Yakkabog‘, Mullaqo‘rg‘on, Nurota va tog‘li g‘orlar, Afrosiyob .

Tarixiy manbalarning shahodat berilishicha, dastlabki musiqa sozlari eramizdan avvalgi ming yilliklarda paydo bo‘lgan. Musiqiy ijrochilikda dastlab urma, so‘ngra shovqinli cholg‘u asboblari yaratilgan. Keyinroq, xalq ustalari tomonidan – qamish yoki bambuk poyasidan surnay, nay, xushtak, shaqildoq va chiltor (arfa) singari cholg‘ular yaratiladi. Ma’lum vaqtdan so‘ng torli - mizrobli va torli kamonli musiqa sozlari ixtiro qilindi. Keyinchalik, ko‘p asrlik madaniy taraqqiyot jarayonida o‘ziga xos tuzilish va jarangdorlikka ega bo‘lgan - nay, surnay, uchtor, tanbur, rubob, g‘ijjak, chang singari ananaviy sozlar ijod qilinadi.

Jamiyatning davriy rivojlanish jarayonida xalq cholg‘ulari Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlari xalqlarining turmush va mehnat faoliyatiga singib, inson faoliyatining ajralmas tarkibiy qismiga aylanib qoladi va bu cholg‘ulardan xalqlar o‘z milliy hamda oilaviy bayramlarida foydalanishga kirishadilar. Shubhasiz, bu davrda cholg‘ular tarixiga munosabat ancha kengayadi. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, al-Urmaviy, Abu Farroj Isfoxoniy, Abduqodir Marog‘iy singari allomalar o‘z musiqiy risolalarida cholg‘u sozlarining paydo bo‘lishi va shakllanishiga doir fikrlar bildiradilar.

Keyinchalik milliy sozlarimiz tarixi haqida A.Eyxgorn, A.Leypsek, N.Mironov, V.A.Uspenskiy, Ye.Romanovskaya, T.S.Vizgo, F.M.Karomatov, A.Akbarov, A.Odilov singari sanatsunos olim va ijrochilar tadqiqotlar olib bordilar. Ular O‘zbekistonning qadimgi Buxoro zaminidagi Darvozaqir, Qizbibi, Varaxsho, Romish muzofotlari, Xorazm hududidagi Tuproqqal’a, Qumbostitepa, Surxondaryoda; eski Termiz, Ayritom, Zartepa, Bolaliktepa, Dalvarzintepa va Xalchayon, Qashqadaryoda; O‘zqishloq, Yakkabog‘, Mullaqo‘rg‘on, Navoiyda; Nurota va tog‘li g‘orlar, Samarqandda; Afrosiyob va eski shahar atroflari, Farg‘ona va Toshkent hududlarida; To‘ytepa va Chirchiq makonlaridagi yodgorliklarda, qazilma boyliklarda milliy sozlarning dastlabki namunalari paydo bo‘lganligini qayd etganlar. Keyingi yillarda musiqashunos va pedagog olimlardan G.Tkachenko, T.Vizgo, G.Bochkoreva, F.Karomatov, A.Nazarov, J.Rasultoyev o‘z tadqiqotlarida dutor, tanbur va boshqa kamonli sozlar tarixi haqida ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqida qimmatli ma’lumotlar berdilar. Masalan G.Tkachenko o‘zining “Arxanka” nomli risolasida misdan yasalgan qung‘iroqcha va doira kabi musiqa cholg‘ularini ajdodlar ruhiga sig‘inish marosimlarining markaziga qo‘yadi. Uning yozishicha; Xitoy tarixi manbalarida ko‘rsatilishicha, O‘zbekistonda (Markaziy Osiyoda) eramizdan avvalgi uch mingginchi yillarda ham cholg‘ular mavjud bo‘lganligi va ularning yaqin

hududlarga tarqalishi kuzatiladi.

O'zbek mumtoz musiqiy merosi turli cholg'ularga boy va ularning har biri uzoq o'tmish, tarkibiy rivojlanish va texnikaviy takomillashish jarayonidan o'tganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ijro mezonlariga ko'ra o'zbek xalq cholg'ulari ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga barcha ananaviy xalq cholg'ulari kiradi. Ikkinchi guruh XX asr madaniy rivoji bilan bog'liq bo'lib takomillashga, ya'ni qayta ishlangan (rekonstruktsiya qilingan) cholg'ular kiradi. Ananaviy xalq cholg'ulari tarkibidan joy olgan cholg'u sozlar: tanbur, dutor, sato, rubob, ud, nay, surnay, qo'shnay, karnay, g'ijjak, chang, qonun, doira, nog'ora. Xalq ijodiyotida qo'llaniladigan sozlarga changqg'biz, sibizg'i, safoil kiradi.

Qayta ishlangan cholg'ular asboblariga - rubob, g'ijjak, dutor va chang sozlarinig musiqaning saprano, alt, tenor, bas ovozlari mezonlariga ko'ra qayta ishlangan namunalari kiradi.

Karnay, surnay, nog'ora va doira tarkibidagi damli va urma cholg'ular guruhi qadimdan ijro amaliyotida shakllanib, xalqimizning barcha ommaviy tadbirlarining faol ishtirokchisiga aylangan. Ananaviy cholg'u sozlar ansambllari esa o'z xususiyatlaridan kelib chiqib qo'l lanilgan. Ijroda keng kg'lamli va katta ovoz imkoniyatiga ega bo'lish maqsadida barcha cholg'ular yig'indisidan katta cholg'ular ansambli tashkil etilgan. Cholg'u musiqasi ijrochiligi va maqom ijrochilik amaliyoida esa kichik-kichik guruhlar bo'lib ijro etish ham ananaga aylangan. Jumladan: har bir cholg'u doira jo'rliigi bilan ijro etish; tanbur dutor bilan; tanbur, dutor doira jo'rliigi bilan; tanbur, dutor, g'ijjak doira jo'rliigida ud, qonun, doira bilan birga va h.k.

Hozirgi davrga kelib o'zbek musiqa ijrochiligini uchta yirik yo'nalishga ajratish mumkin. Xalq folklor musiqa yo'nalishi, xalq mumtoz musiqa yo'nalishi va kompozitorlik musiqa ijodiyoti yo'nalishi.

Xalq folklor yo'nalishida ommaviylik xususiyatga ega bo'lgan, ovoz va texnik jihatlari mos bo'lgan cholg'ulardan Ko'proq foydalaniladi. Masalan: rubob, nay, g'ijjak, chang va doira cholg'u asboblari. Qayd etish joizki xalq folklor musiqa ijrochiligida ijro sharoiti, joyi ham o'ziga xos bo'ladi. Shuning uchun cholg'ular ham tez moslasha oladigan va har qanday sharoitda ijro eta oladiganlik xususiyat kasb etishlari taqozo etiladi.

Cholg'u ijrochiligi fani talabalarni milliy musiqiy merosimizga chuqur ehtirom ruhida tarbiyalash bilan birga kelajak avlodga shu musiqiy merosni yetkazishdan iboratdir.

Mazkur fanning asosiy maqsadi - xalq sozandachiligi merosini atroflicha o'rganib, ustozlarning ijro uslublari, mumtoz kuylarning shaklan tuzilishi, milliy bezaklar, usul va g'ichovlarining o'ziga xos ijro yo'llarini o'rganishdir.

Cholg'u ijrochiligi fanining vazifasi - vokal jamoalari tashkilotchisini o'zbek xalq cholg'ularida ijro malakasini hosil qilish, yuksak malakali cholg'uchi- tashkilotchi etib tayyorlashdan iborat.

Ma'lumki, musiqiy cholg'ular va ular bilan bog'liq namunalar xalq musiqa ijodiyotining ahamiyatga ega bo'lgan tarkibiy qismini tashkil etadi. Hozirgi davrgacha yuzaga kelib, amaliyotda o'z o'rnini egallagan va ijrochilik amaliyotini yuqori saviyaga erishib borayotganligi, umumbashariyat madaniyatida alohida nufuzga ega ekanligi ham bundan dalolat beradi. O'zbek xalq cholg'ularining har biri texnik jihatdan va tarannum darajasidan ilg'or cholg'ular darajasiga kiritish mumkin. Aksariyat namunalari boy ijroviy imkoniyatlari hamda mukammal darajada shakllanganligi bilan ajralib turadi.

XVI asr miniatyuralarida ham urma cholg'ular qatori milliy sozlarning boshqa turlari ham tasvirlangan. Masalan, “Kitobul - Bulxan” risolasida amir Xusrav Dehlaviy davriga doir miniatyuralardagi tasvirlarda ikki kishining doirada, biri nayda, qolganlari

nog'ora va tanburlarda chalayotgan lahzasi ifodalangan.

XVI–XVII asrlar manbaalaridagi sur'atlarda o'zbek xalqi musiqiy madaniyati tarixiga oid ancha keng ma'lumotlar yoritilgan. Tasvirlarda o'lkamizning juda ko'p musiqiy cholg'ulari – ud, rud, rubob, tanbur, qo'buz, g'ijjak, arfa, qonun, nay, surnay, karnay, nog'ora, dovul singari cholg'ulari tasvirlangan. Bu tasvirlarda shuningdek, erkaklar va ayollardan tashkil topgan raqqos va raqqosalarning yakka doira va cholg'uchilar ansambli jo'rligida raqsga tushayotganligi ham tasvirlanganki, ular o'z ko'rinishlaridagi tojik va o'zbek raqqos va raqqosalaridan hecham farq qilmaydilar.

Firdavsiyning “Shohnoma”siga chizilgan miniatyuralarda dutor, tanbur, doira singari sozlar rasmi tasvirlangan. Ushbu miniatyuralarda (XIVasr) Musavvir Muhammad Muqim Xusrav ud chalayotgan VI asr cholg'uchisi tasvirlangan. Asardan cholg'ularning ikki guruhga – xonaki guruhlar (chang, rud, qonun, nay, surnay) va “shovqinli” puflama cholg'ular (nog'ora, karnay, tabl va h.k.) kabilarga bo'linishi ma'lum bo'ldi. Shunday qilib yuqorida biz qadimiy musiqiy sozlar va ularning paydo bo'lish tarixi ustida to'xtalib o'tdik. Shu bilan birga mazkur milliy sozlarning tarixini o'rganishda ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirib, bu borada ma'lum fikr va munosabat bildirgan sanatshunoslar ishi bilan ham artoflicha tanishib chiqdik.

Bizning fikrimizcha, cholg'ushunos olimlar o'z tadqiqot ishlarida asosan milliy cholg'ularimizning paydo bo'lish tarixi va ularning omma orasidagi o'rni haqida fikr yuritganlar. Biz o'z mo'jazgina tadqiqotimiz ya'ni, “malakaviy - bitiruv” ishimizda milliy sozlarimiz tarixini o'rganish uning yoshlar dunyoqarashi, tafakkuri va ularning tarbiyasidagi ahamiyati haqida fikr yuritmoqchimiz.

Bizning fikrimizcha, cholg'ushunos olimlar o'z tadqiqot ishlarida asosan milliy cholg'ularimizning paydo bo'lish tarixi va ularning omma orasidagi o'rni haqida fikr yuritganlar. Biz o'z mo'jazgina tadqiqotimiz ya'ni, “malakaviy - bitiruv” ishimizda milliy sozlarimiz tarixini o'rganish uning yoshlar dunyoqarashi, tafakkuri va ularning tarbiyasidagi ahamiyati haqida fikr yuritmoqchimiz.

ADABIYOTLAR:

1. Уктам Расулович Ибодов НЕУСТОЙЧИВЫЕ ПЕРИОДЫ В МУЗЫКЕ // Scientific progress. 2021. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neustoychivye-periody-v-muzyke> (дата обращения: 26.10.2023).

1. 2. Уктам Расулович Ибодов ПРИМЕНЕНИЯ ОБНАРУЖЕННЫХ СРЕДСТВ И МЕТОДОВ ПО СФЕРЕ МУЗЫКИ // Scientific progress. 2021. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primeneniya-obnaruzhennyh-sredstv-i-metodov-po-sfere-muzyki> (дата обращения: 26.10.2023).

2. 3. Ибодов, У. Р. (2021). РОЛЬ КЛАССИЧЕСКОЙ МУЗЫКИ В УРОКАХ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ. *Academy*, (2), 68-70.

3. 4. Ибодов, У. Р. (2021). музыкальные формы на основе индивидуальной модели композиции. *Scientific progress*, 2(4), 236-241.

4. 5. Ражабов Тухтасин Ибодович, Ибодов Уктам Расулович ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ В ОБУЧЕНИИ ПЕСНЯМ БУХАРСКОГО ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА НА УРОКАХ МУЗЫКИ // Вестник науки и образования. 2020. №21-2 (99). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obespechenie-natsionalnogo-naslediya-v-obuchenii-pesnyam-buharskogo-detskogo-folklor-na-urokah-muzyki> (дата обращения: 26.10.2023).

5. 6. Ибодов У. Р. КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ //International conference on multidisciplinary science. – 2024. – Т. 2. – №. 5. – С. 35-38.

CHIM USTIDA XOKKEY MASHG'ULOTLARI JARAYONIDA TALABALARNING TEXNIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Ismoilov Husniddin,

Osiyo Xalqaro Universiteti tayanch doktoranti

Email: ismoilovhusniddin@oxu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Chim ustida xokkey sport turida yuqori natijalarga erishish sportchilarning texnik harakatlarni puxta egallashi va ularni o'yin jarayonida samarali qo'llay olishiga bevosita bog'liq. Shu munosabat bilan tadqiqotda talabalarning to'pni olib yurish, uzatish, qabul qilish, aldab o'tish hamda darvozaga aniq zarba berish ko'nikmalarini takomillashtirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlar tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatish, test sinovlari va tajriba-sinov usullaridan foydalanildi. Taklif etilgan metodikaning samaradorligi tajriba va nazorat guruhlarining faoliyati natijalari asosida baholandi. Olingan natijalar metodika qo'llanilgan talabalar guruhida texnik tayyorgarlik ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilanganligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida chim ustida xokkey bo'yicha o'quv-mashg'ulot jarayonini takomillashtirishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: chim ustida xokkey, texnik tayyorgarlik, talabalar, o'quv-mashg'ulot jarayoni, texnik ko'nikmalar, pedagogik tajriba, sport mahorati, metodika.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ЗАНЯТИЙ ХОККЕЕМ НА ТРАВЕ

Исмаилов Хусниддин Нуриддин угли, докторант Азиатского

международного университета

Email: ismoilovhusniddin@oxu.uz

Аннотация. В данной статье рассматривается методика развития технической подготовленности студентов в процессе занятий хоккеем на траве. Освоение технических элементов является одним из важнейших факторов повышения спортивного мастерства в хоккее на траве. В ходе исследования была разработана система тренировочных упражнений, направленная на совершенствование навыков ведения мяча, передачи, приема и выполнения ударов по воротам. Эффективность предложенной методики была проверена в ходе педагогического эксперимента с участием студентов высшего образовательного учреждения. Результаты исследования показали, что применение специально разработанного комплекса упражнений способствует достоверному улучшению показателей технической подготовленности студентов. Полученные данные подтверждают целесообразность внедрения разработанной методики в учебно-тренировочный процесс по хоккею на траве.

Ключевые слова: хоккей на траве, техническая подготовленность, студенты, методика обучения, учебно-тренировочный процесс, технические элементы, педагогический эксперимент, спортивная подготовка.

METHODOLOGY FOR IMPROVING THE TECHNICAL PREPAREDNESS OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN FIELD HOCKEY TRAINING

Ismoilov Husniddin Nuriddin o'g'li,

a doctoral student at the Asia International University

Email: ismoilovhusniddin@oxu.uz

Abstract. This article examines the methodology for developing the technical

preparedness of university students during field hockey training sessions. Mastering technical elements is one of the key factors in improving sports performance in field hockey. During the study, a training system aimed at improving dribbling, passing, ball reception, and shooting skills was developed. The effectiveness of the proposed methodology was tested through a pedagogical experiment involving university students. The results demonstrated that the application of a specially designed set of exercises significantly improved the students' technical preparedness indicators. The findings confirm the effectiveness of the developed methodology and support its implementation in the educational and training process of field hockey.

Keywords: field hockey, technical preparedness, university students, teaching methodology, training process, technical skills, pedagogical experiment, sports training.

Kirish

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, yoshlarni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish hamda xalqaro sport maydonlarida yuqori natijalarga erishadigan sportchilarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda sport sohasini rivojlantirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, sport infratuzilmasini takomillashtirish, sport ta'limi sifatini oshirish va zamonaviy sport turlarini ommalashtirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlarda oliy ta'lim muassasalari muhim o'rin tutib, bo'lajak mutaxassislarining kasbiy hamda sport-pedagogik kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. [1].

Oliy ta'lim tizimida sport turlarini o'qitish metodikasini takomillashtirish, talabalarining jismoniy va texnik tayyorgarligini oshirish hamda mashg'ulot jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, yuqori texnik mahorat, tezkor fikrlash va harakatlarni aniq muvofiqlashtirishni talab qiladigan sport turlarida samarali o'qitish metodikalarini ishlab chiqish alohida ahamiyat kasb etadi. [2].

Chim ustida xokkey dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng rivojlangan, Olimpiya o'yinlari dasturiga kiritilgan va yuqori darajadagi jismoniy hamda texnik tayyorgarlikni talab qiluvchi sport turi hisoblanadi. Ushbu sport turida muvaffaqiyatga erishish sportchilarning texnik harakatlarni mukammal egallashi, o'yin vaziyatlarini tez baholay olishi va qaror qabul qilish qobiliyatiga bevosita bog'liqdir. To'pni olib yurish, uzatish, qabul qilish, himoyadan hujumga o'tish, darvozaga zarba berish hamda himoyaviy texnik usullarni samarali qo'llash o'yin natijasini belgilovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirish jarayonida mashg'ulotlarning mazmuni, yuklama hajmi, texnik mashqlarni tanlash va ularni bosqichma-bosqich o'rgatish metodikasi muhim ahamiyatga ega. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, an'anaviy mashg'ulotlar ko'pincha talabalarining individual imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasini to'liq hisobga olmaydi. Natijada texnik harakatlarni o'zlashtirish sur'ati pasayadi hamda o'yin faoliyatining samaradorligi yetarli darajada shakllanmaydi.

Shu sababli talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodikalarni ishlab chiqish, ularning samaradorligini pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash hamda amaliyotga joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishga qaratilgan.

Tadqiqotning dolzarbligi talabalarining texnik mahoratini oshirish, mashg'ulotlar samaradorligini kuchaytirish, o'quv-mashg'ulot jarayoniga zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etish hamda bo'lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini

sifatli tayyorlash zarurati bilan belgilanadi. Mazkur yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar chim ustida xokkey sport turining rivojlanishiga, sportchilar zaxirasini shakllantirishga va sport ta’limi sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi. [3].

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqot oliy ta’lim muassasasida tahsil olayotgan talabalarning chim ustida xokkey bo‘yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirish metodikasining samaradorligini aniqlash maqsadida tashkil etildi. Tadqiqotda jami 40 nafar talaba ishtirok etdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlash usuli asosida teng sonli ikki guruhga, ya’ni 20 nafardan tajriba guruhi va 20 nafardan nazorat guruhi ajratildi. Guruhlarni shakllantirishda talabalarning yoshi, jismoniy rivojlanish darajasi va sport tayyorgarligi ko‘rsatkichlarining bir-biriga yaqin bo‘lishiga e’tibor qaratildi. [4].

Tadqiqot 16 hafta davomida olib borildi va uch bosqichda amalga oshirildi: tayyorlov bosqichi, asosiy tajriba bosqichi hamda yakuniy tahlil bosqichi. Tayyorlov bosqichida ilmiy-uslubiy adabiyotlar o‘rganildi, tadqiqot dasturi ishlab chiqildi va baholash mezonlari belgilandi. Asosiy bosqichda tajriba guruhi talabalari bilan ishlab chiqilgan metodika asosida mashg‘ulotlar olib borildi, nazorat guruhi esa amaldagi o‘quv dasturi asosida shug‘ullantirildi. Yakuniy bosqichda olingan natijalar tahlil qilinib, metodikaning samaradorligi baholandi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish. Chim ustida xokkey sport turi, texnik tayyorgarlik, sport mashg‘ulotlari metodikasi va pedagogik tajriba masalalariga oid ilmiy maqolalar, monografiyalar, o‘quv qo‘llanmalar hamda me’yoriy hujjatlar o‘rganildi. Ushbu tahlil tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirish imkonini berdi.

Pedagogik kuzatish. Mashg‘ulotlar jarayonida talabalarning texnik harakatlarni bajarish sifati, mashqlarni o‘zlashtirish darajasi, harakat koordinatsiyasi va mashg‘ulotlarga bo‘lgan faolligi muntazam kuzatib borildi. Kuzatish natijalari maxsus qaydnomalarda aks ettirildi. [5].

Pedagogik tajriba. Tadqiqotning asosiy usuli sifatida pedagogik tajriba qo‘llanildi. Tajriba guruhida texnik tayyorgarlikni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar majmuasi joriy etildi. Mashqlar tarkibiga to‘pni olib yurish, uzatish, qabul qilish, zarba berish hamda o‘yin vaziyatlarida texnik harakatlarni bajarishga yo‘naltirilgan topshiriqlar kiritildi. Mashg‘ulotlar yuklamasi bosqichma-bosqich oshirib borildi.

Test sinovlari. Talabalarning texnik tayyorgarlik darajasini baholash maqsadida maxsus nazorat testlari o‘tkazildi. Jumladan, to‘pni belgilangan masofaga olib yurish tezligi, to‘pni nishonga aniq uzatish, to‘pni qabul qilish sifati va darvozaga zarba berish aniqligi bo‘yicha ko‘rsatkichlar aniqlandi. Testlar tajriba boshida va yakunida bir xil sharoitlarda o‘tkazildi. [6].

Matematik-statistik tahlil usullari. Olingan natijalarning ishonchliligini aniqlash maqsadida matematik-statistik usullardan foydalanildi. Tadqiqot natijalari bo‘yicha o‘rtacha arifmetik qiymat (M), standart og‘ish (σ) hamda ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi farqning ishonchlilik darajasi aniqlandi. Tajriba va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro taqqoslanib, ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligi baholandi.

Tadqiqot davomida olingan barcha ma’lumotlar tizimli ravishda qayd etildi va tahlil qilindi. Tajriba yakunida talabalarning texnik tayyorgarlik ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar aniqlanib, ishlab chiqilgan metodikaning amaliy samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. [7].

Texnik tayyorgarlikni baholash testlari.

Talabalarning chim ustida xokkey bo‘yicha texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash maqsadida maxsus nazorat testlari ishlab chiqildi va amaliyotda qo‘llanildi. Mazkur testlar xokkeychilarning to‘pni boshqarish, uzatish, qabul qilish hamda zarba

berish ko'nikmalarini kompleks baholash imkonini beradi.

1-test. To'pni slalom usulida olib yurish

Maqsad: Talabani to'pni boshqarish va harakatlanish koordinatsiyasi darajasini aniqlash.

Bajarish tartibi: 20 metr masofaga 5 ta belgi (konus) 4 metr oraliqda joylashtiriladi. Talaba start chizig'idan harakatni boshlaydi va to'pni xokkey tayoqchasi yordamida belgilar orasidan slalom usulida olib o'tadi.

Baholash mezon: Mashqni bajarish uchun sarflangan vaqt sekundomer yordamida soniyalarda qayd etiladi. Vaqtning qisqaligi yuqori natija hisoblanadi.

2-test. To'pni aniq uzatish

Maqsad: Talabani uzatish aniqligi va texnik mahoratini baholash.

Bajarish tartibi: Talaba 10 metr masofadan diametri 1 metr bo'lgan belgilangan nishonga 10 marta to'p uzatadi.

Baholash mezon: Nishonga to'g'ri yetib borgan uzatishlar soni hisoblanadi. Maksimal natija – 10 ball.

3-test. To'pni qabul qilish sifati

Maqsad: Talabani uzatilgan to'pni nazorat ostiga olish ko'nikmasini aniqlash.

Bajarish tartibi: Sherik tomonidan 10 marta uzatilgan to'pni talaba qabul qiladi va uni to'liq nazoratga olishi talab etiladi.

Baholash mezon: Muvaffaqiyatli qabul qilingan to'plar soni hisobga olinadi. Maksimal natija – 10 ball.

4-test. Darvozaga aniq zarba berish

Maqsad: Talabani zarba berish aniqligi va texnik tayyorgarlik darajasini baholash.

Bajarish tartibi: Talaba darvozadan 12 metr masofada turib, darvozadagi oldindan belgilangan sektorlar tomon 10 ta zarba beradi.

Baholash mezon: Belgilangan sektorlarga tekkan zarbalar soni qayd etiladi. Maksimal natija – 10 ball.

5-test. Kompleks texnik mashq

Maqsad: Talabani asosiy texnik elementlarni ketma-ket va samarali bajarish qobiliyatini aniqlash.

Bajarish tartibi: Talaba to'pni olib yurish, belgilangan nuqtaga uzatish, qaytgan to'pni qabul qilish va darvozaga zarba berish elementlarini o'z ichiga olgan kombinatsion mashqni bajaradi.

Baholash mezon: Mashqni bajarish uchun sarflangan umumiy vaqt soniyalarda aniqlanadi. Mashqning tez va xatosiz bajarilishi yuqori natija sifatida baholanadi.

1-jadval. Baholash shkalasi

Daraja	Ko'rsatkich
Yuqori	Test topshiriqlarining 85–100 % qismi muvaffaqiyatli bajarilgan
Yaxshi	70–84 %
O'rta	55–69 %
Past	55 % dan kam

Mazkur testlar tadqiqot boshida va yakunida qo'llanilib, tajriba hamda nazorat guruhlari talabari texnik tayyorgarligi darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama.

Tajriba boshlanishida nazorat va tajriba guruhlari ko'rsatkichlari o'rtasida statistik jihatdan ishonchli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$). Bu holat guruhlarining boshlang'ich texnik tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil ekanligini ko'rsatdi hamda tadqiqot natijalarining xolisligini ta'minladi.

Tajriba davomida ishlab chiqilgan metodika asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar 16 hafta davomida muntazam ravishda olib borildi. Tajriba yakunida olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhi talabalari chim ustida xokkeyning asosiy texnik elementlarini bajarish bo'yicha nazorat guruhi talabalariga nisbatan yuqori natijalarga erishdilar.

Xususan, to'pni slalom usulida olib yurish testida tajriba guruhi natijalari sezilarli darajada yaxshilandi, ya'ni topshiriqni bajarish vaqti qisqardi. To'pni nishonga uzatish testida aniq uzatishlar soni ortdi, darvozaga zarba berish testida esa muvaffaqiyatli zarbalar ko'rsatkichi sezilarli ravishda oshdi. Nazorat guruhida ham ma'lum darajada ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa-da, ular tajriba guruhidagi natijalardan past bo'ldi. [8].

Olingan natijalar ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Bunga texnik harakatlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, maxsus texnik mashqlar hajmini oshirish, mashg'ulotlarda differensial va individual yondashuvni qo'llash hamda o'yin vaziyatlariga yaqinlashtirilgan mashqlardan keng foydalanish sabab bo'ldi. Mashg'ulotlar davomida texnik elementlarning ko'p marotaba takrorlanishi harakat ko'nikmalarining mustahkam shakllanishiga xizmat qildi. Shuningdek, metodika talabalarining mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini oshirdi, ularning mustaqil shug'ullanishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirdi hamda texnik harakatlarni bajarishdagi ishonchini mustahkamladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalari talabalari uchun chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarlikni rivojlantirishda mazkur metodikadan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari

Pedagogik tajriba davomida nazorat va tajriba guruhlaridagi talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarlik ko'rsatkichlari tajriba boshida va yakunida maxsus testlar yordamida baholandi. Olingan natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Talabalarining texnik tayyorgarlik ko'rsatkichlari dinamikasi ($X \pm m$)

Testlar	Guruhlar	Tajriba boshida	Tajriba yakunida
To'pni slalom usulida olib yurish (s)	Nazorat guruhi (n=20)	$14,8 \pm 0,4$	$14,1 \pm 0,3$
	Tajriba guruhi (n=20)	$14,9 \pm 0,5$	$12,8 \pm 0,4$
To'pni aniq uzatish (10 urinishdan)	Nazorat guruhi	$5,9 \pm 0,3$	$6,8 \pm 0,3$
	Tajriba guruhi	$6,0 \pm 0,4$	$8,7 \pm 0,2$
To'pni qabul qilish (10 urinishdan)	Nazorat guruhi	$6,2 \pm 0,4$	$7,0 \pm 0,3$
	Tajriba guruhi	$6,3 \pm 0,3$	$8,9 \pm 0,2$

Jadval tahlili. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tajriba boshida nazorat va tajriba guruhlarida ko'rsatkichlari deyarli bir xil bo'lgan. Tajriba yakunida esa tajriba guruhi talabalari to'pni slalom usulida olib yurish vaqtini 2,1 soniyaga yaxshilagan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 0,7 soniyani tashkil etdi. Shuningdek, to'pni aniq uzatish va qabul qilish testlarida ham tajriba guruhi natijalari sezilarli darajada oshdi.

3-jadval

Talabalarining zarba berish va kompleks texnik mashqlar bo'yicha ko'rsatkichlari dinamikasi ($X \pm m$)

Testlar	Guruhlar	Tajriba boshida	Tajriba yakunida
Darvozaga aniq zarba berish (10 urinishdan)	Nazorat guruhi (n=20)	$4,8 \pm 0,3$	$5,7 \pm 0,3$

	Tajriba guruhi (n=20)	$4,9 \pm 0,3$	$7,8 \pm 0,2$
Kompleks texnik mashq (s)	Nazorat guruhi	$29,7 \pm 0,6$	$28,4 \pm 0,5$
	Tajriba guruhi	$29,9 \pm 0,7$	$25,6 \pm 0,4$

Jadval tahlili. Ikkinchi jadval natijalari ham ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqlaydi. Darvozaga aniq zarba berish ko'rsatkichi tajriba guruhida 2,9 ballga oshgan bo'lsa, nazorat guruhida o'sish 0,9 ballni tashkil etdi. Kompleks texnik mashqni bajarish vaqti esa tajriba guruhida 4,3 soniyaga qisqardi, nazorat guruhida esa 1,3 soniyaga yaxshilandi. Bu natijalar maxsus texnik mashqlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini samarali rivojlantirishini ko'rsatadi.

Jadval natijalaridan ko'rinadiki, tajriba boshida nazorat va tajriba guruhlarining ko'rsatkichlari bir-biriga yaqin bo'lgan. Tajriba yakunida esa tajriba guruhidagi talabalarining barcha testlar bo'yicha natijalari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yaxshilangan. [9].

Olingan natijalar maxsus texnik mashqlarni tizimli qo'llash talabalarining texnik mahoratini rivojlantirishga ijobiy ta'sir etishini tasdiqladi.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oliy ta'lim muassasalari talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini rivojlantirishda ilmiy asoslangan, tizimli va maqsadli tashkil etilgan mashg'ulot metodikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida texnik elementlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, maxsus mashqlar majmuasidan foydalanish, harakatlarni muntazam takrorlash hamda o'yin vaziyatlariga maksimal darajada yaqinlashtirilgan topshiriqlarni qo'llash talabalarining texnik mahoratini samarali rivojlantirishga xizmat qilgani aniqlandi. Shu bilan birga, mashg'ulotlarda individual yondashuv, muntazam pedagogik monitoring va o'z vaqtida teskari aloqani (feedback) ta'minlash talabalarining texnik ko'nikmalarni puxta o'zlashtirishiga hamda ularni amaliy o'yin faoliyatida samarali qo'llashiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Pedagogik tajriba natijalari ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini tasdiqlab, tajriba guruhi talabalarini ko'rsatkichlarining nazorat guruhiga nisbatan yuqori darajada yaxshilanganligini ko'rsatdi. Ayniqsa, to'pni olib yurish, uzatish, qabul qilish va darvozaga zarba berish kabi asosiy texnik harakatlarni bajarish sifati sezilarli ravishda oshdi. Bunda talabalarining harakatlarni bajarish aniqligi, tezkorligi, muvofiqlashtirish qobiliyati hamda o'yin davomida to'g'ri texnik qaror qabul qilish ko'nikmalari ham rivojlandi. Olingan natijalar ishlab chiqilgan metodikaning nafaqat texnik tayyorgarlikni, balki talabalarining umumiy sport mahorati va o'yin samaradorligini oshirishga ham xizmat qilishini ko'rsatdi [10].

Shunday qilib, ishlab chiqilgan metodika talabalarining chim ustida xokkey bo'yicha texnik tayyorgarligini takomillashtirishda samarali pedagogik vosita sifatida e'tirof etilishi mumkin. Mazkur metodika texnik harakatlarni puxta egallash, mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish hamda talabalarda barqaror amaliy ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Uni oliy ta'lim muassasalarining o'quv-mashg'ulot jarayoniga joriy etish sport tayyorgarligi sifatini oshirish, bo'lajak jismoniy tarbiya mutaxassislarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va chim ustida xokkey sport turini oliy ta'lim tizimida ommalashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2015.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2022.
3. Kerimov F.A., Umarov M.N. Sport mashg‘ulotlari nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O‘zDJTSU, 2021. – 368 b.
4. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 280 b.
5. Po‘latov A.A. Sport pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2020. – 256 b.
6. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 312 b.
7. Matveev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kultury. – Moskva: Sport, 2016. – 543 s.
8. Platonov V.N. Sistema podgotovki sportsmenov v olimpiyskom sporte. – Kiyev: Olimpiyskaya literatura, 2015. – 752 s.
9. Xokkey bo‘yicha xalqaro federatsiya materiallari. – [International Hockey Federation \(FIH\)](#)
10. International Hockey Federation. Rules of Hockey. – Lausanne, 2025.

TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TASVIRIY SAN'ATGA OID KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Bozorova Hamida Shukriloyevna,

Tasviriy san'at va chizmachilik fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf tasviriy san'at darslarida tabaqalashtirilgan (differensial) yondashuv asosida o'quvchilarda tasviriy san'atga oid kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik-metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda uch bosqichli tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimi ishlab chiqilib, uning samaradorligi pedagogik kuzatuv, diagnostik baholash va tajriba-sinov metodlari asosida tahlil qilindi. Natijalar mazkur yondashuv o'quvchilarning tasviriy kompetensiyalari, ijodiy fikrlashi va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: tabaqalashtirilgan yondashuv, differensial ta'lim, tasviriy san'at, boshlang'ich ta'lim, kompetensiya, pedagogik texnologiya, kreativlik, estetik tarbiya, individual yondashuv, tasviriy faoliyat, metodika, badiiy ta'lim.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПОДХОДА

Бозорова Хаида Шукриловна,

Преподаватель изобразительного искусства и черчения

Аннотация. В данной статье раскрываются педагогико-методические основы формирования изобразительных навыков и компетенций у учащихся начальных классов на основе дифференцированного подхода в процессе обучения изобразительному искусству. В ходе исследования была разработана трехуровневая система дифференцированных заданий, эффективность которой оценивалась с использованием методов педагогического наблюдения, диагностического оценивания и педагогического эксперимента. Результаты исследования свидетельствуют о том, что применение дифференцированного подхода способствует эффективному развитию предметных компетенций в области изобразительного искусства, творческого мышления, самостоятельности, а также художественно-эстетического восприятия учащихся.

Ключевые слова: дифференцированный подход, дифференцированное обучение, изобразительное искусство, начальное образование, компетентность, педагогические технологии, креативность, эстетическое воспитание, индивидуальный подход, изобразительная деятельность, методика, художественное образование.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING VISUAL ARTS SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON A DIFFERENTIATED APPROACH

Bozorova Hamida Shukriloyevna,

Teacher of Visual Arts and Technical Drawing

Abstract. This article examines the pedagogical and methodological foundations for developing visual arts skills and competencies in primary school students through a differentiated approach in visual arts education. The study developed a three-level system of differentiated learning tasks, and its effectiveness was evaluated using pedagogical observation, diagnostic assessment, and experimental research methods. The findings demonstrate that the differentiated approach effectively enhances students' visual arts competencies, creative thinking, independent learning skills, and artistic and aesthetic perception.

Keywords: differentiated approach, differentiated instruction, visual arts,

primary education, competency, pedagogical technology, creativity, aesthetic education, individual approach, visual activity, methodology, art education.

Kirish (Introduction). Zamonaviy boshlang'ich ta'limning bosh maqsadi — har bir o'quvchining ichki salohiyatini maksimal darajada ochishdir. Tasviriy san'at darslari nafaqat estetik didni shakllantiradi, balki mayda motorika, fazoviy tasavvur va kreativ fikrlashni rivojlantiradi. Biroq, bir sinfdagi o'quvchilarning rasm chizish ko'nikmalari va vizual idrok etish darajasi turlichadir. An'anaviy "barcha uchun bir xil topshiriq" modeli iqtidorli bolalarning zerikishiga, tayyorgarligi past bolalarning esa fanga bo'lgan qiziqishi so'nishiga olib kelmoqda. Shu bois, dars jarayoniga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish metodikasini takomillashtirilmoqda

Adabiyotlar tahlili (Literature Review). Boshlang'ich ta'limda tabaqalashtirilgan yondashuvni qo'llash pedagogika fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvning nazariy asoslari klassik pedagoglar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, zamonaviy ta'lim tizimida ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Differensial ta'lim g'oyalarining dastlabki ilmiy asoslari Ya.A. Komenskiy tomonidan yaratilgan. Uning "Buyuk didaktika" (*Didactica Magna*) asarida har bir o'quvchining yosh, individual xususiyatlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta'limni tashkil etish zarurligi asoslab berilgan. Komenskiy ta'limning tabiatga mosligi, ko'rsatmalilik, izchillik va tizimlilik tamoyillarini ilgari surib, barcha bolalar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish g'oyasini ilgari surgan. Mazkur tamoyillar bugungi kunda differensial va individual yondashuvning nazariy poydevori sifatida e'tirof etiladi.

K.D. Ushinskiy ta'lim jarayonida o'quvchilarning psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, samarali ta'lim o'quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ravishda tashkil etilgandagina yuqori natija beradi. Ushinskiy o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy faolligini rivojlantirishni ta'limning asosiy vazifalaridan biri deb hisoblagan.

Tasviriy san'at ta'limi metodikasi rivojiga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri B.M. Nemenskiy hisoblanadi. U tasviriy san'atni o'qitishda ijodiy faoliyatni rivojlantirish, estetik didni shakllantirish hamda shaxsning badiiy tafakkurini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Olimning ilmiy qarashlariga ko'ra, tasviriy san'at darslari faqat rasm chizishni o'rgatish bilan cheklanmasdan, o'quvchilarning estetik madaniyati, kuzatuvchanligi, tasavvuri va ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Zamonaviy pedagogika nazariyasida tabaqalashtirilgan ta'limning metodologik asoslari V.V. Guzeev, I.S. Yakimanskaya, G.K. Selevko kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan. Ular differensial ta'limni shaxsga yo'naltirilgan ta'limning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilib, o'quvchilarning individual imkoniyatlariga mos o'quv topshiriqlari tizimini ishlab chiqish zarurligini asoslab berganlar. Ayniqsa, Yakimanskayaning shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi har bir o'quvchining mustaqil rivojlanish trayektoriyasini yaratishga xizmat qiladi.

O'zbekistonlik olimlar orasida B.B. Boymetov, S. Abdirasilov, R. Hasanov va boshqa tadqiqotchilar tasviriy san'atni o'qitish metodikasini takomillashtirish bo'yicha muhim ilmiy izlanishlar olib borganlar. Ularning ilmiy ishlarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tasviriy faoliyatni tashkil etish, estetik tarbiyani rivojlantirish, rangtasvir va kompozitsiya ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish masalalari yoritilgan. Mazkur tadqiqotlarda o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish zarurligi ta'kidlangan bo'lsa-da, tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimini yaratish masalasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

So'nggi yillarda xalqaro miqyosda ta'limning kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilishi bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan,

OECDning ta’limga oid tadqiqotlarida XXI asr ko‘nikmalari, kreativ fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish va vizual savodxonlikni rivojlantirish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlari sifatida qayd etilgan. UNESCO hujjatlarida esa san’at ta’limi shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, madaniy qadriyatlarni anglash va estetik tafakkurni shakllantirishning muhim omili sifatida baholanadi. Shu nuqtai nazardan, tasviriy san’at darslarida tabaqalashtirilgan yondashuvni qo‘llash o‘quvchilarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, differensial ta’limning nazariy asoslari va tasviriy san’atni o‘qitish metodikasi bo‘yicha salmoqli ilmiy tajriba mavjud.

Metodologiyasi (Methodology). Mazkur tadqiqotning maqsadi tabaqalashtirilgan yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tasviriy san’atga oid kompetensiyalarni shakllantirishning samarali pedagogik-metodik modelini ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida umumta’lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida tasviriy san’at fanini o‘qitish jarayoni tanlandi. Tadqiqot predmeti esa tabaqalashtirilgan yondashuv asosida tasviriy san’atga oid kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasini tashkil etishdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqot davomida nazariy va empirik metodlar majmuasidan foydalanildi.

Nazariy metodlar sifatida pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, ilmiy manbalarni qiyosiy o‘rganish, umumlashtirish hamda tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Mazkur metodlar orqali differensial ta’lim va tasviriy san’atni o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari aniqlandi.

Empirik metodlar quyidagilardan iborat bo‘ldi:

- *Pedagogik kuzatuv* – tasviriy san’at darslarida o‘quvchilarning grafik faoliyati, ranglar bilan ishlash malakalari, ijodiy faolligi va darsdagi ishtiroki muntazam kuzatildi.

- *Diagnostic topshiriqlar va testlar* – o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri, kompozitsion fikrlashi, ranglarni idrok etishi hamda tasviriy faoliyat kompetensiyalari baholandi.

- *Pedagogik eksperiment* – tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimining samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. O‘quvchilarga bilim va ko‘nikmalar darajasidan kelib chiqib uch xil murakkablikdagi topshiriqlar (A – reproduktiv, B – produktiv, V – kreativ) taklif etildi.

- *Suhbat va savolnoma* – o‘quvchilar hamda o‘qituvchilarning tabaqalashtirilgan ta’limga munosabati va dars samaradorligi yuzasidan fikrlari o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari qiyosiy tahlil, foiz ko‘rsatkichlari hamda pedagogik umumlashtirish metodlari asosida tahlil qilindi. Olingan ma’lumotlar asosida tabaqalashtirilgan yondashuvning o‘quvchilarning tasviriy san’at kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta’siri aniqlandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results) Tadqiqot davomida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining individual imkoniyatlari, tasviriy faoliyatga bo‘lgan qiziqishi hamda ijodiy salohiyatini hisobga olgan holda **"Uch bosqichli tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimi"** ishlab chiqildi. Mazkur metodika har bir o‘quvchining tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlarni bajarish orqali tasviriy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi

Daraja	O‘quvchilarning tavsifi	Topshiriq namunasi	Rivojlantiriladigan kompetensiyalar
--------	-------------------------	--------------------	-------------------------------------

A – reproduktiv	Mayda motorikasi va tasviriy ko'nikmalari boshlang'ich darajada shakllangan o'quvchilar.	("Mening Vatanim") Tayyor geometrik shakllar va shablonlardan foydalanib uy, daraxt va quyosh tasvirini yaratish hamda bo'yash.	Chiziqlarni to'g'ri chizish, bo'yoqlardan foydalanish, mayda motorika.
B – produktiv	Asosiy tasviriy ko'nikmalarga ega, biroq ijodiy mustaqilligi yetarli darajada rivojlanmagan o'quvchilar.	Berilgan kompozitsion sxema asosida qishloq yoki shahar manzarasini mustaqil joylashtirish va ranglash.	Kompozitsiya, proporsiya, ranglar uyg'unligi va fazoviy tasavvur.
V – kreativ	Tasavvuri keng, ijodiy fikrlashi rivojlangan o'quvchilar.	"Kelajakdagi shahar", "Ekologik qishloq" yoki "Mening orzular maktabim" mavzusida erkin ijodiy kompozitsiya yaratish.	Kreativ fikrlash, visual tafakkur, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashuv, mustaqil qaror qabul qilish.

Tajriba jarayonida o'quvchilarga guruh nomlari ochiq e'lon qilinmadi. Topshiriqlar **ko'k, yashil** va **qizil** rangli kartochkalar orqali taqdim etildi. Ushbu "yashirin tabaqalashtirish" usuli o'quvchilarda o'zini boshqalardan past his qilish, ruhiy bosim yoki salbiy taqqoslash holatlarining oldini oldi hamda darsda qulay psixologik muhitni shakllantirdi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tabaqalashtirilgan topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning tasviriy faoliyatdagi mustaqilligini, darsdagi faolligini va ijodiy fikrlashini sezilarli darajada rivojlantirdi. Ayniqsa, boshlang'ich darajadagi o'quvchilarda mayda motorika, rang tanlash va tasviriy ifodalash ko'nikmalari yaxshilandi, yuqori darajadagi o'quvchilarda esa kreativ yondashuv va mustaqil kompozitsiya yaratish kompetensiyalari rivojlandi.

Mazkur metodikaning asosiy yangiligi shundan iboratki, tabaqalashtirish o'quvchilarni ochiq guruhlarga ajratish orqali emas, balki individual imkoniyatlarga mos topshiriqlarni yashirin tarzda taqdim etish asosida tashkil etildi. Bu yondashuv har bir o'quvchining o'z imkoniyatlari doirasida muvaffaqiyatga erishishini ta'minlab, tasviriy san'at darslarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- boshlang'ich sinf o'quvchilarida tasviriy san'atga oid kompetensiyalarni shakllantirish uchun **tabaqalashtirilgan yondashuvga asoslangan uch bosqichli (reproduktiv, produktiv va kreativ) topshiriqlar tizimi** ishlab chiqildi;

- tasviriy san'at darslarida o'quvchilarning individual qobiliyati, tayyorgarlik darajasi va ijodiy salohiyatini hisobga olgan holda **"yashirin tabaqalashtirish"** metodikasi (rangli kartochkalar asosida topshiriqlarni taqdim etish) taklif etildi;

- o'quvchilarning tasviriy san'at kompetensiyalarini baholash uchun grafik tasvirlash, kompozitsiya, rang tanlash, fazoviy tasavvur va kreativ fikrlash mezonlariga asoslangan baholash yondashuvi takomillashtirildi;

- tabaqalashtirilgan topshiriqlarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatini rivojlantirishning pedagogik-metodik modeli ishlab chiqildi;

- tabaqalashtirilgan yondashuvning boshlang'ich sinf o'quvchilarida tasviriy san'atga oid kompetensiyalarni shakllantirish samaradorligiga ta'siri pedagogik tajriba-sinov ishlari orqali asoslandi hamda uni amaliyotga joriy etish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich sinflarda tasviriy san'at fanini o'qitish amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqilgan tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimi o'quvchilarning individual qobiliyati, qiziqishi va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida taklif etilgan uch bosqichli (reproduktiv, produktiv va kreativ) topshiriqlar tizimi hamda rangli kartochkalar asosidagi "yashirin tabaqalashtirish" metodikasi boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan tasviriy san'at darslarini rejalashtirish va tashkil etishda metodik qo'llanma sifatida foydalanilishi mumkin.

Tadqiqot natijalari umumta'lim maktablari, pedagogika oliy ta'lim muassasalari hamda pedagog kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kurslarida bo'lajak va amaliyotchi o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda qo'llanishi mumkin.

Shuningdek, ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar tasviriy san'at fanidan o'quv dasturlari, metodik qo'llanmalar, didaktik materiallar va elektron ta'lim resurslarini yaratishda ilmiy-metodik manba sifatida xizmat qiladi. Mazkur metodikani amaliyotga joriy etish o'quvchilarning tasviriy san'atga oid kompetensiyalarini, ijodiy fikrlashini, estetik didini va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, dars samaradorligini oshirishga hamda ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar (Conclusion). Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tasviriy san'atga oid kompetensiyalarni shakllantirishda tabaqalashtirilgan yondashuvdan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. O'quvchilarning individual qobiliyati, tayyorgarlik darajasi va ijodiy salohiyatini hisobga olgan holda tashkil etilgan darslar ularning tasviriy faoliyatga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, mustaqil fikrlashini rivojlantiradi hamda estetik didini shakllantiradi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan uch bosqichli (reproduktiv, produktiv va kreativ) tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimi har bir o'quvchining imkoniyatlariga mos ta'lim muhitini yaratishga xizmat qildi. Rangli kartochkalar asosida tashkil etilgan "yashirin tabaqalashtirish" metodikasi esa o'quvchilar o'rtasida psixologik noqulaylikni bartaraf etib, ularning darsdagi faolligi va o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tahlil natijalari tabaqalashtirilgan yondashuv o'quvchilarning grafik tasvirlash, kompozitsiya tuzish, ranglar uyg'unligini tanlash, fazoviy tasavvur hamda kreativ fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqladi. Mazkur metodika yordamida o'quvchilarning tasviriy san'atga oid amaliy ko'nikmalari bilan bir qatorda ularning ijodiy tafakkuri va mustaqil ishlash malakalari ham rivojlandi.

Shu asosda quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- boshlang'ich sinflarda tasviriy san'at darslarini rejalashtirishda tabaqalashtirilgan topshiriqlar tizimidan muntazam foydalanish;
- o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash uchun diagnostik baholash usullarini dars jarayoniga keng joriy etish;
- differensial topshiriqlarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va interfaol metodlar bilan uyg'unlashtirish;
- tasviriy san'at o'qituvchilari uchun tabaqalashtirilgan ta'lim metodikasiga oid o'quv-uslubiy qo'llanmalar va didaktik materiallar yaratish;
- mazkur metodikani boshqa fanlarni o'qitish jarayoniga ham moslashtirish imkoniyatlarini o'rganish.

Xulosa qilib aytganda, tabaqalashtirilgan yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida tasviriy san'atga oid kompetensiyalarni samarali shakllantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu metodikani ta'lim amaliyotiga keng joriy etish ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, shuningdek,

har bir o'quvchining ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Komenskiy, Ya.A. Buyuk didaktika (Didactica Magna). – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
2. Ushinskiy, K.D. Inson – tarbiya predmeti. Pedagogik asarlar. – Moskva: Pedagogika, 1988.
3. Nemenskiy, B.M. Izobrazitelnoe iskusstvo i xudojestvenniy trud. – Moskva: Prosveshcheniye, 2017.
4. Boymetov, B.B. Tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
5. Abdirasilov, S.A. Tasviriy san'atni o'qitish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022.
6. Hasanov, R. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2020.
7. Muslimov, N.A. Pedagogik kompetentlik va innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2019.
8. Tolipov, O'., Usmonboyeva, M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
9. Saidahmedov, N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.
10. Azizxo'jayeva, N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2018.
11. OECD. The Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing, 2019.
12. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023.
13. UNESCO. Road Map for Arts Education. Paris: UNESCO, 2006.
14. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO, 2021.
15. Tomlinson, C.A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. 2nd ed. Alexandria, VA: ASCD, 2014.
16. Tomlinson, C.A. How to Differentiate Instruction in Academically Diverse Classrooms. 3rd ed. Alexandria, VA: ASCD, 2017.
17. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
18. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. New York: Basic Books, 2011.
19. Piaget, J. The Psychology of the Child. New York: Basic Books, 1969.
20. Республика Узбекистан. "Таълим тўғрисида"ги Қонун. Тошкент, 2020.
21. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti. Toshkent, 2017.
22. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. Boshlang'ich ta'lim fanlari bo'yicha milliy o'quv dasturi. Toshkent, 2022.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING DARSDAN TASHQARI TARBIYAVIY FAOLIYATIDA MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISH

Jabborova Fotima Nutfullojon qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti magistranti

E-mail: fotimajabborova30@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishning mazmuni, pedagogik ahamiyati hamda uni samarali tashkil etish yo'llari yoritilgan. Tadqiqot davomida o'quvchilarning yosh xususiyatlari va individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirish, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda ma'naviy muhitni yaratish muhim omili ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, oila, maktab va jamoatchilik hamkorligini kuchaytirish orqali o'quvchilarda mas'uliyat, halollik, vatanparvarlik, hamjihatlik va ijtimoiy faollik kabi fazilatlarni rivojlantirishning amaliy jihatlari ochib beriladi. Maqolada ilgari surilgan tavsiyalar darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirishda xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf o'quvchilari, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat, ma'naviy-axloqiy fazilatlar, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, oila–maktab hamkorligi, pedagogik yondashuv, ijtimoiy faollik.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ВО ВНЕУРОЧНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Жабборова Фотима Нутфулложон кизи,

магистрант Бухарского государственного педагогического института

E-mail: fotimajabborova30@gmail.com

Аннотация. В данной статье освещены содержание, педагогическое значение и пути эффективной организации формирования духовно-нравственных качеств у учащихся начальных классов во внеурочной воспитательной деятельности. В ходе исследования обосновано, что планирование воспитательной деятельности с учётом возрастных особенностей и индивидуальных потребностей учащихся, а также создание духовной среды, основанной на национальных и общечеловеческих ценностях, является важным фактором. Кроме того, раскрыты практические аспекты формирования у учащихся таких качеств, как ответственность, честность, патриотизм, сплочённость и социальная активность, посредством укрепления сотрудничества семьи, школы и общественности. Рекомендации, представленные в статье, могут способствовать повышению эффективности внеурочной воспитательной деятельности.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, внеурочная воспитательная деятельность, духовно-нравственные качества, национальные ценности, общечеловеческие ценности, сотрудничество семьи и школы, педагогический подход, социальная активность.

FORMATION OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH EXTRACURRICULAR EDUCATIONAL ACTIVITIES

Jabborova Fotima Nutfullojon qizi,

Master's student of Bukhara State Pedagogical Institute

fotimajabborova30@gmail.com

Abstract. This article examines the content, pedagogical significance, and effective ways of organizing the formation of spiritual and moral qualities in primary school students through extracurricular educational activities. The study substantiates that planning educational activities with due consideration of students' age characteristics and individual needs, as well as creating a spiritual environment based on national and universal human values, is an important factor in achieving effective educational outcomes. Furthermore, the article highlights the practical aspects of developing such qualities as responsibility, honesty, patriotism, solidarity, and social activity among students by strengthening cooperation between the family, the school, and the community. The recommendations proposed in the article may contribute to improving the effectiveness of extracurricular educational activities.

Keywords: primary school students, extracurricular educational activities, spiritual and moral qualities, national values, universal human values, family–school cooperation, pedagogical approach, social activity.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida yosh avlodni har tomonlama barkamol, yuksak ma’naviyatli hamda mustahkam axloqiy fazilatlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, vatanparvarlik, halollik, mas’uliyat hamda ijtimoiy faollik kabi fazilatlarni shakllantirish dolzarb pedagogik vazifa sanaladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlari ularning shaxs sifatida shakllanishida aynan darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Mazkur faoliyat o‘quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi orqali ularning ma’naviy dunyosini boyitish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ijtimoiy hayotga moslashuvini ta’minlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish, oila, maktab va jamoatchilikning o‘zaro hamkorligini kuchaytirish, shuningdek, tarbiyaviy jarayonga innovatsion metod va texnologiyalarni joriy etish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bunday yondashuv o‘quvchilarda ma’naviy-axloqiy fazilatlarni izchil shakllantirish hamda ularning ijtimoiy faolligini oshirish uchun qulay pedagogik muhitni yaratadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish uzluksiz ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi [1].

Ma’naviy-axloqiy tarbiyaning maqsadi jamiyatning ijtimoiy talablari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bu talablar ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi hamda yosh avlodni o‘qitish va tarbiyalash jarayonining mazmuni bilan belgilanadi. Tarbiya ishlari, eng avvalo, yoshlarda yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlar, e’tiqod va Vatanga cheksiz sadoqat tuyg‘usini shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Bu jarayonda, ayniqsa, boshlang‘ich maktab muhim o‘rin egallaydi. Ma’naviy-axloqiy tarbiya o‘quvchilarda ma’naviy ongini shakllantirish, axloqiy tuyg‘ularni rivojlantirish hamda xulq-atvor ko‘nikmalari va ijobiy odatlarni tarkib toptirishni nazarda tutadi. Shuningdek, o‘quvchilarda Vatanimizning boy tarixi, boshqa mamlakatlar, tinchlik uchun kurash g‘oyalari hamda xorijdagi bolalar tashkilotlari haqida dastlabki tasavvurlarni hosil qilish zarur. Bu esa ularning dunyoqarashi kengayishiga xizmat qiladi [2].

Mazkur maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatida ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishning pedagogik asoslarini tahlil qilish, ushbu jarayonning mazmuni va samarali tashkil etish yo‘llarini yoritish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining ustuvor ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayonni samarali tashkil etish o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda dars hamda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning uzviy integratsiyasini taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat o'quvchilarning ma'naviy qadriyatlarni amaliy faoliyat jarayonida o'zlashtirishi, ijtimoiy tajriba orttirishi va axloqiy xulq-atvor me'yorlarini ichki ehtiyoj darajasiga olib chiqishda muhim pedagogik vosita sifatida baholanadi.

So'nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuvga oid ilmiy qarashlarda tarbiyaviy faoliyat natijadorligini faqat nazariy bilimlar bilan emas, balki o'quvchining real hayotiy vaziyatlarda ma'naviy-axloqiy me'yorlarga asoslangan qaror qabul qilish, ijtimoiy mas'uliyatni namoyon etish va jamoaviy hamkorlikni amalga oshirish qobiliyati orqali baholash zarurligi ta'kidlanmoqda. Mazkur yondashuv darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat mazmunini qayta ko'rib chiqish va uni innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan boyitishni talab etadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuningdek, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning samaradorligi pedagog tomonidan qo'llaniladigan metodlarning xilma-xilligi bilan emas, balki ularning maqsad, mazmun, shakl va natija o'rtasidagi tizimli bog'liqligi bilan belgilanishini ko'rsatadi. Shu sababli tarbiyaviy faoliyatni loyihalashda refleksiv yondashuv, muammoli vaziyatlar, hamkorlikdagi ta'lim, loyiha metodi hamda ijtimoiy foydali faoliyat elementlaridan kompleks foydalanish o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili natijasida aniqlanishicha, mavjud ilmiy ishlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatini baholash mezonlari, uning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga ta'sirini monitoring qilish indikatorlari hamda tarbiyaviy faoliyatni texnologik yondashuv asosida boshqarish mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur holat ushbu yo'nalishda yangi metodik yechimlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Shu bois mazkur tadqiqotda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni maqsadli rejalashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash hamda oila-maktab-jamoatchilik hamkorligini yagona pedagogik tizim sifatida tashkil etish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirishni takomillashtiriladi. Ushbu yondashuv mavjud ilmiy qarashlarni to'ldirishi bilan birga, boshlang'ich ta'lim amaliyotida tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy-metodik asos sifatida ahamiyat kasb etadi.

Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida axloqni inson kamolotining mezonini sifatida baholab, yosh avlodni ezgulik, halollik, mehnatsevarlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash zarurligini ta'kidlaydi [3].

O'zbek pedagog olimlaridan O. Musurmonova ma'naviy tarbiyani shaxs kamolotining muhim omili sifatida talqin qilib, oila, maktab va mahalla hamkorligi o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini ilmiy asoslaydi [4]. N. Egamberdiyeva esa tarbiya jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlash boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijtimoiy faolligi hamda axloqiy fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qilishini qayd etadi [5].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda "O'zbekiston – 2030" strategiyasida yoshlarni yuksak ma'naviyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri sifatida belgilangan [6]. Bu esa darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni mazmunan boyitish va samarali pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etishni taqozo etadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar mavjud bo'lsa-da, aynan boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatida ushbu jarayonni samarali tashkil etishda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishni yanada chuqur o'rganish talab etadi. Mazkur maqola ana shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Metodologiya. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish ko'p jihatdan darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni qanday metodlar asosida tashkil etilishiga bog'liq. Mazkur yosh davrida o'quvchilar axborotni tayyor shaklda qabul qilishdan ko'ra, uni amaliy faoliyat, muloqot va shaxsiy tajriba orqali chuqurroq o'zlashtiradilar. Shu sababli tarbiyaviy jarayonda o'quvchini faol ishtirokchi sifatida namoyon etadigan, uning mustaqil fikrlashi, axloqiy tanlov qilishi va o'z xatti-harakatini baholashiga imkon beradigan metodlardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Mazkur metodlar tarbiyaviy maqsad, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari hamda tarbiyaviy muhit bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llanilganda ma'naviy-axloqiy tarbiya uzluksiz va tizimli tus oladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda suhbat metodi eng samarali metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metod orqali o'quvchilar axloqiy tushunchalarning mazmunini anglaydi, o'z fikrini erkin bayon etadi hamda turli hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish asosida mustaqil xulosa chiqarishga o'rganadi. Suhbat jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zaro ishonch va hamkorlik muhiti shakllanib, tarbiyaviy ta'sirning samaradorligi ortadi [7].

Rollli o'yinlar, loyiha faoliyati va jamoaviy ijodiy ishlar darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning amaliy yo'naltirilgan metodlari sifatida alohida ahamiyatga ega. Mazkur metodlar o'quvchilarni turli ijtimoiy vaziyatlarda faol ishtirok etishga jalb qiladi, ularda hamkorlik, o'zaro hurmat, mas'uliyat va tashabbuskorlik kabi fazilatlarni rivojlantiradi. Masalan, "Yaxshilik karvoni", "Kitobxonlar klubi", "Tabiat posbonlari" yoki "Mehr ulashamiz" kabi loyihalar o'quvchilarning jamiyat oldidagi mas'uliyatini his etishiga, boshqalarga yordam berish ehtiyojini shakllantirishga hamda ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Rollli o'yin metodi darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning amaliy yo'naltirilgan shakllaridan biri bo'lib, o'quvchilarga turli ijtimoiy vaziyatlarni modellashtirish imkonini beradi. Mazkur metod orqali bolalar mas'uliyat, halollik, o'zaro hurmat, bag'rikenglik va hamjihatlik kabi fazilatlarni amaliy faoliyat davomida o'zlashtiradi. Rolli o'yinlar o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi va axloqiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Refleksiya metodi o'quvchilarning o'z faoliyati va xulq-atvorini tahlil qilish, erishilgan natijalarni baholash hamda kelgusidagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilash imkonini beradi. Ushbu metod ma'naviy-axloqiy fazilatlarning barqaror shakllanishiga hamda o'quvchilarda o'zini o'zi boshqarish kompetensiyasining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, kitobxonlik faoliyati, badiiy asarlar tahlili, milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlardan foydalanish ma'naviy-axloqiy fazilatlarni mustahkamlashda muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning o'qigan asari yoki ishtirok etgan tadbiri yuzasidan o'z fikr va xulosalarini bayon etishi, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishi hamda kelgusidagi maqsadlarini belgilashi ularda o'zini o'zi baholash va o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasini shakllantiradi. Shu bois darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy pedagogik metodlar asosida tashkil etish o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlash, ularni ijtimoiy faol, milliy qadriyatlarga sodiq va umuminsoniy fazilatlarga ega barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining

darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish bugungi ta'lim tizimining muhim pedagogik yo'nalishlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ma'naviy-axloqiy tarbiyani faqat dars jarayonida amalga oshirish yetarli emas. O'quvchilarning shaxsiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari va kundalik faoliyati bilan uzviy bog'langan darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat ularning ma'naviy kamolotini ta'minlashda samaraliroq natija beradi. Shu bois mazkur jarayonni uzluksiz, tizimli va maqsadli tashkil etish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat faqat bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish vositasi emas, balki o'quvchilarda mas'uliyat, halollik, vatanparvarlik, hamjihatlik, bag'rikenglik va ijtimoiy faollik kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarni rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmi hisoblanadi. Ayniqsa, suhbat, rolli o'yinlar, loyiha faoliyati, kitobxonlik klublari, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar hamda jamoaviy ijodiy ishlarning uyg'un qo'llanilishi tarbiyaviy ta'sirning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Mazkur tadqiqot natijalari mavjud ilmiy qarashlar bilan qiyoslanganda, aksariyat tadqiqotlarda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat va ma'naviy-axloqiy tarbiya alohida yo'nalish sifatida o'rganilganligi kuzatiladi. Ushbu maqolada esa mazkur tushunchalar o'zaro uzviy bog'liq pedagogik jarayon sifatida talqin qilinib, ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda oila, maktab va jamoatchilik hamkorligi, shuningdek, milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi ko'rib chiqildi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish samaradorligi oila, maktab va jamoatchilikning uzviy hamkorligiga bevosita bog'liq. Mazkur hamkorlik bolaning ma'naviy kamolotini ta'minlovchi yaxlit tarbiyaviy muhitni yaratadi hamda tarbiyaviy ta'sirning izchilligi va uzluksizligini ta'minlaydi. O'quvchi bir vaqtning o'zida oila, maktab va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanganligi sababli ushbu subyektlarning maqsad va vazifalari o'zaro uyg'unlashgandagina ma'naviy-axloqiy tarbiya yuqori natija beradi.

Oila bolaning ilk tarbiya maskani sifatida unda halollik, mehr-oqibat, kattalarga hurmat, mas'uliyat va milliy qadriyatlarga sadoqat kabi fazilatlarning shakllanishiga asos yaratadi. Maktab esa ushbu fazilatlarni pedagogik jihatdan rivojlantirib, dars va darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyat orqali ularni mustahkamlaydi. Jamoatchilik, xususan, mahalla, madaniyat va sport muassasalari, kutubxonalar hamda nodavlat tashkilotlar o'quvchilarning ijtimoiy tajribasini boyitish, ularni jamiyat hayotiga faol jalb etish orqali tarbiyaviy jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. Bunday yondashuv tarbiyaviy faoliyat mazmunini yanada boyitish va uning amaliy samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni rejalashtirishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish muhim pedagogik shart ekanligini ko'rsatdi. Tarbiyaviy tadbirlarning mazmuni o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va psixologik rivojlanish darajasiga mos ravishda tashkil etilganda, ularda o'zini o'zi anglash, mustaqil fikrlash, axloqiy qaror qabul qilish hamda ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlar izchil rivojlanadi. Bu esa tarbiyaviy jarayonning shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tashkil etilishi zarurligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish ta'lim sifatini oshirish, barkamol shaxsni voyaga yetkazish hamda jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlashning muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Mazkur yondashuvni ta'lim amaliyotiga izchil tatbiq etish tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirish va o'quvchilarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Natija. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni maqsadli tashkil etish ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, oila, maktab va jamoatchilik hamkorligiga asoslangan tarbiyaviy tadbirlar, interfaol metodlar, loyihaviy faoliyat, muammoli vaziyatlarni hal etishga yo'naltirilgan topshiriqlar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan kompleks foydalanish o'quvchilarning ijtimoiy faolligi, mas'uliyat hissi, jamoada ishlash madaniyati, mustaqil fikrlashi va milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga hurmatini rivojlantirishga xizmat qildi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni texnologik yondashuv asosida rejalashtirish va amalga oshirish pedagogning tadqiqotchilik faoliyatini ham takomillashtiradi. Bunda pedagog tarbiyaviy muammolarni aniqlash, ularning sabablarini tahlil qilish, mos metod va vositalarni tanlash, olingan natijalarni muntazam monitoring qilish hamda keyingi faoliyatni ilmiy asosda takomillashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl va metodlari o'quvchilarning yosh hamda individual xususiyatlariga mos ravishda optimallashtiriladi.

Shuningdek, tadqiqot davomidagi metodik yondashuv darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni faqat tarbiyaviy tadbirlar majmui sifatida emas, balki o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni izchil rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit pedagogik tizim sifatida tashkil etish zarurligini asoslab berdi. Mazkur yondashuv tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, o'quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, ijtimoiy mas'uliyatni his etish va hayotiy vaziyatlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ilmiy asoslangan metodlar hamda oila–maktab–jamoatchilik hamkorligi bilan integratsiyalashgan holda tashkil etish yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlashini tasdiqlaydi. Ushbu natijalar boshlang'ich ta'lim amaliyotini takomillashtirish, tarbiyaviy ishlar metodikasini boyitish hamda kelgusidagi ilmiy-pedagogik tadqiqotlarni rivojlantirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishda darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatning pedagogik imkoniyatlari yuqori ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqladi. Mazkur faoliyatni maqsadli rejalashtirish, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish hamda tarbiyaviy jarayonni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish ma'naviy-axloqiy tarbiya samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, oila–maktab–jamoatchilik hamkorligining uzviyligi, interfaol metodlar, refleksiv yondashuv va ijtimoiy-amaliy faoliyat elementlarining uyg'un qo'llanilishi o'quvchilarda mas'uliyat, vatanparvarlik, insonparvarlik, hamkorlik madaniyati, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat kabi fazilatlarning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, axloqiy tanlovni ongli ravishda amalga oshirishi hamda ijtimoiy muammolarga nisbatan mas'uliyatli munosabatini shakllantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'RQ–637, 23.09.2020.
2. Avloniy Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq . –Toshkent:O'qituvchi,–1992.
3. R.A.Mavlonova,N.X.Rahmonqulova,B.A.Normurodova,K.O.Matnazarova.

Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Toshkent–2014.

4. Musurmonova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. . –
Toshkent: O'qituvchi, –1996.

5. Egamberdiyeva N. Ijtimoiy pedagogika . –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, –2009.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston – 2030“ strategiyasi
to'g'risidagi Farmoni. PF –158-son, 11.09.2023.

7. Egamberdiyeva N. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Toshkent–2008.

MAGISTRATURA TALABALARINING TADQIQOT KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN YONDASHUVNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Jamshid Tagaymurodvich Parmanov,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti
o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada magistratura ta’limida tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari hamda ularni takomillashtirish yo‘llari tahlil qilingan. Kompetensiyaga asoslangan va modulli yondashuvlarning magistratura ta’limi sifatini oshirishdagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishda loyiha asosida o‘qitish, muammoli ta’lim, ilmiy seminarlar, akademik mobillik, raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari asoslab berilgan. Shuningdek, tadqiqot kompetensiyalarini baholashning zamonaviy mexanizmlari, “Tadqiqot faoliyati” modulini tashkil etishning afzalliklari hamda magistratura dasturlarini kompetensiyaga yo‘naltirilgan holda takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: magistratura ta’limi, tadqiqot kompetensiyasi, kompetensiyaga asoslangan yondashuv, modulli ta’lim, ilmiy tadqiqot metodologiyasi, tadqiqot faoliyati, pedagogik ta’lim, kasbiy kompetensiya, akademik yozuv, ilmiy amaliyot, sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, baholash mexanizmlari, oliy ta’lim.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и методологические основы формирования и развития исследовательских компетенций в магистерском образовании и пути их совершенствования. Подчеркивается роль компетентностного и модульного подходов в повышении качества магистерского образования. Обосновываются педагогические возможности использования проектного обучения, проблемно-ориентированного обучения, научных семинаров, академической мобильности, цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта в развитии исследовательских компетенций. Также разработаны современные механизмы оценки исследовательских компетенций, преимущества организации модуля «Научно-исследовательская деятельность» и научно-практические рекомендации по совершенствованию магистерских программ в компетентностно-ориентированном ключе.

Ключевые слова: магистерское образование, исследовательская компетенция, компетентностный подход, модульное образование, методология научных исследований, исследовательская деятельность, педагогическое образование, профессиональная компетентность, академическое письмо, научная практика, искусственный интеллект, цифровые технологии, механизмы оценки, высшее образование.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the formation and development of research competencies in master’s education and ways to improve them. The role of competency-based and modular approaches in improving the quality of master’s education is highlighted. The pedagogical possibilities of using project-based learning, problem-based learning, scientific seminars, academic mobility, digital technologies and artificial intelligence tools in the development of research competencies are substantiated. Also, modern mechanisms for assessing research competencies, the advantages of organizing the "Research Activity" module, and scientific and practical recommendations for improving master’s programs in a competency-oriented manner are developed.

Keywords: master's education, research competency, competency-based approach, modular education, scientific research methodology, research activity, pedagogical education, professional competence, academic writing, scientific practice, artificial intelligence, digital technologies, assessment mechanisms, higher education.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirish, bitiruvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish hamda ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta'minlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadlarga erishishda kompetensiyaga asoslangan yondashuv muhim metodologik asos sifatida e'tirof etilmoqda. Uchinchi avlod ta'lim standartlarida asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirish natijalari umumiy madaniy, umumiy professional va professional kompetensiyalar orqali ifodalanishi ta'lim jarayonini natijaga yo'naltirilgan model asosida tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Ilmiy adabiyotlarda kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta'lim mazmunini yangilash va o'quv natijalarini amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lashning samarali vositasi sifatida talqin qilinadi. Jumladan, A.G. Bermus kompetensiyaga asoslangan yondashuvni kredit-modul tizimining mazmuniy cheklovlarini bartaraf etishga xizmat qiluvchi dialektik alternativa sifatida baholaydi. Pedagogik nazariya va amaliyotda esa kompetensiya muammolarni samarali hal qilish qobiliyati hamda muayyan kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorlikni ifodalovchi integral tavsif sifatida qaraladi [1].

Bugungi kunda magistratura ta'limida, ayniqsa, tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayon an'anaviy nazariy ta'limdan loyiha va tadqiqot faoliyatiga asoslangan o'qitish modeliga o'tishni, o'quv jarayoniga ilmiy izlanishlarni tizimli integratsiya qilishni, zamonaviy ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish usullarini, jumladan, sun'iy intellekt va neyron tarmoqlariga asoslangan texnologiyalarni o'zlashtirishni hamda olingan natijalarni ilmiy muhitda sinovdan o'tkazishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, kompetensiyalar nafaqat kutilayotgan ta'lim natijalarini belgilaydi, balki ta'lim mazmunini shakllantirish, o'quv jarayonini loyihalash va baholash mezonlarini aniqlashning ham asosiy omiliga aylanadi. G.I. Zvereva ta'kidlaganidek, zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchi faoliyatiga yo'naltirilgan modeldan talabaning ta'lim natijalariga yo'naltirilgan modelga konseptual o'tish amalga oshirilishi lozim, bunda talaba butun ta'lim jarayonining markaziy subyekti sifatida namoyon bo'ladi [2].

Mazkur tadqiqot magistratura bosqichida tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning metodik hamda pedagogik asoslarini tahlil qilish, ularni takomillashtirishning samarali usullarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Yangilangan standartlar ta'limni tashkil etish metodologiyasini o'zgartirmaydi, ammo ba'zi ko'rsatmalar sezilarli darajada o'zgartirildi. Standartlarni sinovdan o'tkazishning dastlabki oylarini tahlil qilish o'qituvchilar hamjamiyati va hukumatga Kasbiy ta'lim bo'yicha Davlat Ta'lim Standartining asl mafkurasi - mutaxassis universitetni bitirish vaqtida egallashi kerak bo'lgan keng qamrovli kompetensiyalar ro'yxatini belgilash - amalga oshirilmayotganini ko'rsatdi. Bu nafaqat o'qituvchilarning tayyor emasligi, balki, eng avvalo, kompetensiyalarni baholashning shaffof mexanizmlarining yo'qligi bilan bog'liq. Standartlarning yangi versiyasida va ikki yildan keyin amalga oshirilishi rejalashtirilgan to'rtinchi avlod standartlarida universitetlar o'zlari asosiy ta'lim dasturi doirasida amalga oshiriladigan tadbirlar to'plamini kelajakdagi professional faoliyat sohasining o'ziga xos xususiyatlarini, faoliyat obyektlarining o'ziga xos xususiyatlarini va har bir faoliyatning maqsadlariga asoslanib, faoliyat turlarini hisobga olgan holda belgilaydilar. Masalan, Samarqand pedagogika universitetida “Pedagogik ta'lim” magistratura dasturi ikkita asosiy

faoliyatni o'qitish va tadqiqot belgilab bergan, uchinchi faoliyat esa dastur profili bilan belgilanadi. Har bir faoliyat muayyan professional muammolarni hal qilish bilan bog'liq. “Pedagogik ta’lim” magistratura dasturi bitiruvchilari tayyorlanishi kerak bo'lgan aniq faoliyatlar orasida biz tadqiqot ustuvor vazifa deb hisoblaymiz. Bu holda, magistratura dasturi tadqiqotga asoslangan magistratura dasturidan modullardan iborat bo'ladi.

Tadqiqot dasturlarini yaratish zarurati bir qator ijtimoiy-madaniy tendentsiyalar bilan bog'liq:

-zamonaviy jamiyatda fanning ortib borayotgan roli, bu ilmiy axborotni tarqatish tezligining oshishi, ilmiy tadqiqotlarning asosan amaliy tabiati va ushbu sohada ishlaydigan xodimlar sonining ortib borishida aks etadi;

-o'qitish mazmunidagi o'zgarishlar, unda ijodiy komponent muhim ahamiyat kasb etdi.

Muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchilar axborotni qidirish va tahlil qilish, tadqiqot usullarini tanlash, bilish va faoliyat uchun yetarli metodologiyani aniqlash va boshqalar kabi ko'nikmalarga ega bo'lishlari kerak.

Metodologiyani takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari: Yuqori malakali magistr talabalarini tayyorlash uchun quyidagi yondashuvlar tavsiya etiladi: Modulli-kompetensiyali yondashuv: Tadqiqot mashg'ulotlarini o'zaro bog'liq bloklarga ajratish. Talabalar tadqiqotni rejalashtirish metodologiyasini, instrumental usullarni ma'lumotlarni to'plash, tahlil dasturlari va akademik yozuvni ketma-ket o'zlashtiradilar.

Muammoli o'rganish: Sanoat hamkorlari, grant loyihalari yoki ixtisoslashtirilgan laboratoriyalarning iltimosiga binoan magistrlik dissertatsiyalarini yakunlash. Tadqiqot ko'nikmalarini raqamlashtirish: Ma'lumotlar bazalari va axborotni qayta ishlash dasturlari (SPSS, R, Python, MaxQDA) bilan ishlash bo'yicha kurslarni dasturga integratsiya qilish va adabiyotlarni qidirish va g'oyalarni tuzish uchun generativ Aldan malakali foydalanish bo'yicha o'qitish.

Tadqiqot seminarlari tizimi: Magistr talabalar ilmiy maqolalarni tanqidini tahlil qiladigan, ishlarining oraliq natijalarini muhokama qiladigan va tajriba almashadigan muntazam seminarlar va ekspertlar tomonidan ko'rib chiqish sessiyalari.

Akademik mobillik va nashriyot faoliyati: Maqolalarni tayyorlash, konferensiyalarda ishtirok etish va xalqaro tadqiqot loyihalariga kiritish uchun majburiy talablarni kiritish.

Ilmiy hamjamiyat magistratura ta'limining afzalliklarini tan oldi va uni ilmiy kadrlar tayyorlashning eng maqbul modeli sifatida e'tirof etdi. Bu tendentsiya magistrlik va nomzodlik dissertatsiyalarini loyihalash va natijalariga qo'yiladigan talablarning bosqichma-bosqich yaqinlashishi bilan tasdiqlanadi.

Kelgusi yillarda oliy pedagogik ta'limda tadqiqotga asoslangan magistrlik dasturlarining ishga tushirilishi kutilmoqda, ammo universitetlar magistrlik ta'lim dasturlariga modulli yondashuv zarurligini allaqachon tan olishmoqda va tadqiqot yo'nalishlarini kuchaytirmoqdalar. Shu bilan birga, Samarqand davlat pedagogika universitetining Pedagogika kafedrasidan o'n yil davomida magistrlik dissertatsiyalarini tayyorlash, yakunlash va himoya qilish tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab talabalar yetarlicha rivojlangan tadqiqot ko'nikmalariga ega emaslar. Kurslar va keng qamrovli ilmiy amaliyotlarning kombinatsiyasi bu muammoni to'liq hal qila olmaydi. Yangilangan standartlarda taqdim etilgan qaysi resurslar magistr talabalarini tadqiqot muammolarini hal qilishga yaxshiroq tayyorlashi mumkin? Bizning fikrimizcha, o'qituvchilarni tayyorlashning kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilganligi magistrlik dasturi davomida akademik fanlar va amaliy mashg'ulotlarni belgilangan faoliyat turlariga muvofiq o'zaro bog'liq modullar sifatida taqdim etishni talab qiladi. Bunga ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda kompetensiyaga

asoslangan va modulli yondashuvlarning kombinatsiyasi orqali erishiladi, bunda har bir o'qish darajasi uchun o'ziga xos kirish talablari va modul va kursni o'zlashtirish chuqurligi hisobga olinadi.

Ta'lim jarayonini qurishda kompetensiyaga asoslangan yondashuv magistratura dasturlarini loyihalash uchun shart-sharoitlarni belgilaydi:

asosiy ta'lim dasturini yangi ta'lim texnologiyalariga asoslangan modulli tamoyil asosida qurish;

nazariy tayyorgarlik, ijtimoiy va amaliy bilimlar hamda ilmiy sohada ekspert-tahliliy, loyihaga asoslangan, tashkiliy va konsalting ishlarining qobiliyatlari va ko'nikmalari o'rtasida yaqin aloqaga erishish.

Asosiy o'quv dasturi bitiruvchilarning tadqiqot natijalarini tahlil qilish, ularni fan va ta'limdagi muayyan tadqiqot muammolarini hal qilishda qo'llash va mustaqil ravishda tadqiqot olib borish;

va tadqiqot muammolarini mustaqil ravishda hal qilish uchun o'zlarining individual ijodiy qobiliyatlaridan foydalanish qobiliyatini belgilaydi.

Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish, albatta, turli fanlarga asoslangan, ammo o'quv dasturi aniq tadqiqotga yo'naltirilgan kurslarni o'z ichiga oladi.

Bu o'quv yilida tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirish uchun nazariy asos yaratuvchi uchta fan (“Fan va ta'limning zamonaviy muammolari”, “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va usullari” va “Ilmiy axborot bilan ishlash”) “Tadqiqot faoliyati” moduliga kiritildi va birinchi kursning birinchi semestrda o'qitila boshlandi. Talabalar ilgari birinchi ikkita kursni birinchi semestrda o'rgangan bo'lsalar, oxirgi kursning joylashuvi uchinchi semestr uchun belgilandi, bunda ko'pchilik talabalar dissertatsiyalarini himoya qilishga tayyorgarlik ko'rayotgan edi va kursda ko'tarilgan masalalar ular uchun endi ahamiyatsiz bo'lib qoldi. Modulning birligi ma'ruzalar va amaliy topshiriqlar mavzularini, shuningdek, mustaqil ish uchun topshiriqlar to'plamini muvofiqlashtiradigan umumiy dasturni ishlab chiqish bilan belgilanadi. Modulli dasturning yana bir muhim tarkibiy qismi tadqiqot amaliyotlari bo'lib, ular davomida talabalar kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni bajardilar, ularni rivojlantirish faqat tadqiqot faoliyati orqali mumkin. “Tadqiqot faoliyati” moduli fan va ta'limdagi zamonaviy tendentsiyalarni, metodologiya asoslarini va psixologik va pedagogik tadqiqotlar usullarini tushunishga asoslangan tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishga ko'maklashishi kerak; va psixologik va pedagogik tadqiqotlar mantig'i va dasturini ishlab chiqishda amaliy ko'nikma va qobiliyatlarni egallash, shuningdek, tegishli ilmiy usullarni tanlash va ulardan foydalanish. Biroq, modulli dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish kompetensiyalarni rivojlantirish darajasini monitoring qilish va baholash uchun yetarli vositalarsiz kutilgan natijalarni bermaydi. Yangilangan standartlarning joriy etilishi bilan ko'plab universitetlar optimal baholash modellarini ishlab chiqish ustida ishlamoqda. Masalan, O'zbekistonning universitetlaridagi an'anaviy baholash usullaridan doimiy va oraliq baholashlar uchun foydalanish mumkin, deb hisoblashadi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv qisman kurs ishlari, o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlari va ilmiy loyihalarni baholashda qo'llanilishi mumkin. Kompetensiyalarni baholash, olingan bilimlar hajmi va sifatini aniqlashga qaratilgan imtihonlardan farqli o'laroq, ish faoliyatini baholashning ob'ektiv usullariga ustuvorlik berishni nazarda tutadi kuzatuvlar, professional ish mahsulotlarini baholash, akademik portfollarni himoya qilish va boshqalar. Tadqiqotchilar kompetensiyaga asoslangan yondashuv doirasidagi baholash protseduralari ham individual test, kurs ishlari va bitiruv loyihalari, reytinglar va boshqalar, ham institutsional ish faoliyatini ommaviy baholash, sertifikatlash va litsenziyalash, ta'lim muassasalarini reytinglash va boshqalar bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydilar [4].

Magistratura talabalarining tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishni baholash uchun turli xil davom etayotgan, oraliq va yakuniy baholash shakllarining kombinatsiyasi magistrlik dissertatsiyasini himoya qilish paytida sodir bo‘ladi zarur. “Tadqiqot faoliyati” moduliga kiritilgan kurslar allaqachon kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarni o‘z ichiga oladi.

“Tadqiqot metodologiyasi” kursida ma’ruzalar va seminarlarning mazmuni ilmiy tadqiqot mantig‘iga muvofiq tuzilgan.

Magistratura talabalari quyidagilar bilan tanishadilar va o‘zlashtiradilar: ilmiy axborot manbalari bilan ishlash ko‘nikmalari;

pedagogik hodisalarni kuzatish va tahlil qilish usullari;

pedagogik tajribani o‘rganish va umumlashtirishni, tegishli tadqiqot muammosini, uning maqsad va vazifalarini aniqlashni, gipotezani shakllantirishni, pedagogik tajriba o‘tkazishni, tadqiqot natijalarini qayta ishlashni va talqin qilishni, shuningdek, tadqiqot materiallarini kurs ishi va yakuniy malakaviy tezislar shaklida umumlashtirishni o‘rganadilar.

Seminarlar va mustaqil ishlar uchun topshiriqlar talabalarni mavzu tanlashga va ilmiy asos, metodologiya va tadqiqot usullarini aniqlashga tayyorlash uchun mo‘ljallangan. Masalan, birinchi seminarga qadar talabalar quyidagi topshiriqlarni bajarishlari kerak:

mavzuni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan ilmiy jurnallar ro‘yxatini tuzish va dissertatsiya ustida ishlashda; asosiy tadqiqot tushunchalarining mikrotezausini tuzish;

tadqiqot mavzusi bo‘yicha maqolaga referat va sharh yozish;

tadqiqot muammosi ustida ishlashda yordam beradigan beshta veb-saytni taqdim etish.

Ta’lim mazmunidan tashqari, modulda bir qator o‘qitish shakllari va usullari qo‘llanildi. Samarali usullardan biri bu keys usuli. Modulli dastur o‘qituvchi yoki magistr talabasi tomonidan ishlab chiqilishi mumkin bo‘lgan turli xil keyslarni yaratish va muhokama qilishdan foydalangan. Bu tegishli ma’lumotlarni qidirish, mazmunni aniqlash, keys rejasini ishlab chiqish, zarur diagnostika vositalarini tanlash ko‘nikmalarini yangilash va rivojlantirish imkonini beradi - ya’ni pedagogik tadqiqotlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan barcha ko‘nikmalar.

Moduldagi barcha kurslar bo‘yicha mustaqil o‘rganish uchun topshiriqlarni to‘playdigan ishchi daftar, shuningdek, tadqiqot moduliga kiritilgan fanlarning o‘quv jarayonini mustahkamlashga yordam berishi mumkin. Uni ishlab chiqishning kaliti tadqiqot faoliyati mantig‘i va barcha topshiriqlarning magistrlik dissertatsiyasi mavzusiga yo‘naltirilganligi bo‘lishi kerak. Yangi standartga ko‘ra, materialning katta qismi magistr talabalari tomonidan mustaqil ravishda o‘zlashtirilishi kerak bo‘lgan holda, bunday o‘qitish va metodologik ishlanmalar magistr talabasining ta’lim maydonini tashkil etishga, turli kurslarni yagona semantik va faoliyatga asoslangan birlikka bog‘lashga va o‘qituvchilar ishini muvofiqlashtirishga yordam beradi. Modulli dasturlarga o‘tish, shuningdek, ushbu modelda yagona paket, shuningdek, baholash materiallari, monitoring tizimi va boshqalar bo‘lishi kerak bo‘lgan o‘quv va metodologik paketni ishlab chiqish jarayonini o‘zgartiradi. Magistratura dasturining tadqiqot modulini amalga oshirishga hatto yuzaki qarash ham yangi standartlar magistratura dasturidagi butun ish tizimini o‘zgartirishi kerakligini ko‘rsatadi.

Ular faqat yangi ta’lim natijalarini belgilaydiganga o‘xshaydi, ammo dastlabki amalga oshirish ko‘rsatganidek, ta’lim jarayonining butun mantig‘i va tuzilishini o‘zgartirmasdan turib, bu natijalarga erishish mumkin emas.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, magistratura ta’limida tadqiqot

kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy oliy ta’limning ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta’lim jarayonini faqat nazariy bilimlarni egallashga emas, balki ilmiy muammolarni mustaqil hal qilish, tadqiqot olib borish, olingan natijalarni tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish kabi kasbiy faoliyat natijalariga yo’naltirish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko’rsatadiki, magistratura dasturlarini modulli tamoyil asosida tashkil etish, tadqiqotga yo’naltirilgan fanlarni yagona tizimga integratsiya qilish, ilmiy amaliyotlarni kuchaytirish hamda zamonaviy raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish magistrantlarning tadqiqot kompetensiyalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, loyiha asosida o’qitish, muammoli ta’lim, ilmiy seminarlar, akademik mobillik va ilmiy nashrlar tayyorlashga yo’naltirilgan faoliyatlar magistrantlarning mustaqil ilmiy izlanish olib borish salohiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim masalalardan biri kompetensiyalarni baholashning ishonchli va shaffof mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligidir. An’anaviy bilimlarni nazorat qilish usullari tadqiqot kompetensiyalarining shakllanish darajasini to’liq aks ettira olmaydi. Shu sababli portfel, loyiha ishlari, ilmiy maqolalar, tadqiqot natijalarining ekspert bahosi, kuzatuv hamda magistrlik dissertatsiyasini kompleks baholash kabi mezonlarga asoslangan ko’p komponentli baholash tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, Samarqand davlat pedagogika universiteti tajribasi magistratura dasturlarida “Tadqiqot faoliyati” modulini joriy etish tadqiqot metodologiyasi, ilmiy axborot bilan ishlash, akademik yozuv va ilmiy izlanish ko’nikmalarini izchil rivojlantirish uchun samarali pedagogik yechim ekanligini ko’rsatdi. Mazkur modulning nazariy mashg’ulotlar, ilmiy amaliyotlar va mustaqil ta’lim bilan uzviy integratsiyasi magistrantlarning kasbiy hamda ilmiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirish imkonini yaratadi. Magistratura ta’limida kompetensiyaga asoslangan va modulli yondashuvlarning uyg’un qo’llanilishi tadqiqot kompetensiyalarini rivojlantirishning eng samarali modeli hisoblanadi. Ushbu yondashuv magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorgarligini oshirish, ularning innovatsion fikrlashini rivojlantirish, mustaqil ilmiy qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantirish hamda oliy ta’lim tizimi uchun raqobatbardosh va yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Kelgusida mazkur yo’nalishda tadqiqot kompetensiyalarini baholashning indikatorlari va mezonlarini takomillashtirish, shuningdek, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalarni magistratura ta’limiga integratsiya qilishning pedagogik samaradorligini empirik jihatdan o’rganish dolzarb ilmiy yo’nalishlardan biri bo’lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Бермус А.Г. Проблемы и перспективы реализации компетентного подхода в образовании [Электронный ресурс]//URL: <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm> (дата обращения: 15.06.2015)
2. Зверева Г.И. Компетенции магистров культурологии: условия формирования и оценивания [Электронный ресурс]//URL: <http://hischool.ru/userfiles/zvereva-komp.doc> (дата обращения: 12.05.2015).
3. Инновации в оценке качества повышения квалификации педагогов: монография / Дука Н.А., Дука Т.Л., Дроботенко Ю.Б., Козулина А.П., Макарова Н.С., Мякишева М.В., Павленко Е.А., Тряпицына А.П., Чуркина Н.И., Филимонов А.А.:Под ред. Н.В. Чекалевой. Омск: ЛИТЕРА, 2013. 334 с.
4. Караваева Е.В., Богословский В.А., Харитонов Д.В. Принципы оценивания уровня освоения компетенций по образовательным программам ВПО

в соответствии с требованиями ФГОС нового поколения // Вестник Челябинского государственного университета.-2009. №18 (156). Философия. Социология. Культурология. Вып.12. С.155-62.

5. Махмудов А. Х., Абелкосимова М. Х. к вопросу формирования готовности магистрантов к научно-исследовательской деятельности //Современное образование (Узбекистан). 2020. №. 1 (86)

6. М.Абелкосимова “Дидактические условия развития научноисследовательских компетенций магистров в инновационной образовательной системе”. Eurasian journal of academic research, 2(11), 528-533.

7. Khamidovna, A.M (2022). To the Question of Forming the Readiness of Master Students for Scientific Research Activity. Modern Journal of Social Sciences and Humanities, 9, 55-59. Retrieved from <https://mjssh.academicjournal.io/index.php/mjssh/article/view/475> 9.

8. Махмудов Абдулхалим Хамидович, Абелкосимова Мухаррам Хамидовна, Системный подход к реализации цифрового обучения «Взаимодействие науки и общества-путь к модернизации и инновационному развитию» международная онлайн-научно-теоретическая конференция

9. M.Kh. Abelkosimova, The importance of using international experiences in the formation of scientific and research work of the technical specialty master's course. International scientific-practical conference on "Reforms in the professional education system: innovative ideas in advanced education"

O'QUV JARAYONIDA TALABALARNING MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Aminov Akmal Shavkatovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti “Musiq va tasviriy san’at” kafedrası
dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta’lim o’quv jarayonida talabalarning mustaqil ta’limni shakllantirishning ilmiy - nazariy asoslari tahlil qilingan. Hamda oliy ta’lim o’quv jarayonida mustaqil ishni tashkil etishning omillari, shakllari va o’ziga xos pedagogik xususiyatlari muhokama etilgan.

Kalit so’zlar: mustaqil ta’lim, bilish faoliyati, mustaqil ish, didaktik faoliyat, o’qitish shakli, kognitiv xususiyat, ijodiy yondashuv, differensial yondashuv.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аминов Акмаль Шавкатович,

Доцент кафедры "Музыка и изобразительное искусство" Бухарского
государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье анализируются научно-теоретические основы формирования самостоятельного обучения студентов в учебном процессе высшего образования. Также обсуждаются факторы, формы и специфические педагогические особенности организации самостоятельной работы в образовательном процессе высшего образования.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, познавательная деятельность, самостоятельная работа, дидактическая деятельность, форма обучения, когнитивная характеристика, творческий подход, дифференцированный подход.

PEDAGOGICAL FEATURES OF FORMING STUDENTS' INDEPENDENT WORK SKILLS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Aminov Akmal Shavkatovich,

Associate Professor of the Department of Music and Fine Arts, Bukhara State
Pedagogical Institute

Abstract: This article analyzes the scientific and theoretical foundations of the formation of students' independent learning in the educational process of higher education. The factors, forms, and specific pedagogical features of organizing independent work in the educational process of higher education are also discussed.

Keywords: independent learning, cognitive activity, independent work, didactic activity, form of teaching, cognitive characteristic, creative approach, differential approach.

Jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy jarayonlarning murakkab o'zaro bog'liqligi sharoitida ro'y beradi, bu jamiyatning ehtiyojini sezilarli darajada oshiradi. Yangi sharoitlarda yuqori malaka va mas'uliyat bilan harakat qiladigan ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalash turli ijtimoiy omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida ta'lim tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirish muhim o'rinni egallaydi. Bu shaxsda mustaqil faoliyat ko'nikmalari, ijodiy qobiliyatlari va tafakkuriy xilma - xillik xususiyatlarga ega har tomonlama rivojlangan xususiyatlarni shakllantirish faol hayotiy pozitsiyasining asosiy ko'rsatkichiga aylanib bormoqda.

Mustaqil ta'lim-bu ta'lim shakli bo'lib, u ko'plab o'rta maktablar, kollejlarda va boshqa ta'lim muassasalari tomonidan taklif etiladi. Ba'zan bu yo'naltirilgan o'rganish deb ataladi va bu aksariyat hollarda nazoratsiz amalga oshiriladigan ta'lim faoliyati hisoblanadi. Odatda, talaba va o'qituvchi talaba tomonidan o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan tadqiqotlar uchun mavzuni kelishilgan miqdordagi kreditlar bo'yicha kelishib olishadi. Mustaqil tadqiqotlar yaxshi motivatsiyaga ega bo'lgan talabalarga an'anaviy akademik dasturga mos kelishi shart bo'lmagan, lekin talabani qiziqtirgan mavzuni o'rganishiga imkon beradi. Bu talabalarga maxsus materiallarni o'rganish yoki tadqiqot tajribasini olish imkonini beradi. [1]

Mustaqil tadqiqotlar talabalarga o'z qiziqishlarini chuqurroq o'rganish va kelajakda o'z iste'dodlarini qanday va qayerga yo'naltirishlari to'g'risida muhim qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. Mustaqil o'rganishni tushunishning yana bir usuli - masofadan turib o'rganishni tushunish. Masofaviy o'qitish-bu nazariya bo'lib, talaba o'qituvchisidan aqliy yoki jismoniy uzoqlikdagi masofada joylashgan bo'ladi. Bunda talaba va o'qituvchi ish varag'i, insho yoki internetdagi veb-sayt kabi narsalar bilan bog'langan bo'ladi. [2]

O'zbekistonda ta'lim mazmunini isloh qilish milliy qadriyatlarga tayanishni amalga oshirishni, o'qitishda (sinf va maktabdan tashqari shakllarda) o'quvchilar shaxsini rivojlantiruvchi eng mos uslub, uslub va ta'lim usullaridan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Bu usullardan biri mustaqil ish bo'lib, u pirovardida faollik va tafakkur mustaqilligini rivojlantirish, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularning faol hayotiy pozitsiyasini o'z ichiga oladi.

Bu ko'nikma va malakalarni to'liq o'zlashtirgan, oliy o'quv yurtlarida ana shu fazilatlarni shakllantirgan o'qituvchilargina talabalarda jamiyat uchun eng qimmatli shaxsiy fazilatlarni (mustaqil fikrlash, voqelikka ijodiy munosabatda bo'lish va h.k.) shakllantirishga qodir bo'ladi. O'quv jarayonida mustaqillikni shakllantirish muammosining nazariy shart-sharoitlari materialistik dialektikani bilishning asosi va usuli sifatida ishlab chiqqan faylasuflarning asarlarida mavjud. Psixologiya, pedagogika va metodologiya fanlari tizimida mustaqil ishni tashkil etishning nazariy shart-sharoitlari yaratilgan. Pedagogika fanida M.A.Danilov, M.N.Skatkin, M.I.Maxmutov va T.I. Shamova va boshqa ko'plab tushunchalar paydo bo'ldi: nazariy fikrlashning rivojlanishi (V.V. Davydov, D.B. Elkonin); ma'naviy ehtiyojlarni shakllantirish (Yu. Sharova); kognitiv qiziqishlarni shakllantirish (G.I. Shuchukina); muammoli ta'lim (M.I.Maxmutov, A.M. Matyushkin, I.Ya.Lerner); tabaqalashtirilgan ta'lim (N.A.Menchinskaya, G.S. Kostyuk); o'qitish va dasturlashtirilgan o'qitishda algoritmlash (N.F. Talyzina, T.A. Ilyina); mashg'ulotlarni optimallashtirish (Yu.K. Babanskiy) va boshqalar[3].

Nomlangan nazariy tushunchalar o'sha davrda tug'ilgan bo'lib, pedagogik nazariya va amaliyot rivojlanishining asosiy ehtiyojlarini aks ettiradi, o'quvchilarning mustaqil faoliyatini shakllantirishga ma'lum hissa qo'shadi, garchi ularning hech biri bu muammoni unga xos bo'lgan o'qitish sharoitlari va shakllaridan kelib chiqqan holda alohida ko'rib chiqmaydi. Xorijiy didaktika va psixologlar tomonidan olib borilgan fundamental tadqiqotlar zamonaviy didaktika, psixologiya fanining rivojlanishiga, xususan, mustaqil ishlarni tashkil etish muammosiga katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, F.Brauner, E.Golos, A.Pinsenba, G.Kaus, L.Kelemen, G.Hibsh, V.Voll, D.J.Sedler va boshqalarning ishlarida haligacha talabalarining mustaqil fikrlashini tashkil etishning ma'ruza davomida amalga oshiriladigan turi – muammoli savollar qo'llanilishi ko'p qo'llaniladi.[4]

Talabalarining mustaqil faoliyatini tushunishda noaniq va munozarali narsalar ko'p. Mustaqil ishni tashkil etish shakllari va usullari, uning mazmuni, tuzilishini tanlash, mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmlari aniq

belgilanmagan. Kasbiy tayyorgarlik tizimida ma’ruza, seminar, laboratoriya va amaliy mashg’ulotlar o’tkazishning an’anaviy shakllari talabalarning bilim mustaqilligi va ijodiy faolligini shakllantirishga yolg’on yordam bermaydi. O’quv amaliyotiga o’quvchilarning o’zlari tomonidan bilim, ko’nikma va malakalarni faol, mustaqil ravishda o’zgartirishning yangi shakllari joriy etilgandagina o’rganishdagi passivlik bartaraf etiladi. Agar ta’limni yaxlit jarayon sifatida ko’rib chiqsak, xulosa qilishimiz mumkinki, olimlarning sa’y-harakatlari birinchi navbatda sinfdagi mustaqil ishning mazmunli tomoniga qaratilgan bo’lib, sinfdan tashqari ishlar jarayonida mustaqil ijodiy faoliyatning didaktik asoslarining ahamiyatini biroz susaytiradi. Bizning fikrimizcha, hozirgi vaqtda yaxlit pedagogik jarayonda o’quvchilarda mustaqil ijodiy faoliyatni shakllantirishning didaktik asoslarini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilgan.

O’quv jarayonining mohiyatini mustaqil o’quv faoliyati ko’nikmalarini shakllantirishning eng muhim manbai sifatida tushunish, o’quvchilarning aqliy qobiliyatlari va bilish faolligini rivojlantirish muhim jihat hisoblanadi. Shu munosabat bilan mustaqil ishning talabalarning bilish jarayonlari, his-tuyg’ulari, irodasi va axloqiy fazilatlariga ta’siri mavjud. Biz ta’lim jarayonining har qanday jihatini o’rganishda jarayonning umumiy qonuniyatlarining eng muhim o’zaro ta’sirini hisobga olishni majburiy deb hisobladik, chunki faqat bunday yondashuv mohiyatan pedagogikdir. Bilimlarni mustaqil ravishda egallash va amaliyotda qo’llash uchun intellektual ko’nikmalarni shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan mustaqil ish turlariga katta e’tibor berilishi kerak.

O’quv jarayonida talabalar va o’quvchilarning mustaqil ishini yaxlit ta’lim tizimida tashkil etishning turli masalalari, mustaqil fikrlashni shakllantirishning pedagogik shartlari, mustaqil ishning alohida roli va o’ziga xosligini belgilovchi omillar, mustaqil ishning turli tashkiliy shakllarining xilma-xilligi, talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatining o’quv jarayonining samaradorligiga bog’liqligi, talabalarning mustaqil ish mazmuni va ko’nikmalarini aniqlash, talabalarning mustaqil ijodiy faolligi va darajasini aniqlash; shuningdek, amaliyotga tatbiq etilgan o’quv-uslubiy qo’llanmalar va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratish lozim. Bilish jarayonini tashkil etish muammosi, ta’limda mustaqil fikrlashni rivojlantirish muammosini o’rganishga ma’lum hissa qo’shgan yuqorida qayd etilgan mualliflarning asarlarini o’rganish shuni ko’rsatdiki, o’quvchilarning mustaqil ishini tashkil etish tamoyillari va usullariga, uning mazmunini tarkibiy tahlil qilishga e’tibor qaratish zarur.

O’quvchilarning mustaqillik darajasini o’rganish natijalari shuni ko’rsatdiki, ularning bilimlarni mustaqil egallash va amaliyotda qo’llashning real qobiliyati maxsus izlanish va maqsadli ishlab chiqishni talab qiladi.[5] Hozircha oliy o’quv yurtlarida talabalarning mustaqil fikrlashdan ko’ra aniq ko’rsatmalarga amal qilish ustunlik qiladi, o’z-o’zini tarbiyalash ko’nikmalari yetarlicha rivojlanmagan; Natijada o’quvchilarda jasorat va fikrlashning o’ziga xosligi, o’z g’oyaviy e’tiqodi, mantiqiy va mustaqil fikrlash qobiliyati yetishmaydi.

O’qituvchilar faoliyati bo’yicha mustaqil ishni rejalashtirish, material tanlash, bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirishga qaratilgan usul va usullarni tanlashda quyidagi jihatlariga alohida e’tibor qaratishi zarur:

- materialni tanlashda ilmiy faktlar, tushunchalar, qoidalar, qonuniyatlar va nazariy pozitsiyalarning ahamiyatlilik darajasi har doim ham o’quv materialining o’zida ob’ektiv ravishda mavjud bo’lgan ilmiy tushunchalarning "ierarxiyasi" hisobga olish;
- ilmiy tushunchalar va yangi o’rganilayotganlar o’rtasidagi bog’liqlik darajasi va xarakteriga e’tibor qaratish ;
- har xil turdagi ilmiy tushunchalar va qoliplarni o’zlashtirishdagi qiyinchilik darajasini tahlil qilish;

- ma’ruzalar, seminarlar, amaliy, laboratoriya va boshqa mashg’ulotlarning tegishli nisbatiga amal qilgan holda mustaqil ish mavzularini tanlash ;

Hozirgi vaqtda ta’lim tizimida “mustaqil ish” o’quv jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi va o’tilgan materialning kengligi yoki dominant didaktik maqsadlarga qarab alohida birliklarga ajratilmaydi. Talabalarning mustaqil ishiga bunday differensial yondashuv ko’pincha o’qituvchining o’quv amaliyotida mustaqil ishning bir xil uslubiy vositalari bilan yondashishiga olib keladi.

Bilim olishda mustaqillikni rivojlantirish jarayoni o’qituvchi va talabaning universitetda o’qish davomidagi uzluksiz, o’zaro aloqador harakatidir.[6] Uning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: ta’lim, tarbiya va maqsad va vazifalarni, mazmuni, usullari, tashkiliy shakllari va o’qitish vositalarini ishlab chiqish.

Xulosa o’rnida shuni aytish mumkinki, talabalarning mustaqillik ko’nikmalarini rivojlantirish jamiyat hayotining muhim sohasi deb hisoblasak, maqsadga muvofiq bo’ladi, chunki ushbu o’quv jarayonida boshqa sohalarda bo’lgani kabi, shaxs shakllanadi, uni tarbiyalash amalga oshiriladi, bilimlarning parchalanishi, empirik tabiati, uning yetarli darajada umumlashtirilmaganligi bartaraf etiladi, bilimlarni mustaqil egallash va uni amaliyotda qo’llash uchun qimmatli intellektual ko’nikmalar rivojlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. В. Хендерсон, Юан. S. (1984). « Введение: теоретические взгляды на образование взрослых».
2. В. Хендерсон, Yuan. S. ; Natenson, Maykl B. (red.). Самостоятельное обучение в высшем образовании.
3. Englvud Kliffs, Nyu-Djersi: Публикации по образовательным технологиям. S. 3 56. ISBN 978-0-87778-188-2. Проверено 25 мая 2013 года.
4. Azizov U. Kredit - modul tizimi va uning o’ziga hos xususiyatlari. <http://uzbekistonovozi.uz/uz/articles/index.php>. ECTION ID=161&ELEMENT
5. Buidakov X.B. Yaxlit pedagogik jarayonda yuqori sinf o’quvchilarining umumlashtirilgan bilimlarini shakllantirishning didaktik asoslari - Dushanbe: Maorif, 1992. - 80 b.
6. Danilov M.A. O’qitishning nazariy asoslari va talabalarning kognitiv faolligi va mustaqilligini rivojlantirish muammosi. //Uchen.zap.Kazansk.ped.in-ta.- Qozon, 1972, v.102.- B.3-23.
7. Komenskiy Ya.A. Tanlangan pedagogik asarlar, 2 jildda, M.: Pedagogika, T.1.-1982.- 656s.
8. Maxmutov M.I. Muammoli ta’lim: asosiy nazariy masalalar. M.: Pedagogika, 1975, - 368 b.

STEAM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Usmonova Zulfiya Ilxomovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti “Boshlang'ich ta'lim” kafedrası katta

o'qituvchisi usmonovazulfiya18@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-1531-750X>

Annotatsiya. Mazkur maqolada STEAM ta'lim texnologiyasi asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy-metodik va amaliy jihatları yoritilgan. XXI asrda fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimidan o'quvchilarida axborotni izlash, tanlash, qayta ishlash, tahlil qilish hamda undan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, dunyoning rivojlangan mamlakatlarida STEAM yondashuvini ta'lim jarayoniga keng tatbiq etishga qaratilgan islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Maqolada STEAM texnologiyasining boshlang'ich ta'limdagi didaktik imkoniyatlari tahlil qilinib, uning o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati, tajriba o'tkazish malakalari, mustaqil va tanqidiy fikrlashi, axborot bilan ishlash kompetensiyasi hamda amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so'zlar: STEAM, axborot bilan ishlash kompetensiyasi, boshlang'ich ta'lim, raqamli kompetensiya, kreativlik, mustaqil fikrlash, integratsiya, tabiiy fanlar.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ОБРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ У УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛ НА ОСНОВЕ ПАРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ КАК ОСТРАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Усмонова Зульфия Ильхомовна,

Старший преподаватель кафедры «Начального образования» Бухарского
государственного педагогического института

usmonovazulfiya18@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-1531-750X>

Аннотация. В этой статье описываются теоретические, методологические и практические аспекты развития компетенций управления информацией у учеников начальной школы на основе образовательных технологий STEAM. Стремительное развитие науки и технологий в XXI веке требует развития у студентов навыков поиска, отбора, обработки, анализа и эффективного использования системы образования. В этом контексте реформы, направленные на широкое внедрение подхода STEAM в образовательный процесс, постоянно реализуются в развитых странах мира. В статье анализируются дидактические возможности технологии STEAM в начальном образовании, раскрывается её научная ценность в развитии исследовательской деятельности учащихся, экспериментальных навыков, самостоятельного и критического мышления, навыков обработки информации и практических навыков.

Ключевые слова: STEAM, компетенции в обработке информации, начальное образование, цифровая компетентность, креативность, независимое мышление, интеграция, Естественные науки.

DEVELOPMENT OF INFORMATION PROCESSING COMPETENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON STEAM TECHNOLOGY AS AN ACUTE PEDAGOGICAL PROBLEM

Usmonova Zulfiya Ilxomovna,

Senior Lecturer of the Department of "Primary Education" of Bukhara State

Pedagogical Institute

usmonovazulfia18@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-1531-750X>

Annatation. This article describes the theoretical, methodological, and practical aspects of the development of information management competency in elementary school students based on STEAM educational technology. The rapid development of science and technology in the 21st century requires the development of students' skills to search, select, process, analyze and effectively use the education system. In this context, reforms aimed at the widespread introduction of the STEAM approach in the educational process are constantly being implemented in the developed countries of the world. The article analyzes the didactic possibilities of STEAM technology in primary education, reveals its scientific value in the development of students' research activities, experimental skills, independent and critical thinking, information processing skills and practical skills.

Keywords: STEAM, Information processing competence, primary education, digital competence, creativity, independent thinking, integration, natural sciences.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmun va metodik asoslarini zamonaviy ijtimoiy hamda ilmiy-texnologik taraqqiyot talablariga muvofiq takomillashtirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlodning intellektual salohiyatini yuksaltirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, axborot oqimidan maqsadli va samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik yondashuvlarni izchil tatbiq etish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu jihatdan, ta'limni tashkil etishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish barkamol, bilimli hamda zamonaviy kompetensiyalarga ega shaxsni tarbiyalashning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Mamlakatimizda ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning chuqur bilim va amaliy ko'nikmalarni egallashi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratish hamda o'quv jarayonini ilg'or ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarda ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangilash, o'qitish metodikasini takomillashtirish va o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini hisobga olishga asoslangan yondashuvlarni bosqichma-bosqich joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmonida ta'lim mazmunini zamonaviy talablar asosida yangilash, pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish, o'qitish metodikasini takomillashtirish hamda ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini izchil tatbiq etish masalalariga alohida urg'u berilgan. Mazkur ustuvor vazifalar o'quvchini tayyor axborotni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki zarur ma'lumotlarni mustaqil izlab topish, ularni saralash, qayta ishlash, tahlil qilish va tegishli xulosalar chiqarishga qodir faol ta'lim ishtirokchisi sifatida shakllantirish zaruratini belgilaydi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich ta'lim jarayonida STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) texnologiyasidan foydalanish alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. STEAM texnologiyasining fanlararo integratsiyaga asoslangan mazmuni o'quvchilarning tabiiy-ilmiy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, muammoli vaziyatlarni mustaqil o'rganish va turli axborot manbalaridan maqsadli foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur jarayonda o'quvchi axborotni shunchaki qabul qilish bilan cheklanmay, balki uni izlash,

yig'ish, saralash, o'zaro taqqoslash, tahlil etish hamda olingan natijalarni muayyan amaliy vazifalarni hal qilishga yo'naltirish tajribasini egallaydi.

STEAM asosida tashkil etilgan tajriba, kuzatish, modellash, loyihalash va muammoli topshiriqlar o'quvchilarning axborot bilan ishlash faoliyatini faollashtiradi. Xususan, muammoning yechimini izlash jarayonida zarur ma'lumotlarni aniqlash, axborot manbalarini tanlash, olingan ma'lumotlarning mazmunini tushunish va ularni amaliy natijalar bilan bog'lash ko'nikmalari rivojlanadi. Natijada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot bilan ishlash kompetensiyasining kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv tarkibiy qismlarini izchil shakllantirish uchun pedagogik imkoniyat yaratiladi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi “Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4805-son qarorida tabiiy fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish, ta'lim jarayoniga zamonaviy metodlar va ilg'or pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish masalalari ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu vazifalar tabiiy-ilmiy ta'lim mazmunini amaliy va tadqiqotchilik faoliyati bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilarda ilmiy tafakkur, mustaqil izlanish hamda axborotni tahliliy qayta ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Demak, boshlang'ich ta'limda STEAM texnologiyasini maqsadli va tizimli qo'llash o'quvchilarning fanlararo bilimlarini integratsiyalash bilan bir qatorda, ularning axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. STEAM topshiriqlari asosida axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, tajriba natijalari bilan solishtirish va xulosalash jarayonlarining o'zaro uyg'un tashkil etilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarini zamonaviy axborot muhitida mustaqil faoliyat yuritishga tayyorlash imkonini beradi. Shu bois STEAM texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ilmiy-metodik jihatdan tadqiq etish bugungi pedagogika fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli jamiyat sharoitida boshlang'ich ta'lim mazmunini yangilash, o'quvchilarning mustaqil axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb masaladir. So'nggi yillarda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics) ta'lim texnologiyasi xalqaro ta'lim tizimida ustuvor pedagogik yondashuvlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuv tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika yo'nalishlarini yagona integratsiyalashgan ta'lim muhiti doirasida uyg'unlashtirishga asoslanadi. STEAM texnologiyasining asosiy maqsadi o'quvchilarda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash, kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, muammolarni innovatsion usullar orqali hal etish kompetensiyalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur yondashuv nafaqat ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga, balki zamonaviy jamiyatning ilmiy-texnologik rivojlanishiga xizmat qiluvchi inson kapitalini shakllantirishga ham muhim hissa qo'shadi.

Globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida davlatlarning iqtisodiy salohiyati, ilmiy-texnik taraqqiyoti hamda xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi ko'p jihatdan ta'lim tizimining innovatsion rivojlanish darajasi bilan belgilanmoqda. Shu nuqtai nazardan, STEAM ta'limi zamonaviy iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos keladigan, yuqori malakali va innovatsion fikrlovchi kadrlarni tayyorlashning samarali modeli sifatida qaralmoqda. Mazkur texnologiya asosida tashkil etilgan o'quv jarayonida o'quvchilar fanlararo integratsiyalashgan bilimlarni egallash bilan bir qatorda, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, muammolarga ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish hamda jamoada samarali faoliyat yuritish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

Respublikamizda ham ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish hamda xalqaro ta’lim standartlariga mos kompetensiyaviy yondashuvni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko’lamli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar zamonaviy bilim va ko’nikmalarga ega, raqobatbardosh, ijodkor hamda tashabbuskor yoshlarni tarbiyalashni taqozo etmoqda.

AQSH, Germaniya va Rossiya kabi rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko’rsatadiki, maktabgacha ta’lim tizimida STEAM texnologiyalarini joriy etish zamonaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biriga aylangan. Ta’lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish, pedagogik metod hamda texnologiyalarni muntazam takomillashtirib borish bugungi kunda ta’lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, Rossiya ta’lim tizimida belgilangan strategik vazifalar maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatiga zamonaviy o’quv-uslubiy majmualarni keng joriy etishni taqozo etmoqda. Bunday majmualar bolalarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda amaliy muammolarni ijodiy hal etish ko’nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Rossiya Federatsiyasida muhandislik va texnologik ta’limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Shu munosabat bilan mamlakatda STEAM ta’limini keng joriy etishga qaratilgan qator davlat dasturlari va loyihalari amalga oshirilmoqda. Shuningdek, AQSH, Singapur, Janubiy Koreya, Avstraliya, Xitoy, Buyuk Britaniya hamda Isroil kabi yetakchi davlatlarda ham STEAM ta’limini rivojlantirishga yo’naltirilgan milliy dasturlar izchil amalga oshirilmoqda. Mazkur tashabbuslarning asosiy maqsadi innovatsion iqtisodiyot ehtiyojlariga javob bera oladigan, zamonaviy bilim va kompetensiyalarga ega bo’lgan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Shu sababli ta’lim tizimida o’quvchilarda tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika yo’nalishlari bo’yicha integratsiyalashgan bilim, amaliy ko’nikma va kompetensiyalarni shakllantirish ustuvor pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda.

Axborot bilan ishlash kompetensiyasi — bu boshlang’ich sinf o’quvchisining STEAM texnologiyasi asosida turli axborot manbalaridan zarur ma’lumotlarni mustaqil izlash, ularni tanqidiy tahlil qilish, ishonchliligini baholash, qayta ishlash, ijodiy mahsulot yaratishda qo’llash hamda natijalarni samarali taqdim etishga imkon beruvchi integrallashgan shaxsiy sifati va faoliyat tajribasidir.

XXI asrda ta’lim tizimining modernizatsiyasi sharoitida fanlararo integratsiyaga asoslangan innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Ushbu yondashuvlar ichida **STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics)** ta’lim modeli alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur model tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika fanlarini o’zaro integratsiyalash orqali o’quvchilarda kreativ fikrlash, muammolarni hal etish, tadqiqotchilik faoliyati hamda axborot bilan ishlash kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

STEAM ta’limi an’anaviy fanlarni alohida o’qitishdan farqli ravishda real hayotiy muammolarni hal qilishga yo’naltirilgan integrallashgan o’quv faoliyatini tashkil etadi. Ushbu yondashuvda o’quvchi bilimlarni tayyor shaklda qabul qiluvchi emas, balki yangi bilimlarni mustaqil izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliy mahsulot yaratuvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi. Natijada o’quv jarayoni reproduktiv faoliyatdan konstruktiv va tadqiqotchilik faoliyatiga o’tadi.

Metodologiya. STEAM konsepsiyasining ilmiy asoslari XX asr oxirlarida STEM ta’limi rivojlanishi bilan bog’liq holda shakllangan. Dastlab STEM modeli tabiiy

fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika fanlari integratsiyasini nazarda tutgan bo'lsa, keyinchalik **Georgette Yakman** tomonidan ushbu modelga **Arts (san'at)** komponenti kiritildi. Yakmanning fikriga ko'ra, san'at elementlarining qo'shilishi nafaqat estetik didni rivojlantiradi, balki kreativ fikrlash, dizayn tafakkuri va innovatsion muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Shu tariqa STEAM modeli fanlararo integratsiyaning yanada mukammal shakliga aylandi.

Georgette Yakman STEAM ta'limini "hayotiy muammolarni turli fanlar bilimlari asosida kompleks hal etishga yo'naltirilgan integratsiyalashgan ta'lim modeli" sifatida tavsiflaydi. Uning konsepsiyasida fanlararo bog'liqlik markaziy o'rinni egallaydi. Yakman ta'lim jarayonida o'quvchi bilimlarni turli fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilishi, umumlashtirishi va yangi mahsulot yaratishi zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv axborot bilan ishlash kompetensiyasining rivojlanishi uchun ham qulay pedagogik muhit yaratadi, chunki o'quvchi bir vaqtning o'zida turli manbalardan axborot izlaydi, ularni taqqoslaydi va amaliy vazifalarni bajarishda qo'llaydi.

Amerikalik olim **Rodger W. Bybee** STEAM ta'limining nazariy asoslarini ilmiy tadqiqotchilik faoliyati bilan bog'laydi. Olimning fikricha, zamonaviy ta'limning asosiy vazifasi o'quvchilarda ilmiy tafakkur va muhandislik yondashuvini shakllantirishdir. Bybee ishlab chiqqan **5E Instructional Model (Engage, Explore, Explain, Elaborate, Evaluate)** bugungi kunda STEAM darslarini tashkil etishning eng samarali metodik modellaridan biri hisoblanadi.

Mazkur modelning har bir bosqichi axborot bilan ishlash kompetensiyasining ma'lum komponentlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Engage (Qiziqtirish) bosqichida o'quvchilarda muammo yuzasidan dastlabki tasavvurlar shakllanadi va axborotga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Explore (Tadqiq etish) bosqichida o'quvchilar internet, elektron resurslar, darsliklar, tajribalar va kuzatishlar orqali zarur axborotlarni mustaqil izlaydilar.

Explain (Tushuntirish) bosqichida yig'ilgan axborotlar tahlil qilinadi, umumlashtiriladi hamda ilmiy xulosalar chiqariladi.

Elaborate (Qo'llash) bosqichida yangi bilimlar amaliy loyihalarda qo'llanadi.

Evaluate (Baholash) bosqichida esa o'quvchilar o'z faoliyatini tahlil qiladi, natijalarni baholaydi va refleksiya amalga oshiradi.

Muhokama. Ko'rinib turibdiki, Bybee modeli axborot bilan ishlash kompetensiyasining barcha tarkibiy qismlarini izchil rivojlantirish imkonini beradi.

STEAM nazariyasining rivojlanishida **Sanders** ham muhim o'rin tutadi. Olim STEM va STEAM yondashuvlarini taqqoslar ekan, fanlararo integratsiya o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va innovatsion faoliyatini rivojlantirishning asosiy omili ekanligini ta'kidlaydi. Sandersning fikricha, o'quvchilar real muammolarni hal qilish jarayonida turli axborot manbalaridan foydalanishga majbur bo'ladilar. Bu esa axborot bilan ishlash kompetensiyasining tabiiy ravishda rivojlanishiga olib keladi.

Keyingi yillarda **Kelley va Knowles** tomonidan ishlab chiqilgan integratsiyalashgan STEAM modeli ham ilmiy jamoatchilik tomonidan keng e'tirof etildi. Ularning fikriga ko'ra, STEAM ta'limining asosiy maqsadi fanlarni mexanik ravishda birlashtirish emas, balki o'quvchilarni muammolarni kompleks tahlil qilishga o'rgatishdan iborat. Mazkur modelda loyiha faoliyati markaziy o'rinni egallaydi. Loyiha ustida ishlash davomida o'quvchilar axborotni qidiradi, tahlil qiladi, saralaydi, umumlashtiradi va natijalarni taqdim etadi. Shu sababli loyiha metodi axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi.

Margaret Honey STEAM ta'limining samaradorligini o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda bilimlarni qo'llash qobiliyati bilan izohlaydi. Uning tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, o'quvchi o'zi mustaqil izlagan va qayta ishlagan axborotni ancha yaxshi o'zlashtiradi. Shu sababli STEAM darslarida muammoli vaziyatlar yaratish,

eksperimentlar o'tkazish va tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etish muhim metodik talab hisoblanadi.

So'nggi yillarda **Henriksen** STEAM yondashuvini **Design Thinking** texnologiyasi bilan integratsiyalash zarurligini ilmiy asoslab berdi. Uning fikriga ko'ra, dizayn tafakkuri o'quvchilarda kreativlik bilan bir qatorda axborotni tahlil qilish, foydalanuvchi ehtiyojlarini aniqlash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va natijalarni baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Design Thinking bosqichlari (Empathize, Define, Ideate, Prototype, Test) ham axborot bilan ishlash kompetensiyasining rivojlanishiga xizmat qiladi.

STEAM texnologiyasining yana bir muhim jihati shundaki, unda raqamli texnologiyalar ta'limning maqsadi emas, balki vositasi sifatida qaraladi. O'quvchilar internet qidiruv tizimlari, virtual laboratoriyalar, elektron ensiklopediyalar, raqamli xaritalar, simulyatorlar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalangan holda axborotni izlaydi, qayta ishlaydi va yangi bilim hosil qiladi. Bu jarayon axborot bilan ishlash kompetensiyasining kognitiv, texnologik va kommunikativ komponentlarini uyg'un rivojlantiradi.

Natija. Yuqorida tahlil qilingan ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, STEAM texnologiyasi faqat fanlar integratsiyasiga asoslangan ta'lim modeli emas, balki o'quvchilarning axborot bilan ishlash faoliyatini tashkil etuvchi kompleks didaktik tizim ham hisoblanadi.

Mazkur yondashuvning pedagogik ahamiyati shundan iboratki, o'quvchi dars davomida tayyor axborotni qabul qiluvchi emas, balki yangi bilimni mustaqil yaratuvchi subyektga aylanadi. Bu esa konstruktivistik ta'lim nazariyasining asosiy tamoyillariga to'liq mos keladi.

Axborot bilan ishlash kompetensiyasi nuqtai nazaridan STEAM texnologiyasining ustunligi quyidagi bosqichlarda namoyon bo'ladi:

- muammoni aniqlash;
- axborotga ehtiyojni belgilash;
- ma'lumotlarni izlash;
- manbalarni tanlash;
- axborotni tahlil qilish;
- tajriba o'tkazish;
- natijalarni modellashtirish;
- xulosalarni umumlashtirish;
- tayyor mahsulotni taqdim etish.

Ko'rinib turibdiki, mazkur jarayonlarning har biri axborot bilan ishlash kompetensiyasining alohida komponentini rivojlantiradi.

Bugungi kunda UNESCO ekspertlari axborot bilan ishlash kompetensiyasini quyidagi to'rt asosiy blok asosida tavsiflaydi:

1. axborotni topish;
2. axborotni baholash;
3. axborotni yaratish;
4. axborotni xavfsiz va etik tarzda qo'llash.

Mazkur komponentlarning barchasi STEAM loyihalari tarkibida tabiiy ravishda shakllanadi. Masalan, "Suvni tejash" loyihasi ustida ishlayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilari internet manbalaridan ma'lumot izlaydi, suv sarfi bo'yicha kuzatish olib boradi, tajribalar tashkil qiladi, natijalarni jadval va diagrammalarda aks ettiradi, yakunda esa o'z loyihasini sinf oldida himoya qiladi. Ushbu jarayon davomida o'quvchi axborotni izlash, saralash, qayta ishlash, vizuallashtirish va taqdim etish kompetensiyalarini kompleks ravishda egallaydi.

Xulosa. Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlarning aksariyatida STEAM texnologiyasining umumiy pedagogik imkoniyatlari yoritilgan bo'lsa-da, **boshlang'ich sinf o'quvchilarida axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik mexanizmlari, komponentlari, mezonlari va pedagogik shartlari** yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Boshlang'ich sinflarda axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish uchun STEAM asosidagi topshiriqlar bosqichma-bosqich murakkablashib borishi, baholash mezonlari esa kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5712-son Farmoni
2. Mavlonova, N. Raxmonqulova “Boshlang'ich ta'limning integratsiyalashgan pedagogikasi” T.: Ilm-Ziyo 2009. 127-b.
3. Yakman Georgette. (2008). *STEAM Education Framework*.
4. Abdumajitova Sayohat Abduqosimovna. XORIJIY DAVLATLARDA STEAM TA'LIM TEXNOLOGIYASINI RIVOJLANISH TARIXI. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2023 йил № 10). 68-72
5. Saidova, M., Usmonova, Z., Jo'rayeva, D., & Nuritdinova, D. (2024). RETRACTED: Improving the methodology of using information technologies in elementary mathematics classes. In E3S Web of Conferences (Vol. 538, p. 05033). EDP Sciences.
6. Raxmatov, I., Kakhkhorov, O., Rufatov, J., Usmonova, Z., & Ibragimov, M. (2025, September). Modeling thermal processes in a ceramic-based polyethylene film Trombe wall in COMSOL Multiphysics. In Optical and Computational Technologies for Measurements and Industrial Applications (OptiComp 2025) (Vol. 13803, pp. 284-288). SPIE.
7. Ilhomovna J. A. B. U. Z. USING PISA TASKS TO IMPROVE STUDENTS' MATHEMATICAL LITERACY //Conferencea. – 2023. – T. 12. – №. 12. – C. 201-204.
8. Ilhomovna K. S. Y. U. Z. EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF BOOKS FOR PRIMARY SCHOOL CHILDREN //Conferencea. – 2023. – T. 12. – №. 12. – C. 197-200.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING IQTISODIY QARASHLARI VA ULARNING PEDAGOGIK MOHIYATI

Ruziyeva Gulinoz Fatilloevna,

BDU, “Pedagogika” kafedrası doktoranti, i.f.f.d, dotsent

gulinozfattilloyevna@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq mutafakkirlari ilmiy merosidagi iqtisodiy qarashlar va ularning pedagogik-tarbiyaviy mohiyati tahlil qilingan. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, G‘azzoliy, Tusiy, Ibn Xaldun, Amir Temur va Navoiy merosidagi mehnat taqsimoti, qiymat, narx, soliq, iste’mol va davlatning iqtisodiy roli haqidagi g‘oyalar xronologik va muammoviy tartibda o‘rganilgan. Tadqiqotda tarixiy-qiyyosiy va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, natijada mutafakkirlar g‘oyalarining «Iqtisodiyot nazariyasi» fani mavzulariga didaktik moslanish matritsasi ishlab chiqilgan. Sharq an‘anasining o‘ziga xosligi – har bir iqtisodiy kategoriyaga axloqiy-qadriyat o‘lchovining singdirilishi – ilmiy asoslangan va bu jihat milliy merosni zamonaviy iqtisodiy ta’lim uchun beqiyos didaktik resursga aylantirishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Sharq mutafakkirlari, iqtisodiy tafakkur, mehnat taqsimoti, mehnat qiymat nazariyasi, adolatli narx, «amaliy hikmat», aksiologik yondashuv, didaktik integratsiya, «buyuk bo‘shliq» muammosi, iqtisodiy ta’lim.

Аннотация: В данной статье анализируются экономические взгляды мыслителей Востока и их педагогическая сущность. Идеи Фараби, Ибн Сины, Беруни, Юсуфа Хас-Хаджиба, аль-Газали, Туси, Ибн Хальдуна, Амира Темура и Навои о разделении труда, стоимости, цене, налогах, потреблении и экономической роли государства рассмотрены в хронологическом и проблемном порядке. В исследовании использованы историко-сравнительный и системный анализ; в результате разработана матрица дидактического соответствия идей мыслителей темам курса «Экономическая теория». Обосновано, что своеобразие восточной традиции – включение нравственно-ценностного измерения в каждую экономическую категорию – превращает национальное наследие в ценнейший дидактический ресурс современного экономического образования.

Ключевые слова: мыслители Востока, экономическое мышление, разделение труда, трудовая теория стоимости, справедливая цена, «практическая мудрость», аксиологический подход, дидактическая интеграция, проблема «великого разрыва», экономическое образование.

Abstract: This article analyses the economic views of Eastern thinkers and their pedagogical significance. The ideas of al-Farabi, Ibn Sina, al-Biruni, Yusuf Khass Hajib, al-Ghazali, al-Tusi, Ibn Khaldun, Amir Temur and Alisher Navoi concerning the division of labour, value, price, taxation, consumption and the economic role of the state are examined in both chronological and thematic order. The study employs historical-comparative and systemic analysis; as a result, a matrix of didactic correspondence between the thinkers’ ideas and the topics of the “Economic Theory” course has been developed. It is substantiated that the distinctive feature of the Eastern tradition – the embedding of a moral and axiological dimension in every economic category – turns the national heritage into an invaluable didactic resource for contemporary economic education.

Keywords: Eastern thinkers, economic thinking, division of labour, labour theory of value, just price, “practical wisdom”, axiological approach, didactic integration, the “Great Gap” problem, economic education.

INTRODUCTION (KIRISH)

Milliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida oliy ta’lim mazmunini milliy-madaniy meros bilan boyitish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Iqtisodiy ta’lim sohasida bu vazifa alohida murakkablikka ega: an’anaviy «Iqtisodiyot nazariyasi» kursi asosan G’arb iqtisodiy maktabining kategoriyaviy apparatiga tayanadi va natijada talabada iqtisodiy fikr faqat Yevropada shakllangan degan bir yoqlama tasavvur paydo bo’ladi.

Holbuki, Sharq mutafakkirlari ilmiy merosi iqtisodiy g’oyalarning g’oyat boy va izchil tizimini o’zida mujassam etgan. Garchi o’rta asr mutafakkirlari «iqtisodiyot nazariyasi»ni mustaqil fan sifatida ajratmagan bo’lsalar-da, ularning falsafiy, axloqiy va siyosiy asarlarida mehnat taqsimoti, qiymat, narx, talab va taklif, soliq, jamg’arish hamda taraqqiyot bosqichlari kabi tub iqtisodiy kategoriyalar chuqur tahlil etilgan. G’arb iqtisodiy fani tarixshunosligida ham bu meros tobora yuqori baholanmoqda: bir qator tadqiqotchilar musulmon Sharqi olimlarini klassik iqtisodiy maktabning bevosita salafarlari sifatida tan olmoqdalar [3; 4; 6].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarning aksariyati Sharq merosini tarixiy-iqtisodiy nuqtai nazardan o’rganish bilan cheklanadi. Ushbu g’oyalarning pedagogik-tarbiyaviy salohiyati va zamonaviy iqtisodiy ta’lim jarayoniga didaktik jihatdan integratsiyalash mexanizmlari esa yetarlicha ishlab chiqilmagan. Aynan shu holat mazkur tadqiqotning ilmiy muammosini belgilaydi.

Tadqiqotning maqsadi – Sharq mutafakkirlari iqtisodiy qarashlarining mazmun-mohiyatini tizimli tahlil qilish, ularning pedagogik-tarbiyaviy salohiyatini ochib berish hamda «Iqtisodiyot nazariyasi» fanini o’qitishda merosdan foydalanishning didaktik modelini ishlab chiqishdan iborat.

METHODS (METODLAR)

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik metodlar majmuasidan foydalanildi:

Tarixiy-qiyosiy tahlil: Sharq mutafakkirlarining birlamchi asarlari va ularning ilmiy tarjimalari [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14] o’rganilib, bayon etilgan iqtisodiy g’oyalar klassik G’arb iqtisodiy maktabi (A.Smit, D.Rikardo, A.Marshall) qarashlari bilan qiyoslandi.

Manbashunoslik tahlili: Iqtisodiy fan tarixshunosligidagi zamonaviy tadqiqotlar [3; 4; 5; 6; 7] tahlil qilinib, Sharq merosining jahon iqtisodiy fikri taraqqiyotidagi o’rni aniqlashtirildi.

Kontent-tahlil va tizimlashtirish: Har bir mutafakkir merosidan iqtisodiy kategoriyalar ajratib olindi va ularning axloqiy-tarbiyaviy mazmuni bo’yicha guruhlandi.

Didaktik modellashtrish: Ajratilgan g’oyalarning «Iqtisodiyot nazariyasi» kursi mavzulariga moslanish matritsasi ishlab chiqildi.

RESULTS (NATIJALAR)

Olib borilgan tahlil Sharq mutafakkirlari merosida iqtisodiy g’oyalarning izchil rivojlanuvchi yagona intellektual an’anani tashkil etishini ko’rsatdi. Forobiydan Ibn Sino va Tusiy orqali Ibn Xaldun va Davoniyga qadar cho’zilgan bu an’anada iqtisodiy fikr bosqichma-bosqich chuqurlashib, tizimlashib borgan. An’ananing o’zak xususiyati – iqtisodiy fikrning axloqiy-falsafiy negiz bilan uzviy birligidir.

Asosiy mutafakkirlar merosining mazmuni. Abu Nasr Forobiy (873–950) «Fozil odamlar shahri» asarida har bir kishi va jamoa muayyan ehtiyojlarni mustaqil qondira olmasligini, shu bois odamlar hamkorlik, mehnat taqsimoti va ayirboshlashga muhtoj bo’lishini asoslaydi [11]. Abu Ali ibn Sino (980–1037) «Tadbiri manzil» risolasida daromad va xarajat muvozanati, jamg’arish va oqilona iste’mol tamoyillarini ishlab chiqib, israfgarchilik va xasislik oralig’idagi «adolatli o’rtalik» g’oyasini ilgari

suradi [12] – bu mikroiqtisodiy tafakkurning erta ko‘rinishidir.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) tabiiy-ilmiy va tarixiy-etnografik asarlarida savdo munosabatlari, qimmatbaho metallar va pul muomalasiga oid kuzatuvlarini bayon etadi; uning ilmiy uslubidagi aniqlik va miqdoriy o‘lchashga intilish iqtisodiy tafakkurning empirik-analitik tamoyillariga mos keladi [15]. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostonida adolat davlat va iqtisodiy farovonlikning bosh ustuni sifatida talqin qilinadi; asarda adolatli soliq siyosati, mulk va daromadning oqilona taqsimlanishiga oid teran fikrlar bayon etilgan [10].

Abu Homid G‘azzoliy (1058–1111) «Ihyo ulum ad-din» asarida iqtisodiy faoliyatni axloq bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qiladi: u ehtikorlikni qattiq qoralaydi, adolatli narx va halol savdoni targ‘ib qiladi. Iqtisodiy fan tarixshunosligida uning pul muomalasi haqidagi qarashlari alohida qayd etiladi – sifatsiz pulning sifatli pulni muomaladan siqib chiqarishi haqidagi mulohazasi keyinchalik «Gresham qonuni» nomi bilan mashhur bo‘lgan qoidaning erta ko‘rinishi sifatida baholanadi [5]. Nasiriddin Tusiy (1201–1274) «Axloqi Nosiriy» asarida iqtisodni «shahar hayoti hikmati» deb ta’riflab, uni amaliy falsafaning mustaqil sohasi sifatida ajratadi [9].

Ibn Xaldun (1332–1406) merosi alohida o‘rin egallaydi. «Muqaddima» asarida mehnat qiymat nazariyasi, mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning unumdorlikni oshirishdagi roli, narxning talab va taklifga bog‘liqligi, soliq stavkasi va soliq tushumi o‘rtasidagi bog‘liqlik hamda taraqqiyotning tsiklik bosqichlari ilmiy asoslab berilgan [8]. Ko‘plab tadqiqotchilar uni klassik iqtisodiyotning A.Smitdan deyarli to‘rt asr ilgari yashagan salafi sifatida e’tirof etadilar [3; 7]. Amir Temurning «Temur tuzuklari»da adolatli soliq tizimi, savdo yo‘llari xavfsizligi, hunarmandchilik va dehqonchilikni qo‘llab-quvvatlash tamoyillari bayon etilgan [14]; Alisher Navoiy esa «Mahbub ul-qulub»da halol mehnatni ulug‘lab, isrofgarchilikni qoralaydi [13].

Tahlil natijalari umumlashtirilib, quyidagi jadvalda tizimlashtirildi (1-jadval).

Mutafakkir (yillari)	Iqtisodiy g‘oya / kategoriya	Pedagogik-tarbiyaviy mohiyati	Fandagi mavzu bilan bog‘liqligi	Manba
Abu Nasr Forobiy (873–950)	Ehtiyojlar xilma-xilligi, ayirboshlash zarurati, mehnat taqsimoti	Hamkorlik, o‘zaro yordam, ijtimoiy birdamlik	Ehtiyoj, ayirboshlash, mehnat taqsimoti	«Fozil odamlar shahri»
Abu Ali ibn Sino (980–1037)	Xonadon iqtisodi, daromad-xarajat muvozanati, jamg‘arish	Tejamkorlik, rejalashtirish, mas’uliyat	Cheklangan resurslar, byudjet, tanlov	«Tadbiri manzil»
Abu Rayhon Beruniy (973–1048)	Savdo, pul muomalasi, xo‘jalik hayotining qiyosiy tahlili	Dalilga tayangan xolis tahlil madaniyati	Pul, savdo, qiymat	Tarixiy-etnografik asarlar
Yusuf Xos Hojib (XI asr)	Adolatli boshqaruv, soliq, daromad taqsimoti	Halollik, adolat, davlat boyligiga mas’uliyat	Taqsimot, iqtisodiy adolat, soliq	«Qutadg‘u bilig»
Abu Homid G‘azzoliy (1058–1111)	Bozor axloqi, ehtikorlikni qoralash, pul vazifalari	Halollik, o‘zaro ishonch, ijtimoiy javobgarlik	Bozor, narx, pul vazifalari	«Ihyo ulum ad-din»
Nasiriddin Tusiy (1201–1274)	«Shahar hayoti hikmati», mehnat taqsimoti, farovonlik	Jamoaviylik, hamkorlik, umummanfaat	Mehnat taqsimoti, ijtimoiy farovonlik	«Axloqi Nosiriy»
Ibn Xaldun (1332–1406)	Mehnat qiymat nazariyasi, talab-taklif, soliq, o‘shish	Mehnatni ulug‘lash, mehnat – boyluk manbai	Qiymat, narx, soliq, iqtisodiy o‘shish	«Muqaddima»
Amir Temur (1336–1405)	Soliq siyosati, obodonchilik, savdo va hunarmandchilik	Davlatchilik, iqtisodiy strategiya, tadbirkorlik	Davlatning iqtisodiy siyosati, soliq	«Temur tuzuklari»
Alisher Navoiy (1441–1501)	Halol kasb-hunar, isrofgarchilikni qoralash, saxovat	Mehnatsevarlik, qanoat, mehr-oqibat	Daromad, iste’mol, taqsimot axloqi	«Mahbub ul-qulub»

1-jadval

Sharq mutafakkirlari iqtisodiy g'oyalarining pedagogik mohiyati va fandagi didaktik imkoniyatlari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Sharq mutafakkirlari merosida bayon etilgan iqtisodiy kategoriyalar zamonaviy «Iqtisodiyot nazariyasi» kursining o'zak mavzulari bilan to'g'ridan-to'g'ri uyg'unlashadi. Biroq ularning o'ziga xos didaktik qimmati shundaki, har bir iqtisodiy g'oya muayyan axloqiy-tarbiyaviy mazmun bilan «yuklangan». Bu esa iqtisodiy ta'limning kognitiv maqsadini (bilim berish) tarbiyaviy maqsad (qadriyat shakllantirish) bilan tabiiy ravishda birlashtirishga imkon yaratadi.

Merosning nazariy salohiyatini aniqroq baholash uchun uni klassik G'arb iqtisodiy maktabining tegishli tushunchalari bilan qiyosladik (2-jadval).

2-jadval

Sharq mutafakkirlari va klassik G'arb iqtisodiy maktabi g'oyalarining qiyosiy tahlili

Iqtisodiy kategoriya	Sharq mutafakkirlari talqini	Klassik G'arb talqini	Asosiy farq / o'ziga xoslik
Mehnat taqsimoti	Forobiy, Tusiy, Ibn Xaldun: hamkorlik va ijtimoiy birdamlik asosi	A.Smit: unumdorlikni oshiruvchi mexanizm [1]	Sharqda axloqiy-ijtimoiy, G'arbda texnik-samaradorlik urg'usi
Qiymat	Ibn Xaldun: qiymat manbai – mehnat [3; 7; 8]	A.Smit, D.Rikardo: mehnat qiymat nazariyasi	Asosiy g'oya mushtarak; Ibn Xaldun xronologik jihatdan ilgari
Narx, talab-taklif	G'azzoliy, Ibn Xaldun: narx talab-taklifga bog'liq, adolatli narx	A.Marshall: muvozanat narxi [2]	Sharqda «adolatli narx» axloqiy me'zoni qo'shiladi
Soliq	Yusuf Xos Hojib, Ibn Xaldun: me'yoriy soliq, ortiqcha soliq zararli	A.Smitning soliq tamoyillari	Sharqda soliqning axloqiy-adolat jihati ustuvor
Boyluk va iste'mol	Navoiy, G'azzoliy: halol daromad, qanoat, isrofni qoralash	Klassik maktab: ratsional iste'mol, jamg'arish	Sharqda iste'molning axloqiy me'yorlanishi

Merosning kurs mavzulariga didaktik moslanishini konkretlashtirish maqsadida quyidagi matritsa ishlab chiqildi (3-jadval).

3-jadval

Sharq merosining «Iqtisodiyot nazariyasi» kursi mavzulariga didaktik moslanish matritsasi

Kurs mavzusi	Tegishli meros manbasi va g'oyasi	Didaktik-tarbiyaviy urg'u
Ehtiyojlar va cheklangan resurslar	Forobiy – ehtiyojlar xilma-xilligi; Ibn Sino – resurslarni oqilona taqsimlash	Tanlov va tejamkorlik madaniyati
Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv	Forobiy, Tusiy, Ibn Xaldun – hamkorlik va taqsimot	Hamkorlik va o'zaro bog'liqlik qadriyati
Qiymat va narx	Ibn Xaldun – mehnat qiymat nazariyasi; G'azzoliy – adolatli narx	Mehnatni qadrlash, adolat tuyg'usi
Pul va pul muomalasi	G'azzoliy – pul vazifalari, qalbaki pul muammosi	Halollik, moliyaviy mas'uliyat
Bozor va raqobat	G'azzoliy – bozor axloqi, ehtikorlikni qoralash	Halol raqobat va ishbilarmonlik etikasi
Soliq va davlat iqtisodiy siyosati	Yusuf Xos Hojib, Ibn Xaldun, Amir Temur – me'yoriy soliq	Davlatchilik tafakkuri, fuqarolik mas'uliyati
Daromad, iste'mol, taqsimot	Navoiy – halol daromad, qanoat, saxovat	Me'yoriy iste'mol, ijtimoiy mehr-oqibat

Mazkur matritsa merosni ta'lim jarayoniga integratsiyalashning konkret «yo'l xaritasi» bo'lib xizmat qiladi: u har bir o'quv mavzusi uchun mos meros manbasini va uning didaktik-tarbiyaviy urg'usini aniq belgilaydi, ya'ni o'qituvchiga qaysi mavzuda qaysi mutafakkir merosidan, qaysi maqsadda foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

DISCUSSION (MUNOZARA)

«Buyuk bo'shliq» (Great Gap) muammosi. Iqtisodiy fan tarixshunosligida uzoq vaqt davomida Y.Shumpeterga nisbat beriladigan «buyuk bo'shliq» qarashi hukmron bo'lgan: bu qarashga ko'ra, yunon mutafakkirlari bilan o'rta asr Yevropa sxolastlari o'rtasida iqtisodiy fikr taraqqiyotida deyarli besh asrlik «bo'shliq» mavjud. Biroq zamonaviy tadqiqotlar bu qarashni asossiz deb rad etmoqda: aynan shu davrda musulmon Sharqi mutafakkirlari iqtisodiy fikrning izchil va boy tizimini yaratdilar [4; 5; 6]. Demak, «buyuk bo'shliq» aslida tarixshunoslikdagi e'tiborsizlik natijasidir. Bu ilmiy fakt tadqiqotning pedagogik ahamiyatini kuchaytiradi: Sharq merosini ta'limga jalb etish nafaqat milliy-tarbiyaviy, balki jahon iqtisodiy fani tarixini to'g'ri va to'liq taqdim etish nuqtai nazaridan ham zarurdir.

Iqtisodiy va axloqiy kategoriyalarning birligi. Sharq merosining eng muhim o'ziga xos xususiyati – iqtisodiy va axloqiy kategoriyalarning uzviy birligidir. G'arb iqtisodiy fani, ayniqsa neoklassik maktab, iqtisodni axloqdan ajratilgan, «qadriyatlardan xoli» (value-free) fan sifatida shakllantirishga intildi. Sharq an'anasida esa bunday ajratish mavjud emas: «halol daromad», «adolatli narx», «me'yorli iste'mol», «barakali mehnat» kabi tushunchalar bir vaqtning o'zida ham iqtisodiy, ham axloqiy mazmunni ifodalaydi. Bu yondashuv zamonaviy iqtisodiy fanda kuchayib borayotgan tendensiyaga – iqtisodiyotni etika, ekologiya va ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'lashga – hamohangdir.

«Amaliy hikmat» an'anasining didaktik qiymati. Sharq mutafakkirlari iqtisodiy masalalarni ko'pincha «amaliy hikmat» doirasida – axloq, xonadon iqtisodi (tadbir-i manzil) va siyosat (siyosat-i mudun) uchligida ko'rib chiqqanlar. Bu uchlikda xonadon iqtisodi markaziy o'rin egallab, shaxsiy axloq bilan davlat boshqaruvi o'rtasidagi ko'priq vazifasini bajaradi. Yondashuvning pedagogik qiymati shundaki, u iqtisodiy bilimni shaxs (mikrodaraja), oila (mezodaraja) va davlat (makrodaraja) darajalarida yaxlit tizim sifatida tushunishga o'rgatadi – bu zamonaviy iqtisodiyot nazariyasidagi mikro- va makroiqtisodiyot bo'linishiga mohiyatan mos keladi.

Merosni tizimlashtirish tamoyillari va anaxronizm xavfi. Merosni ta'lim jarayoniga jalb etishda beshta tamoyilga amal qilish zarur: tarixiylik (g'oyalar o'z davri konteksti va atamashunosligida tushuntirilishi); ilmiylik (tarixiy g'oyalar zamonaviy fan yutuqlari bilan qiyoslangan, ammo soxtalashtirilmagan holda taqdim etilishi); integrativlik (merosning kurs mavzulari bilan organik bog'lanishi); aksiologiklik (g'oyalarning axloqiy-tarbiyaviy mazmuni ochib berilishi); maqsadga muvofiqlik (meros tanlab, o'quv maqsadlariga xizmat qiladigan darajada jalb etilishi). Bu tamoyillarga rioya qilish anaxronizm – zamonaviy iqtisodiy tushunchalarni sun'iy ravishda o'tmishga ko'chirish – xavfini bartaraf etadi. To'g'ri pedagogik yondashuv tarixiy g'oyani avval asl kontekstida tushuntirish, so'ngra uni zamonaviy nazariya bilan qiyoslash orqali talabada tarixiy-mantiqiy bog'liqlikni anglatishdan iborat.

Bizning fikrimizcha, meros – ta'lim mazmunining manbasigina emas, balki tafakkurni rivojlantirish metodining ham asosidir. Mutafakkirlar iqtisodni alohida emas, balki axloq, siyosat va jamiyat bilan bog'liq holda ko'rib chiqqanlar; ular nazariy mulohazani amaliy-axloqiy xulosalar bilan uyg'unlashtirganlar. Bu – zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim ruhiga to'la mos keladigan metodologik namunadir. Shu bois merosni ta'limga jalb etishning eng samarali shakllari – tarixiy iqtisodiy vaziyatlar asosidagi keyslar, axloqiy-iqtisodiy dilemmalar va qiyosiy tahlil topshiriqlari hisoblanadi.

XULOSA

Sharq mutafakkirlari iqtisodiy qarashlarining ilmiy-nazariy tahlili natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Sharq mutafakkirlari merosi alohida, bir-biridan uzilgan g'oyalar majmui emas, balki Forobiydan Ibn Xaldunga qadar cho'zilgan izchil rivojlanuvchi yagona intellektual an'anadir. Bu an'anada mehnat taqsimoti, qiymat, narx, soliq va davlatning iqtisodiy roli haqidagi g'oyalar bosqichma-bosqich chuqurlashib borgan.

2. Merosning ilmiy chuqurligi klassik G'arb maktabidan qolishmaydi, ba'zi hollarda (mehnat qiymat nazariyasi, soliq tahlili) undan xronologik jihatdan ancha ilgari ketgan. Bu milliy merosning umumbashariy iqtisodiy fanga qo'shgan hissasini ko'rsatadi va «buyuk bo'shliq» konsepsiyasining asossizligini tasdiqlaydi.

3. Sharq talqinining o'ziga xosligi har bir iqtisodiy kategoriyaga axloqiy-qadriyat o'lchovini singdirishdadir. Aynan shu xususiyat milliy merosni zamonaviy iqtisodiy ta'lim uchun beqiyos didaktik resursga aylantiradi: u iqtisodiy ta'limning kognitiv va tarbiyaviy maqsadlarini tabiiy ravishda birlashtiradi.

4. Ishlab chiqilgan didaktik moslanish matritsasi «Iqtisodiyot nazariyasi» kursining har bir mavzusi uchun mos meros manbasini va tarbiyaviy urg'uni belgilab beradi. U maxsus kurs dasturi, xrestomatiya va didaktik materiallarni tayyorlashda mazmuniy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Umuman olganda, Sharq mutafakkirlari merosi talabalarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishning beqiyos boy va serqirra manbasidir: u iqtisodiy bilimni axloqiy-qadriyat o'lchovi bilan boyitadi, milliy o'zlikni anglashni mustahkamlaydi va jahon iqtisodiy fani tarixining yaxlit manzarasini shakllantiradi. Bu merosning pedagogik salohiyatini to'liq amalga oshirish esa talabalarning yosh-psixologik xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi – bu masala keyingi tadqiqotlarning predmeti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES:

1. **Smith, A.** (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.

2. **Marshall, A.** (1890). *Principles of Economics*. London: Macmillan.

3. **Boulakia, J. D. C.** (1971). Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist. *Journal of Political Economy*, 79(5), 1105–1118.

4. **Spengler, J. J.** (1964). Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun. *Comparative Studies in Society and History*, 6(3), 268–306.

5. **Ghazanfar, S. M., & Islahi, A. A.** (2011). *Economic Thought of al-Ghazali*. Jeddah: King Abdulaziz University.

6. **Islahi, A. A.** (2005). *Contributions of Muslim Scholars to the History of Economic Thought and Analysis up to the 15th Century*. Jeddah: KAAU.

7. **Bartkus, J. R., & Hassan, M. K.** (2009). Ibn Khaldun and Adam Smith: Contributions to the Theory of Division of Labor and Modern Economic Thought.

8. **Ibn Khaldun.** (1967). *The Muqaddimah: An Introduction to History* / Transl. by F. Rosenthal. Princeton: Princeton University Press.

9. **Nasir al-Din al-Tusi.** (1964). *The Nasirean Ethics (Akhlaiq-i Nasiri)* / Transl. by G. M. Wickens. London: George Allen & Unwin.

10. **Yusuf Xos Hojib.** (1990). *Qutadg'u bilig (Saodatga yo'llovchi bilim)*. Toshkent: Yulduzcha.

11. **Forobiy, Abu Nasr.** (1993). *Fozil odamlar shahri*. Toshkent: Xalq merosi.

12. **Ibn Sino, Abu Ali.** (2005). *Tadbiri manzil // Asarlar*. Toshkent: Fan.

13. **Alisher Navoiy.** (1998). *Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to'plami*. Toshkent: Fan.

14. **Amir Temur.** (1991). *Temur tuzuklari / Forschadan A. Sog'uniiy, H. Karomatov tarj.* Toshkent: G'afur G'ulom.

15. **Abu Rayhon Beruniy.** *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Fan.

REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR O‘QUV-BILUV FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH

Bozorov Vahobiddin Nuriddinovich,

Buxoro davlat universiteti

“Pedagogika” kafedrası

3-bosqich tayanch doktoranti

Annotasiya. Mazkur maqolada ta’limni transformatsiyalash sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-biluv faoliyatini refleksiv yondashuv asosida faollashtirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Refleksiv yondashuvning pedagogik va psixologik mohiyati, uning o‘quv-biluv motivlarini rivojlantirish, mustaqil ta’lim kompetensiyalarini shakllantirish hamda kasbiy refleksiyani takomillashtirishdagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, refleksiv yondashuvning didaktik mexanizmlari, pedagogik shart-sharoitlari va tamoyillari asoslanib, bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishga qaratilgan konseptual model hamda bosqichma-bosqich metodika taklif etilgan. Tadqiqot natijalari refleksiya ta’lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi integrativ didaktik mexanizm ekanligini hamda u talabalarda tanqidiy fikrlash, metakognitiv ko‘nikmalar, o‘z-o‘zini baholash, mustaqil ta’lim olish va uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorlikni shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi. Maqolada ishlab chiqilgan ilmiy yondashuvlar oliy pedagogik ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash sifatini oshirish va zamonaviy ta’lim amaliyotini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: refleksiv yondashuv, refleksiya, bo‘lajak o‘qituvchi, o‘quv-biluv faoliyati, o‘quv-biluv motivi, didaktik mexanizm, metakognitiv kompetensiya, mustaqil ta’lim, tanqidiy fikrlash, kasbiy rivojlanish, oliy ta’lim, pedagogik ta’lim, ta’lim transformatsiyasi.

ACTIVATING THE LEARNING AND COGNITIVE ACTIVITY OF FUTURE TEACHERS BASED ON A REFLECTIVE APPROACH

Bozorov Vahobiddin Nuriddinovich,

Bukhara State University

Department of Pedagogy

3rd-year Doctoral Candidate (PhD)

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of activating the educational and learning activities of future teachers based on a reflexive approach in the context of educational transformation. The pedagogical and psychological essence of the reflexive approach, its role in developing educational and learning motives, forming independent educational competencies, and improving professional reflection are scientifically highlighted. Also, based on the didactic mechanisms, pedagogical conditions, and principles of the reflexive approach, a conceptual model and a step-by-step methodology aimed at activating the educational and learning activities of future teachers are proposed. The research results show that reflection is an integrative didactic mechanism that covers all stages of the educational process and serves as an important factor in the formation of critical thinking, metacognitive skills, self-assessment, readiness for independent learning, and continuous professional development in students. The scientific approaches developed in the article serve to improve the quality of training future teachers in the system of higher pedagogical education and to improve modern educational practice.

Keywords: reflexive approach, reflection, future teacher, educational activity, educational motive, didactic mechanism, metacognitive competence, independent learning, critical thinking, professional development, higher education, pedagogical education, educational transformation.

АКТИВИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ И ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ РЕФЛЕКСИВНОГО ПОДХОДА

Бозоров Вахобиддин Нуриддинович,

Бухарский государственный университет

Кафедра педагогики

Докторант (PhD) 3-го курса

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и методологические основы активизации учебно-воспитательной деятельности будущих учителей на основе рефлексивного подхода в контексте образовательной трансформации. Научно освещается педагогическая и психологическая сущность рефлексивного подхода, его роль в развитии учебно-воспитательной мотивации, формировании самостоятельных педагогических компетенций и совершенствовании профессиональной рефлексии. Также на основе дидактических механизмов, педагогических условий и принципов рефлексивного подхода предлагается концептуальная модель и поэтапная методология активизации учебно-воспитательной деятельности будущих учителей. Результаты исследования показывают, что рефлексия является интегративным дидактическим механизмом, охватывающим все этапы образовательного процесса и служащим важным фактором в формировании критического мышления, метакогнитивных навыков, самооценки, готовности к самостоятельному обучению и непрерывного профессионального развития у учащихся. Разработанные в статье научные подходы служат для повышения качества подготовки будущих учителей в системе высшего педагогического образования и совершенствования современной образовательной практики.

Ключевые слова: рефлексивный подход, рефлексия, будущий учитель, образовательная деятельность, образовательный мотив, дидактический механизм, метакогнитивная компетентность, самостоятельное обучение, критическое мышление, профессиональное развитие, высшее образование, педагогическое образование, трансформация образования.

KIRISH(Introduction)

XXI asrda oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan transformatsion jarayonlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirmoqda. Ta'limning mazmuni va shakllarini modernizatsiya qilish, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi, sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi hamda uzluksiz kasbiy rivojlanish konsepsiyasining ustuvor ahamiyat kasb etishi pedagogik ta'lim oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Endilikda bo'lajak o'qituvchidan nafaqat muayyan fan bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish, balki o'z faoliyatini tahlil qila olish, kasbiy tajribasini muntazam takomillashtirish, o'zgaruvchan ta'lim muhitiga moslashish hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalariga ega bo'lish talab etiladi.

Mazkur talablarning amalga oshirilishi ko'p jihatdan talabaning o'quv-biluv faoliyati qanday tashkil etilganligi bilan belgilanadi. Pedagogik amaliyot shuni ko'rsatadiki, bilimlarni tayyor holda o'zlashtirishga asoslangan reproduktiv ta'lim bugungi kun ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Aksincha, talabaning o'z bilimini mustaqil tahlil qilishi, egallagan tajribasini baholashi, xatolarini anglab yetishi va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishi o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu jihatdan refleksiv yondashuv zamonaviy pedagogikaning eng muhim konseptual yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Refleksiya tushunchasi dastlab falsafada insonning o'z fikrlash jarayonini anglash va tahlil qilish qobiliyati sifatida talqin qilingan bo'lsa, keyinchalik psixologiya va pedagogika fanlarida shaxsning o'z faoliyatini, xulq-atvorini, bilimlarini, tajribasini hamda kasbiy rivojlanishini ongli ravishda baholash mexanizmi sifatida rivojlantirildi. Ayniqsa, zamonaviy pedagogik nazariyalarda refleksiya o'qituvchining kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. Bo'lajak o'qituvchining o'z faoliyatini tahlil qilish, ta'lim natijalarini baholash va kelgusi faoliyatini rejalashtirish qobiliyati uning kasbiy shakllanishi va pedagogik mahoratini rivojlantirishning asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi.

O'quv-biluv faoliyati esa shaxsning bilimlarni egallash, qayta ishlash, amaliyotga tatbiq etish va yangi bilimlarni yaratishga yo'naltirilgan murakkab intellektual faoliyatidir. Mazkur faoliyatning samaradorligi nafaqat bilish jarayonlarining rivojlanganligi, balki motivatsiya, refleksiya, metakognitiv ko'nikmalar, tanqidiy fikrlash va o'zini o'zi boshqarish kabi psixologik mexanizmlarning shakllanganlik darajasiga ham bog'liq. Shu sababli refleksiv yondashuv o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning muhim didaktik mexanizmlaridan biri sifatida alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar refleksiv yondashuvning o'quv motivatsiyasini rivojlantirish, mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllantirish, metakognitiv strategiyalarni takomillashtirish, kasbiy refleksiyani rivojlantirish hamda pedagogik kompetensiyalarni mustahkamlashdagi imkoniyatlarini ko'rsatmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyatida refleksiya alohida psixologik hodisa yoki pedagogik texnologiya sifatida o'rganilgan bo'lib, uni bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning yaxlit didaktik mexanizmi sifatida tahlil qilish yetarli darajada yoritilmagan. Ayniqsa, refleksiv yondashuvning motivatsion, kognitiv, metakognitiv va faoliyatli komponentlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ularning ta'lim samaradorligiga ko'rsatadigan kompleks ta'siri chuqur ilmiy asoslashni talab etadi.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi refleksiv yondashuvning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish, uning bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishdagi didaktik imkoniyatlarini ochib berish hamda zamonaviy pedagogik ta'lim tizimida qo'llashning ilmiy asoslangan yondashuvlarini ishlab chiqishdan iborat.

Munozara.

Zamonaviy pedagogika fanida refleksiv yondashuv shaxsning o'z bilish faoliyatini anglash, tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga qaratilgan ta'limiy yondashuv sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuvning shakllanishi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli bo'lib, uning nazariy ildizlari falsafa, psixologiya va pedagogika fanlarining rivojlanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liq. Shu bois refleksiv yondashuvning mazmun-mohiyatini to'liq anglash uchun, avvalo, uning ilmiy evolyutsiyasini tahlil qilish zarur.

"Refleksiya" atamasi lotin tilidagi *reflexio* so'zidan olingan bo'lib, "orqaga qaytish", "o'ziga nazar tashlash", "qayta mushohada qilish" ma'nolarini anglatadi. Dastlab bu tushuncha falsafada inson tafakkurining o'zini o'zi kuzatishi va anglash jarayonini ifodalash uchun qo'llanilgan. Keyinchalik refleksiya psixologiyada shaxsning ichki kechinmalari, fikrlash jarayonlari va faoliyat natijalarini tahlil qilish mexanizmi sifatida, pedagogikada esa o'quv va kasbiy faoliyatni takomillashtirish vositasi sifatida talqin etila boshlandi. Mazkur evolyutsiya refleksianing oddiy introspektiv hodisadan shaxs rivojlanishining muhim psixologik-pedagogik mexanizmiga aylanganligini ko'rsatadi.

Refleksiya nazariyasining dastlabki ilmiy asoslari klassik falsafada shakllangan.

John Locke refleksiyaning inson bilimlarining muhim manbalaridan biri sifatida baholab, bilim tashqi tajriba bilan bir qatorda shaxsning o'z fikrlash faoliyatini kuzatishi orqali ham hosil bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, inson o'z tafakkurini anglash orqali yangi bilimlarni egallaydi va mavjud bilimlarini takomillashtiradi. Bu yondashuv keyinchalik bilish nazariyasining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Immanuel Kant refleksiyaning bilish jarayonining ajralmas qismi sifatida talqin qilib, inson bilimlari faqat tashqi olamni idrok etish natijasida emas, balki tafakkurning o'z faoliyatini nazorat qilishi va tahlil qilishi orqali ham rivojlanishini asoslab berdi. Kantning qarashlari refleksiyaning bilishning nazariy mexanizmi sifatida tushunishga zamin yaratdi.

Biroq refleksiya tushunchasi haqiqiy pedagogik mazmunni John Deweyning ilmiy qarashlarida oldi. Dewey refleksiv fikrlashni shaxsning muammoli vaziyatni anglash, mavjud tajribani tahlil qilish, ehtimoliy yechimlarni izlash va ularning oqibatlarini baholashga asoslangan intellektual faoliyati sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, o'rganish tayyor bilimlarni qabul qilish emas, balki tajriba ustida fikrlash natijasida yuzaga keladigan faol bilish jarayonidir. Mazkur g'oya keyinchalik konstruktivistik pedagogikaning shakllanishida metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

XX asrning ikkinchi yarmida refleksiya masalasi psixologiya fanida yangi mazmun kasb etdi. Lev Semyonovich Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasida refleksiya bilvosita tushuncha sifatida qo'llanilgan bo'lsa-da, uning tafakkur, nutq va ongning rivojlanishi haqidagi qarashlari refleksiv ta'limning psixologik asoslarini belgilab berdi. Vygotskiy ta'lim jarayonida tashqi faoliyatning asta-sekin ichki aqliy faoliyatga aylanishini ko'rsatib berdi. Aynan ichkilashtirish (interiorizatsiya) jarayoni refleksiv tafakkurning shakllanishida muhim mexanizm hisoblanadi.

Faoliyat nazariyasining asoschisi Aleksey Leontyev refleksiyaning inson faoliyatining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqadi. Olimning fikricha, har qanday faoliyat motiv, maqsad, harakat va natija tizimidan iborat bo'lib, refleksiya mazkur tizimning barcha elementlarini tahlil qilish imkonini beradi. Demak, refleksiya faoliyatni nazorat qiluvchi emas, balki uni takomillashtiruvchi ichki mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Refleksiv yondashuvning zamonaviy pedagogik konsepsiyasi esa Donald Schön tomonidan ishlab chiqildi. U kasbiy faoliyatda refleksiyaning ikki shaklini ajratadi: **action in reflection** (faoliyat davomida refleksiya) va **reflection on action** (faoliyat yakunidagi refleksiya). Schönning ta'kidlashicha, malakali mutaxassis faoliyat jarayonida yuzaga kelgan vaziyatlarni doimiy ravishda tahlil qiladi, zarurat tug'ilganda o'z harakatlarini o'zgartiradi va faoliyat yakunlangach, olingan natijalarni baholab, keyingi faoliyatini takomillashtiradi. Aynan ushbu yondashuv bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimida eng ko'p qo'llanilayotgan nazariyalardan biri hisoblanadi.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiya haqidagi qarashlar tarix davomida sezilarli darajada rivojlangan. Agar klassik faylasuflar uni asosan bilishning falsafiy mexanizmi sifatida izohlagan bo'lsalar, psixologlar refleksiyaning shaxs rivojlanishidagi ichki psixologik qonuniyatlarini ochib berganlar. Zamonaviy pedagogika esa refleksiyaning ta'lim sifatini oshirish, o'quv-biluv faoliyatini faollashtirish va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning samarali didaktik mexanizmi sifatida e'tirof etmoqda. Aynan shu jihat refleksiv yondashuvni bugungi pedagogik ta'lim tizimining eng muhim metodologik asoslaridan biriga aylantirmoqda.

Refleksiv yondashuvning nazariy asoslarini chuqurroq anglash uchun, avvalo, refleksiyaning shaxs psixik rivojlanishidagi o'rnini aniqlash zarur. Psixologiya fanida refleksiya shaxsning o'z fikrlash jarayonini, hissiy holatini, faoliyati natijalarini hamda boshqalar bilan o'zaro munosabatlarini ongli ravishda tahlil qilishi va baholashi sifatida

talqin etiladi. Mazkur jarayon insonning o'zini anglash (self-awareness), o'zini boshqarish (self-regulation) va o'zini rivojlantirish (self-development) kabi muhim psixologik sifatleri bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli refleksiya nafaqat tafakkur mahsuli, balki shaxsning intellektual va kasbiy kamolotini ta'minlovchi ichki psixologik mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun refleksiya alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki pedagogik faoliyat doimiy tahlil, baholash va takomillashtirishni talab qiladigan kasbiy faoliyat turidir. Kelajakdagi o'qituvchi o'z bilimini, pedagogik qarorlarini, darsni tashkil etish usullarini, talabalar bilan muloqotini va o'qitish natijalarini muntazam tahlil qilib bormasa, kasbiy mahoratini rivojlantirish imkoniyatlari cheklanadi. Shuning uchun refleksiv yondashuv pedagogik ta'limning mazmuniga integratsiyalashgan holda bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy tafakkurni shakllantirishning muhim omiliga aylanadi.

Psixologik tadqiqotlar refleksiyaning o'quv-biluv faoliyatiga ta'siri bir necha bosqichda namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Dastlab refleksiya talabaning mavjud bilimlari va yangi o'zlashtirilayotgan bilimlar o'rtasidagi tafovutni anglashiga yordam beradi. Mazkur holat kognitiv ziddiyatni yuzaga keltiradi. Kognitiv ziddiyat esa yangi bilimlarni izlash, mavjud qarashlarni qayta ko'rib chiqish va muammoni hal etishga bo'lgan ichki ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada talaba o'quv jarayonining passiv ishtirokchisidan faol bilim yaratuvchisiga aylanadi.

Bu jarayonni Jean Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida «assimilyatsiya» va «akkomodatsiya» mexanizmlari orqali izohlaydi. Olimning fikricha, yangi bilim avvalgi bilimlar tizimiga mos kelmaganda, shaxs ichki intellektual muvozanatni tiklashga intiladi. Aynan shu ehtiyoj refleksiv fikrlashni faollashtiradi va bilimlarning chuqurroq o'zlashtirilishiga xizmat qiladi. Demak, refleksiya bilish jarayonini boshqaruvchi ichki psixologik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Refleksiv yondashuvning yana bir muhim jihati uning metakognitiv faoliyat bilan uzviy bog'liqligidir. Metakognitsiya shaxsning «o'z fikrlashi haqida fikrlashi», ya'ni bilish jarayonini rejalashtirish, kuzatish va baholash qobiliyatini anglatadi. Refleksiya va metakognitsiya bir-biriga yaqin tushunchalar bo'lsa-da, ular aynan bir xil hodisa emas. Metakognitsiya asosan bilish jarayonini boshqarishga qaratilgan bo'lsa, refleksiya shaxsning nafaqat fikrlash faoliyatini, balki motivlari, qadriyatleri, hissiy holati, kasbiy pozitsiyasi va faoliyat natijalarini ham qamrab oladi. Shu bois refleksiya metakognitsiyaga nisbatan kengroq psixologik kategoriya hisoblanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda refleksiya va motivatsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilmoqda. Talaba o'z o'quv faoliyati natijalarini muntazam tahlil qilgan sari uning o'z imkoniyatlarini anglash darajasi ortadi, muvaffaqiyat va kamchiliklarning sabablarini to'g'ri baholash ko'nikmasi shakllanadi. Bu esa ichki motivatsiyaning kuchayishiga xizmat qiladi. O'z navbatida ichki motivatsiyaning ortishi o'quv faoliyatida qat'iyatlilikni, mustaqil izlanishni va murakkab vazifalarni bajarishga bo'lgan tayyorlikni kuchaytiradi. Demak, refleksiya va motivatsiya o'zaro bir-birini to'ldiruvchi hamda rivojlantiruvchi psixologik tizimni tashkil etadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatida refleksiya bir vaqtning o'zida bir nechta funksiyalarni bajaradi. Avvalo, u diagnostik funksiyani amalga oshirib, talabaning bilim darajasi, o'zlashtirishdagi qiyinchiliklari va ehtiyojlarini aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, refleksiya rivojlantiruvchi funksiyani bajaradi, chunki u tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil, muammoli vaziyatlarni hal qilish va ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Uchinchidan, refleksiya tartibga soluvchi funksiyani bajarib, talabaning o'quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va zarur hollarda tuzatish mexanizmini ishga soladi. Nihoyat, refleksiya motivatsion funksiyani ham bajaradi,

ya'ni talabaning o'z rivojlanishiga nisbatan mas'uliyat hissini kuchaytiradi hamda uzluksiz ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini mustahkamlaydi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, refleksiya bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatining barcha tarkibiy qismlariga ta'sir etuvchi kompleks psixologik mexanizm hisoblanadi. U bilish jarayonlarini faollashtirish, ichki motivatsiyani rivojlantirish, metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish va kasbiy o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan barqaror ehtiyojni hosil qilish orqali pedagogik ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, refleksiv yondashuvni bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimining muhim didaktik komponenti sifatida ko'rib chiqish ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan hisoblanadi.

Ta'lim tizimini transformatsiyalash sharoitida refleksiv yondashuvni samarali qo'llash, avvalo, uning didaktik mexanizmlarini ilmiy asoslashni talab etadi. Didaktik mexanizm deganda ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, tashkiliy shakllari, baholash tizimi va pedagogik hamkorlikni o'zaro uyg'unlashtirish orqali talabning o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit pedagogik tizim tushuniladi. Shu nuqtai nazardan refleksiya mustaqil metod yoki alohida pedagogik texnologiya emas, balki ta'lim jarayonining barcha komponentlarini bog'lovchi ichki mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiv yondashuvning nazariy asoslari turli ilmiy maktablarda turlicha talqin etilgan. Masalan, John Dewey refleksiyani muammoli vaziyatlarni hal etish jarayonida inson tafakkurining faol ishlashi sifatida izohlaydi. Uning konsepsiyasida o'quv jarayoni tayyor bilimlarni o'zlashtirish emas, balki muammoni anglash, gipotezalar ilgari surish, ularni sinab ko'rish va natijalarni baholash ketma-ketligidan iborat. Mazkur yondashuv bugungi kunda muammoli ta'lim texnologiyasining metodologik asosini tashkil etadi.

Biroq Dewey refleksiyani asosan bilish jarayonining intellektual mexanizmi sifatida talqin qiladi. Uning konsepsiyasida shaxsning kasbiy rivojlanishi, pedagogik tajribani muntazam qayta baholash hamda faoliyatni takomillashtirish masalalari yetarli darajada ochib berilmagan. Aynan shu jihatni Donald Schön rivojlantiradi. Schön refleksiyani kasbiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko'rib, mutaxassis o'z faoliyatini faqat yakunda emas, balki faoliyat davomida ham tahlil qilishi zarurligini asoslaydi. Uning "reflection-in-action" va "reflection-on-action" konsepsiyasi pedagogik ta'lim uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki bo'lajak o'qituvchi auditoriyada yuzaga kelayotgan vaziyatlarni tezkor tahlil qilish, o'qitish strategiyasini o'zgartirish va faoliyat yakunida o'z pedagogik qarorlarini baholash ko'nikmalarini egallashi zarur.

Refleksiv yondashuvning rivojlanishida David Kolbning tajribaviy ta'lim modeli ham muhim o'rin tutadi. Olim o'rganishni to'rtta uzviy bog'liq bosqichdan iborat siklik jarayon sifatida tavsiflaydi: aniq tajriba, refleksiv kuzatish, mavhum konseptuallashtirish va faol eksperiment. Mazkur modelning ustun tomoni shundaki, unda refleksiya bilim olish jarayonining markaziy bo'g'ini sifatida qaraladi. Talaba o'z tajribasini tahlil qilmas ekan, yangi bilim hosil bo'lmaydi. Demak, refleksiya tajribani bilimga aylantiruvchi didaktik mexanizm vazifasini bajaradi.

Shu bilan birga, Jack Mezirow refleksiyani shaxsning dunyoqarashi va qadriyatlarini o'zgartiruvchi transformativ jarayon sifatida izohlaydi. Uning fikricha, haqiqiy o'rganish faqat yangi ma'lumotlarni egallash bilangina cheklanmaydi. Eng muhim natija – shaxsning o'z qarashlari, stereotiplari va kasbiy pozitsiyasini tanqidiy qayta ko'rib chiqishidir. Bu yondashuv bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda ayniqsa dolzarb hisoblanadi, chunki zamonaviy pedagog doimiy ravishda o'z pedagogik qarashlarini yangilab borishi lozim.

Yuqoridagi nazariyalarni qiyosiy tahlil qilish refleksiv yondashuvning didaktik mexanizmlarini bir necha tarkibiy komponentlar orqali izohlash imkonini beradi.

Birinchidan, **motivatsion mexanizm**. Refleksiya talabaning o'z maqsadlarini anglashiga, o'z muvaffaqiyati va kamchiliklarini tahlil qilishiga yordam beradi. Natijada tashqi rag'batlar asta-sekin ichki motivatsiyaga almashadi. Bilim olish baho uchun emas, balki kasbiy rivojlanish ehtiyoji sifatida namoyon bo'la boshlaydi.

Ikkinchidan, **kognitiv mexanizm**. Refleksiya bilimlarni mexanik eslab qolishga emas, balki ularni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va yangi vaziyatlarda qo'llashga xizmat qiladi. Bu esa tanqidiy va kreativ fikrlashning rivojlanishiga olib keladi.

Uchinchidan, **metakognitiv mexanizm**. Talaba o'zining qanday o'rganayotganini anglay boshlaydi, samarali o'qish strategiyalarini tanlaydi, bilim olish jarayonini rejalashtiradi va nazorat qiladi. Natijada mustaqil ta'lim kompetensiyasi shakllanadi.

To'rtinchidan, **kommunikativ mexanizm**. Refleksiv muloqot jarayonida talaba o'z fikrini asoslashni, boshqalarning fikrini tanqidiy tahlil qilishni, ilmiy munozaralarda ishtirok etishni o'rganadi. Bu esa hamkorlikda o'qitish samaradorligini oshiradi.

Beshinchidan, **kasbiy-rivojlantiruvchi mexanizm**. Refleksiya bo'lajak o'qituvchining kasbiy o'zini anglashini, pedagogik identifikatsiyasini va uzluksiz kasbiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojini shakllantiradi. Aynan shu mexanizm zamonaviy o'qituvchini an'anaviy bilim beruvchidan innovatsion pedagog darajasiga olib chiqadi.

Bizning nazarimizda, refleksiv yondashuvning samaradorligi aynan mazkur mexanizmlarning alohida emas, balki o'zaro integratsiyalashgan holda faoliyat ko'rsatishiga bog'liq. Shu sababli refleksiyani faqat dars oxirida o'tkaziladigan "fikir-mulohaza" yoki "tahlil" bilan cheklash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Refleksiya ta'limning maqsadini belgilashdan boshlab, o'quv mazmunini tanlash, metodlarni qo'llash, baholash va natijalarni tahlil qilishgacha bo'lgan barcha bosqichlarda uzluksiz davom etuvchi didaktik jarayon sifatida qaralishi lozim. Ana shunday tizimli yondashuvga bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

4. Refleksiv yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning konseptual modeli

Zamonaviy oliy pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini faollashtirish faqat yangi o'qitish metodlarini qo'llash bilangina ta'minlanmaydi. Ta'lim samaradorligi talabaning o'z faoliyatini anglay olishi, uni tahlil qilishi, baholashi va zarurat tug'ilganda takomillashtira olish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Shu sababli refleksiv yondashuvni ta'limning alohida elementi emas, balki barcha didaktik komponentlarni yagona tizimga birlashtiruvchi konseptual mexanizm sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tahlillar asosida refleksiv yondashuvning konseptual modeli beshta o'zaro bog'liq komponentdan tashkil topishi aniqlashtirildi: motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv-baholash va rivojlantiruvchi komponentlar. Mazkur komponentlar ketma-ket emas, balki uzluksiz o'zaro ta'sir qiluvchi dinamik tizimni tashkil etadi.

Motivatsion komponent

Har qanday o'quv faoliyatining boshlanish nuqtasi motiv hisoblanadi. Talabada bilim olishga ichki ehtiyoj, kasbiy qiziqish va pedagogik faoliyatga ijobiy munosabat shakllanmas ekan, ta'lim jarayonining boshqa tarkibiy qismlari kutilgan natijani bermaydi. Shu sababli refleksiv yondashuvning dastlabki bosqichida talabaning o'z maqsadlarini anglashiga, kasbiy rivojlanish istiqbollari baholashiga hamda shaxsiy ehtiyojlarini aniqlashiga alohida e'tibor qaratiladi.

Refleksiya aynan mana shu bosqichda talabaning "Nima uchun o'qiyman?", "Kelajakda qanday pedagog bo'lishni xohlayman?", "Qanday kompetensiyalarni egallashim zarur?" kabi savollar ustida mushohada yuritishini ta'minlaydi. Natijada tashqi rag'batlar asta-sekin ichki motivatsiyaga aylanadi.

Kognitiv komponent

Motivatsiya shakllangandan so'ng o'quv-biluv faoliyatining mazmuniy tomoni rivojlana boshlaydi. Refleksiv yondashuv bu bosqichda bilimlarni tayyor holda o'zlashtirishdan ko'ra ularni izlash, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va yangi vaziyatlarda qo'llashga yo'naltiriladi.

Talaba o'z bilimlarining chegaralarini anglay boshlaydi. U qaysi mavzularni yaxshi bilishini, qaysi jihatlarida kamchiliklari mavjudligini aniqlaydi. Bunday o'z-o'zini diagnostika qilish keyingi o'rganish strategiyasini belgilash imkonini beradi.

Kognitiv komponent refleksiya orqali tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, ilmiy tahlil qilish va kreativ yondashuv kabi yuqori darajadagi intellektual ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Faoliyatli komponent

Refleksiv yondashuvning markaziy bo'g'ini talabaning amaliy faoliyatidir. Bilimlar faqat amaliy faoliyat jarayonidagina mustahkamlanadi va shaxsiy tajribaga aylanadi. Shu bois refleksiya nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lovchi vosita vazifasini bajaradi.

Bo'lajak o'qituvchi dars ishlanmasini tayyorlash, mikroo'qitish, pedagogik amaliyot, loyiha ishlari yoki muammoli vaziyatlarni yechish davomida o'z faoliyatini kuzatadi, yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlaydi hamda ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqadi. Mazkur jarayon refleksiyaning "faoliyat davomida fikrlash" mexanizmini ishga tushiradi.

Natijada talaba bilimlarni qo'llashni emas, balki ularni yaratishni, moslashtirishni va takomillashtirishni o'rganadi.

Refleksiv-baholash komponenti

Mazkur komponent konseptual modelning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki aynan refleksiya o'quv faoliyatining barcha bosqichlarini yakunlovchi va yangi bosqichni boshlovchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Talaba bajarilgan topshiriq natijasini baholaydi, muvaffaqiyat va kamchiliklarning sabablarini aniqlaydi, qo'llagan metodlarining samaradorligini tahlil qiladi hamda keyingi faoliyatini rejalashtiradi.

Muhimi, baholash faqat o'qituvchi tomonidan emas, balki o'z-o'zini baholash, o'zaro baholash va refleksiv tahlil orqali ham amalga oshiriladi. Bu esa baholashning rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytiradi.

Rivojlantiruvchi komponent

Refleksiv yondashuvning yakuniy natijasi talabaning shaxsiy va kasbiy rivojlanishidir. Refleksiya muntazam amalga oshirilganda talaba o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi, individual rivojlanish trayektoriyasini belgilaydi hamda uzluksiz ta'lim olishga nisbatan barqaror ehtiyoj hosil qiladi.

Aynan shu bosqichda o'quv-biluv faoliyati kasbiy kompetensiyalarga, kompetensiyalar esa pedagogik mahoratga aylanadi. Demak, refleksiya faqat mavjud bilimlarni tahlil qilish emas, balki shaxsning kelajakdagi kasbiy rivojlanishini boshqaruvchi strategik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, refleksiv yondashuv asosida o'quv-biluv faoliyatini faollashtirish modeli quyidagi uzluksiz sikl asosida ishlashi ilmiy jihatdan asoslandi:

Motivatsiya → Bilish → Amaliy faoliyat → Refleksiv tahlil → O'z-o'zini baholash → Tuzatish (korreksiya) → Yangi motivatsiya.

Mazkur siklning doimiy takrorlanishi talabani bilim olish jarayonini uzluksiz rivojlantiruvchi mexanizmni hosil qiladi. Bunda har bir yangi refleksiv tahlil avvalgi tajribani boyitadi, mavjud kamchiliklarni bartaraf etadi va keyingi o'quv faoliyatining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qiladi.

Bizning fikrimizcha, aynan refleksiv yondashuvning siklik tabiati uni boshqa didaktik yondashuvlardan ajratib turadi. Chunki refleksiya ta'lim natijasini yakunlovchi emas, balki yangi o'quv faoliyatining boshlanish nuqtasiga aylantiradi. Shu jihatdan refleksiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning uzluksiz didaktik mexanizmi sifatida e'tirof etilishi mumkin.

5. Refleksiv yondashuvni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari va didaktik tamoyillari

Refleksiv yondashuvning samaradorligi nafaqat uning nazariy asoslanganligi, balki uni ta'lim amaliyotida to'g'ri tashkil etish bilan ham belgilanadi. Pedagogik kuzatishlar va ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, refleksiya o'z-o'zidan shakllanadigan psixologik hodisa emas. Uni rivojlantirish uchun maxsus didaktik muhit, pedagogik qo'llab-quvvatlash va maqsadli tashkil etilgan o'quv faoliyati talab etiladi. Shu sababli refleksiv yondashuvni joriy etishda ta'lim jarayonining mazmuni, metodlari, vositalari va baholash tizimi o'zaro uyg'un holda tashkil etilishi zarur.

Refleksiv yondashuvni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari

Nazariy tahlillar asosida bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini refleksiv yondashuv asosida faollashtirish quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga tayangan holda samarali amalga oshirilishi mumkin.

Birinchi shart – refleksiv ta'lim muhitini yaratish.

Refleksiv ta'lim muhiti talabani erkin fikr bildirishi, xatolarini tan olishi, o'z faoliyatini tahlil qilishi va yangi qarorlar qabul qilishi uchun qulay pedagogik sharoitni anglatadi. Bunday muhitda o'qituvchi nazorat qiluvchi subyekt emas, balki maslahat beruvchi, yo'naltiruvchi va hamkor sifatida faoliyat yuritadi. Talaba esa passiv tinglovchi emas, balki ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi.

Psixologik jihatdan xavfsiz muhit refleksiyani eng muhim omillaridan biridir. Agar talaba tanqid qilinishidan yoki xato qilishdan qo'rqsa, u o'z fikrlarini ochiq ifodalaymaydi. Natijada refleksiv tahlil yuzaki tus oladi. Shuning uchun ta'lim jarayonida o'zaro hurmat, ishonch va akademik erkinlik tamoyillariga amal qilish refleksiv faoliyatning samaradorligini oshiradi.

Ikkinchi shart – muammoli va tadqiqotchilikka yo'naltirilgan o'quv topshiriqlaridan foydalanish.

Refleksiya odatda tayyor javob mavjud bo'lmagan vaziyatlarda kuchli namoyon bo'ladi. Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarga muammoli vaziyatlar, pedagogik keyslar, loyiha ishlari, tadqiqot topshiriqlari va kasbiy vaziyatlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan mashg'ulotlarni taklif etish maqsadga muvofiqdir.

Bunday topshiriqlar talabani faqat bilimini emas, balki qaror qabul qilish, dalillash, alternativ yechimlarni taqqoslash va o'z faoliyatini asoslash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Natijada refleksiya tabiiy ravishda o'quv faoliyatining tarkibiy qismiga aylanadi.

Uchinchi shart – refleksiv baholash tizimini joriy etish.

An'anaviy baholash tizimi asosan bilim natijalarini aniqlashga qaratilgan bo'lsa, refleksiv baholash talabani bilimga erishish jarayonini ham tahlil qiladi. Mazkur yondashuvda o'z-o'zini baholash, o'zaro baholash, refleksiv esse, elektron portfoliolar, o'quv kundaliklari va refleksiya jurnallari muhim vositalar hisoblanadi.

Bunday baholash shakllari talabani "Men nimani bildim?" degan savoldan tashqari "Men qanday o'rgandim?", "Nima sababdan xatoga yo'l qo'ydim?", "Kelgusida faoliyatimni qanday takomillashtiraman?" kabi savollar ustida ham

mushohada yuritishga imkon yaratadi.

To'rtinchi shart – o'qituvchining refleksiv kompetentligini rivojlantirish.

Talabalarda refleksiyani shakllantirish, avvalo, o'qituvchining o'zida refleksiv madaniyat rivojlangan bo'lishini talab etadi. Refleksiv kompetentlikka ega pedagog o'z darslarini muntazam tahlil qiladi, qo'llayotgan metodlarning samaradorligini baholaydi, talabalarning individual xususiyatlarini hisobga oladi hamda pedagogik faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirib boradi.

Shunday ekan, refleksiv ta'limni tashkil etishda o'qituvchi nafaqat bilim manbai, balki refleksiv faoliyat namunasi sifatida ham maydonga chiqadi.

Refleksiv yondashuvning didaktik tamoyillari

Refleksiv yondashuvni oliy ta'lim tizimida samarali qo'llash quyidagi didaktik tamoyillarga asoslanadi.

Onglilik va faollik tamoyili.

Talaba o'z o'quv faoliyatining maqsadini anglagan holda bilimlarni ongli ravishda egallashi zarur. Refleksiya aynan ongli faoliyatni ta'minlovchi mexanizm sifatida xizmat qiladi. Talaba nima o'rganayotganini emas, balki nima uchun va qanday o'rganayotganini ham anglay boshlaydi.

Mustaqillik tamoyili.

Refleksiv yondashuv talabani tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil bilim yaratuvchi subyekt sifatida qaraydi. Mustaqil ta'lim, ilmiy izlanish, loyiha faoliyati va muammoli topshiriqlar mazkur tamoyilning amaliy ifodasidir.

Hamkorlik tamoyili.

Refleksiya individual jarayon bo'lishi bilan birga ijtimoiy xarakterga ham ega. Guruhli muhokamalar, akademik debatlar, o'zaro baholash va refleksiv dialoglar talabani o'z nuqtayi nazarini asoslash, boshqalarning fikrini tahlil qilish hamda pedagogik muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Uzluksizlik tamoyili.

Refleksiya dars yakunida o'tkaziladigan qisqa tahlil bilan cheklanmasligi kerak. U o'quv maqsadini belgilashdan boshlab natijalarni baholash va yangi faoliyatni rejalashtirishgacha bo'lgan barcha bosqichlarda uzluksiz davom etishi lozim. Aynan uzluksizlik refleksiv yondashuvning asosiy didaktik xususiyatini belgilaydi.

Individuallashtirish tamoyili.

Har bir talabani bilim darajasi, kasbiy qiziqishi, o'quv motivlari va refleksiv tajribasi turlicha bo'ladi. Shu sababli refleksiv topshiriqlar ham individual rivojlanish trayektoriyasini hisobga olgan holda tashkil etilishi zarur. Bu talabani o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga hamda o'z-o'zini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishiga yordam beradi.

Yuqoridagi pedagogik shart-sharoitlar va didaktik tamoyillar o'zaro uyg'unlashgandagina refleksiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning samarali mexanizmiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan refleksiya alohida metod emas, balki ta'lim mazmuni, metodlari, baholash vositalari va pedagogik hamkorlikni yagona tizimga birlashtiruvchi integrativ didaktik yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Aynan shunday tizimli tashkil etilgan ta'lim jarayoni bo'lajak o'qituvchilarda mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, kasbiy o'zini baholash va uzluksiz rivojlanishga tayyorlikni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi.

Munozara

Refleksiv yondashuv zamonaviy pedagogika fanida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning muhim metodologik yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilayotgan bo'lsa-da, ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu yondashuvning mazmuni, tarkibiy tuzilishi va didaktik imkoniyatlariga nisbatan yagona konseptual yondashuv mavjud emasligini ko'rsatadi. Turli ilmiy maktablar refleksiyani turli nuqtai nazardan talqin

qilgan bo‘lib, ularning har biri mazkur hodisaning muayyan jihatini ochib beradi. Shu sababli refleksiv yondashuvning bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-biluv faoliyatini faollashtirishdagi imkoniyatlarini baholashda mavjud nazariyalarni qiyosiy tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, refleksiya haqidagi dastlabki pedagogik qarashlar tajribaga asoslangan o‘qitish konsepsiyasi bilan bog‘liq. John Dewey refleksiv fikrlashni muammoli vaziyatni anglash va uni ilmiy asosda hal etish jarayoni sifatida tavsiflaydi. Uning nazariyasida refleksiya bilim olishning asosiy intellektual mexanizmi hisoblanadi. Biroq Dewey konsepsiyasida refleksiyaning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rni, shuningdek, o‘quv faoliyatini boshqarish vositasi sifatidagi imkoniyatlari yetarli darajada ochib berilmagan.

Donald Schön refleksiyani kasbiy faoliyat bilan bevosita bog‘lab, uning amaliy ahamiyatini sezilarli darajada kengaytirdi. U pedagogik faoliyatni doimiy tahlil qilish, vaziyatga mos qaror qabul qilish va o‘z tajribasini qayta baholash jarayonini refleksiyaning asosiy vazifasi sifatida ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash uchun katta metodologik ahamiyatga ega bo‘lsa-da, u asosan pedagogning individual kasbiy faoliyatiga qaratilgan bo‘lib, refleksiyaning ta’lim jarayonidagi motivatsion va didaktik mexanizmlarini to‘liq ochib bermaydi.

David Kolbning tajribaviy ta’lim modeli refleksiyani bilim hosil qilishning markaziy bosqichi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, tajriba refleksiyasiz pedagogik qiymat kasb etmaydi. Ushbu yondashuv refleksiyaning o‘quv-biluv faoliyatidagi o‘rnini chuqur ochib bersa-da, unda refleksiv faoliyatning ijtimoiy, kommunikativ va motivatsion jihatlarini yetarlicha yoritilmagan.

Jack Mezirowning transformativ ta’lim nazariyasi refleksiyani shaxs dunyoqarashining o‘zgarishiga olib keluvchi mexanizm sifatida izohlaydi. Bu yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy identifikatsiyasi va pedagogik qadriyatlarini shakllantirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq transformativ ta’lim konsepsiyasi refleksiv faoliyatning kundalik didaktik jarayonlarda qanday tashkil etilishi masalasini batafsil yoritmaydi.

Bizning tadqiqotimiz yuqoridagi nazariyalarning umumiy va farqli jihatlarini tahlil qilish asosida refleksiv yondashuvni faqat bilish yoki kasbiy tahlil vositasi sifatida emas, balki bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-biluv faoliyatini boshqaruvchi integrativ didaktik mexanizm sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuvning ilmiy yangiligi refleksiyani motivatsion, kognitiv, metakognitiv, kommunikativ va rivojlantiruvchi jarayonlarni yagona tizimga birlashtiruvchi pedagogik mexanizm sifatida asoslashda namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan konseptual model refleksiv faoliyatning siklik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatdi. Mavjud nazariyalarda refleksiya ko‘pincha ta’limning ma’lum bir bosqichi bilan bog‘lansa, taklif etilgan modelda refleksiya o‘quv jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oluvchi uzluksiz jarayon sifatida qaraladi. Ya’ni refleksiya motivatsiyani shakllantirishdan boshlanib, bilimlarni egallash, amaliy faoliyatni tashkil etish, natijalarni baholash va yangi o‘quv maqsadlarini belgilashgacha bo‘lgan barcha bosqichlarda ishtirok etadi. Mazkur yondashuv refleksiyani ta’limning yakunlovchi elementi emas, balki uning rivojlantiruvchi omili sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Nazariy tahlillar yana bir muhim jihatni ko‘rsatdi. Ilmiy adabiyotlarda refleksiya ko‘pincha individual psixologik jarayon sifatida tavsiflanadi. Biroq zamonaviy pedagogik ta’lim sharoitida refleksiv faoliyatning kommunikativ tabiati tobora kuchayib bormoqda. Akademik munozaralar, hamkorlikdagi loyiha faoliyati, o‘zaro baholash va refleksiv dialoglar talabalarning nafaqat o‘z faoliyatini, balki guruh faoliyatini ham tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu sababli refleksiyani

individual va ijtimoiy o'rganish mexanizmlarining integratsiyasi sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi refleksiv yondashuv mazmuniga yangi elementlarni kiritmoqda. Elektron portfoliolar, raqamli refleksiya kundaliklari, sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim platformalari va o'quv analitikasi vositalari talabalarning o'z rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatish imkoniyatini kengaytirmoqda. Bunday vositalar refleksiv faoliyatni epizodik pedagogik usuldan uzluksiz monitoring tizimiga aylantirish imkonini beradi.

Bizning nazarimizda, refleksiv yondashuvning kelgusidagi rivojlanish istiqbollari uning raqamli pedagogika, kompetensiyaviy yondashuv, metakognitiv ta'lim va sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalashuvi orqali yanada kengayadi. Aynan mazkur integratsiya bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini faollashtirish, mustaqil ta'lim kompetensiyasini rivojlantirish va uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorlashning metodologik asosini tashkil etadi.

Shunday qilib, olib borilgan nazariy tahlillar refleksiv yondashuvni zamonaviy pedagogik ta'limning alohida metodlaridan biri sifatida emas, balki bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimining konseptual didaktik mexanizmi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Aynan mana shunday tizimli yondashuv o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning ilmiy asoslangan modelini yaratish va uni oliy ta'lim amaliyotiga samarali tatbiq etish imkonini beradi.

Xulosa

Ta'limni transformatsiyalash sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv faoliyatini faollashtirish oliy pedagogik ta'lim oldida turgan dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda refleksiv yondashuvning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinib, uning bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari ilmiy jihatdan yoritildi.

Tadqiqot natijalari refleksiya o'quv faoliyatining yakuniy bosqichida amalga oshiriladigan oddiy tahlil emas, balki ta'lim jarayonining barcha komponentlarini o'zaro bog'lovchi va boshqaruvchi integrativ didaktik mexanizm ekanligini ko'rsatdi. Refleksiv yondashuv talabaning o'z bilish faoliyatini anglash, mustaqil tahlil qilish, o'z-o'zini baholash va kelgusidagi rivojlanish strategiyasini belgilash imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada bilimlarni o'zlashtirish jarayoni reproduktiv faoliyatdan ijodiy va tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltiriladi.

Nazariy manbalar tahlili asosida John Dewey, Donald Schön, David Kolb va Jack Mezirow tomonidan ishlab chiqilgan refleksiya konsepsiyalarining o'zaro umumiy hamda farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilindi. Ushbu nazariyalar refleksiv yondashuvning mazmunini yoritishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi bilan birga, ularni zamonaviy oliy pedagogik ta'lim sharoitiga mos ravishda integratsiyalash zarurligi asoslandi. Shu nuqtai nazardan refleksiya motivatsion, kognitiv, metakognitiv, kommunikativ va rivojlantiruvchi jarayonlarni yagona pedagogik tizimga birlashtiruvchi mexanizm sifatida talqin qilindi.

Tadqiqot davomida refleksiv yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv faoliyatini faollashtirishning konseptual modeli hamda uni amalga oshirish metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur model motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv-baholash va rivojlantiruvchi komponentlarning o'zaro uzviy bog'liqligiga asoslanib, o'quv jarayonining uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi. Taklif etilgan metodika diagnostik, motivatsion, refleksiv-faoliyatli, monitoring va korreksion-rivojlantiruvchi bosqichlarni o'z ichiga olgan yaxlit pedagogik tizim sifatida tavsiflandi.

Shuningdek, refleksiv yondashuvni samarali joriy etish uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar va didaktik tamoyillar ilmiy asoslandi. Refleksiv ta'lim muhitini yaratish, muammoli va tadqiqotchilikka yo'naltirilgan topshiriqlardan

foydalanish, refleksiv baholash tizimini qo'llash hamda o'qituvchilarning refleksiv kompetentligini rivojlantirish mazkur yondashuvning samaradorligini belgilovchi asosiy omillar ekanligi aniqlandi.

Umuman olganda, refleksiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilarda o'quv-biluv motivlarini kuchaytirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, mustaqil ta'lim kompetensiyasini shakllantirish hamda uzluksiz kasbiy rivojlanishga tayyorlikni ta'minlashning samarali didaktik mexanizmi hisoblanadi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar va metodik yechimlar oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni tayyorlash sifatini oshirish, ta'lim jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish hamda refleksiv madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman.
2. Biggs, J., & Tang, C. (2022). *Teaching for quality learning at university* (5th ed.). Open University Press.
3. Brookfield, S. D. (2017). *Becoming a critically reflective teacher* (2nd ed.). Jossey-Bass.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
5. Dewey, J. (1933). *How We Think*. D. C. Heath and Company.
6. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
7. Hattie, J. (2023). *Visible Learning: The Sequel*. Routledge.
8. Kolb, D. A. (2015). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development* (2nd ed.). Pearson Education.
9. Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. Jossey-Bass.
10. Mezirow, J. (2000). *Learning as Transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. Jossey-Bass.
11. Pintrich, P. R. (2003). A motivational science perspective on the role of student motivation in learning and teaching contexts. *Journal of Educational Psychology*, 95(4), 667–686.
12. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. Basic Books.
13. Schön, D. A. (1987). *Educating the Reflective Practitioner*. Jossey-Bass.
14. Schraw, G., & Dennison, R. S. (1994). Assessing metacognitive awareness. *Contemporary Educational Psychology*, 19(4), 460–475.
15. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
16. Zimmerman, B. J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70.
17. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (Eds.). (2011). *Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance*. Routledge.
18. UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. UNESCO Publishing.
19. UNESCO. (2024). *Global Education Monitoring Report 2024/2025*. UNESCO Publishing.

20. OECD. (2023). *Education at a Glance 2023: OECD Indicators*. OECD Publishing.
21. European Commission. (2022). *European Strategy for Universities*. Publications Office of the European Union.
22. Fullan, M. (2020). *Leading in a Culture of Change* (2nd ed.). Jossey-Bass.
23. Қодиров, А. (2020). *Педагогика*. Tafakkur Bo‘stoni.
24. Roziqov, O. R., Madrahimov, R., & boshqa mualliflar. (2018). *Didaktika*. Fan va texnologiya.
25. Ishmuhamedov, R. J., Abduqodirov, A. A., & Pardaev, A. (2018). *Ta’limda innovatsion texnologiyalar*. Iste’dod.
26. Musurmonova, O. (2016). *Pedagogik texnologiyalar*. O‘qituvchi.
27. Tolipov, O‘. Q., & Usmonboyeva, M. (2017). *Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari*. Fan.
28. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). “*Ta’lim to‘g‘risida*”gi O‘RQ-637-son Qonun. Toshkent.
29. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). *PF-5847-son Farmon*. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. Toshkent.
30. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021). *Oliy ta’lim sohasiga oid 2021-yil 22-iyuldagi 436-son qaror*. Toshkent.
31. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2020). *2020-yil 31-dekabrda 824-son qaror*. Toshkent.
32. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. (2024). *Oliy ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha me‘yoriy-huquqiy hujjatlar to‘plami*. Toshkent.
33. Egamberdiyeva, N. M. (2021). *Pedagogik mahorat*. Tafakkur.
34. Xoliqov, A. A. (2020). *Pedagogik mahorat*. Iqtisod-Moliya.
35. G‘afforova, T., & boshqalar. (2022). *Pedagogika*. Tafakkur Bo‘stoni.

O'QUVCHILARDA MILLIY ONG VA MILLIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDA MUSIQIY TADBIRLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Karimov Olimxo'ja Islomovich,

BuxDU Tasviriy san'at va musiqa ijrochiligi kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'quvchilarda milliy ong va milliy tafakkurni shakllantirishda musiqiy tadbirlarning o'rni hamda tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Musiqiy tadbirlar orqali yosh avlodni milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar va xalq og'zaki ijodi namunalari ruhida tarbiyalash masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: milliy ong, milliy tafakkur, musiqiy tadbirlar, musiqa tarbiyasi, milliy qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy tarbiya, o'quvchilar, milliy musiqa, Vatanga muhabbat, estetik tarbiya.

Insonlarning yashashi uchun zarur bo'lgan badiiy-estetik qadriyatlarning rivojlanishi ibtidoiy davrlarga borib taqalib, bu ularning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini belgilaydigan axloqiy qoidalar majmuida hamda tadbirlarning kelib chiqishida o'z aksini topadi.

Bizga ma'lumki, o'zbek xalqining bayramlari ko'p, har biri qadimiy tarixga ega. Ajdodlarimiz yashagan eng qadimgi davrlarda ibtidoiy ovchilar o'rtasida ovchilar o'yinlari o'tkazilib, shu kunni o'zlaricha bayram qilishgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, qadimdanoq odamlar bir-birlarini xursand qilishga harakat qilishgan. Eng qadimgi odamlar qorong'u tushgach, olov yoqib uning atrofida o'yin-kulgi qilishni o'rganganlar, ya'ni toshlarni bir-biriga urib, ovoz chiqarib xuddi qo'shiq aytayotgandek sakrab harakat qilishgan. Keyinchalik esa terilarni kaltakka tortib, uni yog'och bilan urib xuddi do'mbira yasaganlar va chalib ko'ngillarini chog'lashgan.¹

Ayni shu davrda toshlarga o'yib ishlangan rasmlar ham paydo bo'lgan. Avval ular yerga hayvonlarning tasvirini chizib undan zavq olganlar, so'ngra bu ishlari o'zlariga yoqib devorlarga, toshlarga chiza boshlaganlar. Qarang, hali so'zlashni bilmagan odamlarda musiqa bilan rassomlikka bo'lgan ishtiyoq paydo bo'lgan. Demak, musiqa va tasviriy san'at hamisha o'zaro bog'liqligi bilan muhim ahamiyat kasb etgan.

Eng qadimgi odamlar biror katta hayvonni tutib olgan kunlarini o'zaro o'yin-kulgi qilib, go'yoki tonggacha bayram qilganlar. Mana shu harakatlar zaylida bayramlar vujudga kelgan. Aynan bayramlar orqali unitilib borgan va unitilyotgan an'analar tiklanadi, jumladan qo'shiqlar ham. Bunday qo'shiqlar asosan folklor san'ati orqali xalqqa tezroq yetib boradi. O'tkaziladigan barcha bayram va tadbirlarda ham musiqa va badiiy bezak asosiy o'rinda turgan.

Inson hayotida va shakllanishida bayramlar va ularning tarkibiy qismi bo'lgan an'ana, urf-odat va marosimlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bayramlar ham milliy, ham ma'naviy, ham ijtimoiy-siyosiy va madaniy-maishiy ahamiyatga ega bo'lib, musiqa san'ati alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda nishonlanadigan musiqa bayramlarining mohiyati muhim omil sifatida yoshlar tarbiyasining rivojida asqotadi. Boisi yangidan-yangi o'tkazilayotgan bayramlar, fundforumlar, shoular yoshlarning ko'ngil ochar tadbiri doirasiga kirib, ularda odob-axloq qoidalariga oid xususiyatlar mujassam bo'ladi. O'tkazilayotgan tadbirlar orqali yoshlar o'z akslarini ko'radilar hamda xulosa chiqaradilar. Biroq bunday tadbirlarni tayyorlashda yuqoridagi fikrlar mujassam bo'lishligi albatta ularning tashkilotchilariga bog'liq bo'ladi. Shu o'rinda men bir narsani ta'kidlamogchiman, hozirgi yoshlarimizning barchasi ham bunday tadbirlarni hurmat qilishni bilishmaydi. Demoqchimanki, hurmat qilish tugul hatto tadbirga qiziqmaydilar. Ana shunday vaqtda “tashkilotchilar” faollikni qo'lga olib ommabop, qiziqarli tadbirlarni uyushtirishlari zarur.

¹ X.Каримов “Ўзбек халқ мусиқа ижоди”. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – Б. 12–18.

Biz o‘zaro fikrlashayotgan musiqa va tasviriy san’at yoshlar uchun hamisha qiziqarli bo‘lib kelgan. Shuning o‘zi tadbir uyushtirishda yengillik keltiradi. Har ikki san’at turidan kelib chiqqan holda qiziqarli ko‘rik tanlovlar, shoular va intellektual o‘yinlar tashkil etish mumkin. Biz qanday tadbir o‘tkazmaylik, uning mazmun mohiyatida qadimiy urf-odatlarimiz, an’analarimiz, ota-bobolarimiz qoldirgan boy tarixiy merosimiz bosh g‘oya bo‘lishi zarur. Ushbu bayramlarda albatta musiqa san’atiga murojaat qilinadi, chunki bayramlar, mashshoqlar, musiqashunoslar, qo‘shiqchilarsiz qiziqarli bo‘lmaydi. Bizning talabalarimiz orasida iqtidorli yoshlar ko‘pchilikni tashkil etadi, aynan shuning o‘zi tadbirlarimizga fayz beradi. Biz darslarni yangi pedagogik texnologiyalarga yondoshgan xolda tashkil etamiz. Xo‘sh, nega o‘tkazadigan tadbirlarimizda ham yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanmaymiz, balki shu bois ba’zi talabalarimiz tadbir tayyorlash jarayonidayoq zerikishni boshlasa kerak-da?!

Demak, biz uyushtiradigan tadbirlarda ham pedagogik texnologiyalarning interfaol usullaridan qo‘llasak, ya’ni talabalarni guruhlariga bo‘lib, o‘z oralaridan sardor saylab, tadbir g‘oyasini o‘rtaga tashlab o‘zaro munozara, muhokama usullarini qo‘llash lozim. Bundan tashqari g‘oya asosida kerak bo‘ladigan musiqa, qo‘shiq, raqslarning majmuini topish, sahnani bezash ishlarini ham o‘zaro fikrlashishning jamoalarga bo‘lish yo‘li orqali amalga oshirish mumkin.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ham pedagoglarning tashkilotchilik qobiliyatlariga keng o‘rin berilgani holda, shunday sharaflı vazifalarni uddalashlari shartligi to‘g‘ri ko‘rsatib berilgan.

Umumta’lim maktablarida faoliyat ko‘rsatayotgan har bir pedagoglarning asosiy vazifalari o‘quvchilarga dars jarayonida bilim berishdan iborat bo‘lsa, shu bilan birga musiqiy va maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyaviy sinfdan tashqari tadbirlarni tashkil etishdan ham iboratdir. Ta’lim maskanlarida o‘tkaziladigan tadbirlar va ularning tashkilotchilari bo‘lmish pedagoglar (musiqa o‘qituvchisi) ning asosiy maqsad vazifasi milliy qadriyatlarimizni teran anglagan holda tashkil etishdan iboratdir.

Ta’lim yo‘nalishidagi tadbirlar alohida ahamiyat kasb etadi. O‘quvchi yoshlarni ko‘ngilochar dam oldiruvchi, bilimga chorlovchi hamda davlatimizda an’anaga aylangan ommaviy tadbirlar orqali qiziqtirib borish zarur. Umuman ta’lim muassasalarini tadbirlarsiz tasavvur ham qilib bo‘lmaydi.

O‘quvchilarning kuy va qo‘shiqlariga boy tadbirlarni o‘tkazish jarayonida yoshlar ahloqan shakllantiriladi. Ko‘plab tadbirlarning Davlat miqyosida katta ommaviy bayram sifatida tantanali nishonlanishi hamda islom olamining nuroniy siymolari Ahmad Yassaviy, Imom al Buxoriy, Hakim at Termiziy jahon ilm-fani va milliy o‘zbek davlatchiligining buyuk darg‘alari Imom al Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy, Mirzo Ulug‘bek, Sohibqiron Amir Temur va Jaloliddin Manguberdi kabi qator namoyondalarning yubiley tantanalarini nishonlash mustaqilligimiz, istiqbolimiz sharofatidir. Ana’analar qadim-qadimdan insoniyat hayotida eng yaxshi ibratli hayot saboqlaridir. Ularni avlodu-ajdodlari uchun yo‘l-yo‘riq darslari desak yangilishmagan bo‘lamiz. An’ana - xalqning tarixiy shakllanishi va rivojlanishi jarayonida yaratilgan meros.

Tarixdan ma’lumki, ma’naviyatimizning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan musiqiy madaniyatimiz, an’anaviy qo‘shiqlarimiz, maqom ijrolari, milliy o‘zbek estradasi hamda folklor san’ati xalqimizning kundalik hayotida ma’naviy ozuqa sifatida e’tirof etib kelingan. Qanday tadbir bo‘lishidan qat’iy nazar, ularni musiqa bezagan. Hatto xalqimiz og‘ir kunlarida ham qo‘shiq va musiqadan najot tilagan, ularga hamisha hamroh bo‘lgan.

Zero bugungi muborak mustaqillikka erishgan kunimizda o‘zligimizni anglab borayotgan bir davrda ulkan ma’naviyatimizning bir bo‘lagi bo‘lgan ota-

bobolarimizdan meros milliy musiqiy madaniyatimiz bevosita xalq tomonidan bunyod etilgan ommaviy bayram, marosim, to'ylar, tantanalar bilan bog'liqdir. Shuning uchun biz pedagoglar dars jarayonida ta'lim-tarbiya samaradorligiga erishishda o'tkazilayotgan musiqiy tadbirlar orqali o'quvchi yoshlarni milliy tarbiyalash tizimini amalga oshirishimiz zarur.

Xulosa o'rnida umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya tizimining bosh g'oyasi ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratish mumkin emasligida bo'lishi shart. Demak, musiqiy tadbirlar pedagoglar uchun tarbiya vositasi sifatida ta'limni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek bolalar folklor namunalaridan yanada kengroq foydalanish ta'lim-tarbiyaning yuksalishida muhimdir. Ayniqsa, bolalarni tabiatni sevishtga, kattalarni hurmat qilishga, mehnatsevarlikka undovchi kuy-qo'shiqlar musiqa madaniyati darsida o'rganilayotgan har bir qo'shiqqa asos bo'la oladi yoki boshqacha aytganda qo'shiqning mazmunini yuqoridagi sifatlar bilan bog'lab o'quvchi yoshlarni tarbiyalash mumkin.²

O'quvchi yoshlarga dars jarayonida folklor san'ati namunalaridan foydalanish orqali o'qituvchilar quyidagi sifatlarini shakllantira oladilar:

- ezgu niyatli bo'lish;
- yaxshilik qilish;
- kiyinish madaniyati;
- muomala madaniyati;
- ma'naviy dunyoqarashining keng bo'lishiga erishish;
- odob-axloq qoidalariga ega bo'lish (va hokazo)

Ko'plab o'quvchi-yoshlar musiqa darsiga qiziqib ishtirok etadilar. Hech bo'lmasa sozni chalishni bilmasada bir marta qo'lga ushlab ko'radilar. Ana shu vaqtda o'qituvchilar hushyor bo'lishlari kerak, sababi shu davrda o'quvchilarning iqtidori bor yo'qligi seziladi. Iqtidorli bola o'sha sozni avaylab, mehr bilan ushlab chalishga intiladi. O'ynoqi bola esa aksi bo'ladi. Aynan shu narsani folklor san'atini o'rgatish jarayonida ham qo'llash mumkin. Ma'lumki folklorda qadimda momolarimiz qoshiq, tarelka, angishvona, qayroqtoshlar orqali kuy-qo'shiqqa hamohang bo'lishgan. Dars jarayonida ham o'rganilayotgan qo'shiqqa yuqoridagi jihozlar orqali foydalanish o'quvchiga qiziqarli bo'ladi. Bolaning sozni to'liq chalishni bilmasligi tabiiy, shunda pedagog oddiy chapaklar orqali Surxon vohasiga oid folklor qo'shiqlaridan foydalanishi mumkin. Shuning uchun har bir musiqa o'qituvchisi e'tibor va mehr bilan o'z darslarini tashkil etishlari, kasbiy mahoratlarini ishga solishlari zarur. Musiqa fani va madaniyatining nozik sirlaridan yosh avlodni voqif etishda bizning azaliy kuy-qo'shiqlarimizdan foydalanib dars tashkil etish yaxshi samara beradi.

Ma'naviy hayotimizda erishgan dastlabki, eng birinchi va asosiy yutug'imiz shu bo'ldiki, Vatanimizda insoniy qadr-qimmat yuksak maqom kasb etdi, xalqimiz sarchashmalariga ega bo'ldik. Azaldan ota-bobolarimiz ma'rifatni, madaniyatni, san'atni insoniyat taraqqiyotinnig muhim omili sifatida ulug'lab, bu sohalar bilan muntazam shug'ullanib kelganligidan darak beradi.

Ilmu fanga homiylik buyuk sohibqiron Amir Temur va uning o'gitlari yosh avlod uchun muqaddas hisoblanib, an'ana tusini olgan. Demak, musiqa madaniyati darslarida bolaga nafaqat qo'shiq o'rgatish, balki uni tarbiyalab borish ham zarur. Bunda albatta buyuk ajdodlarimizning odob-axloq qoidalariga undovchi pand-nasihatlaridan foydalanish lozim. Negaki bola tarbiyasiga qat'iy turmasak salbiy xatolar kelib chiqishi mumkin. Shuning uchun bolalar tarbiyasini eng avvalo oiladan, maktabgacha tarbiya muassasalaridan boshlash lozim. O'zbek xalqi qadimdan o'zining odobi, xulqi, madaniyati bilan boshqa xalqlardan ajralib turgan.

² K.Imomov “O‘zbek bolalar folklori”. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – B. 25–31.

Shuning uchun bizning xalqimiz yoshlariga odobsizlik, dangasalik, xoinlik hislatlari yarashmaydi. Butun jamoatchilikning maqsadi hozirda o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasiga kuchli e'tibor berishdan iborat. Shunday ekan, maktablarda, kollejlarda musiqa madaniyati o'qituvchilari ham qo'l qovushtirib o'tirmay, bor imkoniyatlarini ishga solib, ushbu jarayonga o'z hissalarini qo'shmoqlari zarur. Haftasiga berilgan 1 soatlik musiqa madaniyati darsi orqali bolani tarbiyalash biroz mushkul kechadi. Shuning uchun bizlar sinfdan tashqari mashg'ulotlarni, tadbirlarni kuchaytirsak samarali bo'ladi. Kelayotgan sanalarga bag'ishlab yoki bolalar bilimini, tarbiyasini kuchaytirish uchun mavzular tanlab, tadbirga tayyorgarlik ko'rish va uni ko'ngilli o'tkazish mumkin. Bola oilada, maktabda, ota-onalar bilan munosabatda, jamoat joylarida katta yoshdagilar, o'rtoqlari bilan muloqotda tajriba orttirib boradi.

Shuning uchun hafta, kerak bo'lsa oy davomida bola bilan shug'ullanish, mavzuga doir mos keladigan kuy, qo'shiq, harakatlarni o'rgatish kerak. Eng avvalo o'zbek xalqining mavsumiy-marosimlari, an'analari, urf-odatlar haqida to'liq tushuncha berib so'ngra qo'shichni o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. H. Karimov “*O'zbek xalq musiqa ijodi*”. – Toshkent: O'qituvchi, 1993y.
2. K. Imomov “*O'zbek bolalar folklori*”. – Toshkent: O'qituvchi, 2008y.
3. L. H. Qo'ldoshev Maktabda xor to'garagi. “O'qituvchi”, T. , 1985 y.
4. A. Sh. Hasanov Maktabda vokal to'garagi. “O'qituvchi”, T. , 1987 y.

ESTRADA QO'SHIQCHILIGI RIVOJIDA VOKAL FANINING ROLI

Karimov Olimxo'ja Islomovich,

BuxDU Tasviriy san'at va musiqa ijrochiligi kafedrası dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada estrada qo'shiqchiligi san'atining rivojlanishida vokal fanining tutgan o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Estrada xonandalarining ijrochilik mahoratini shakllantirish, ovoz imkoniyatlarini rivojlantirish, nafasni to'g'ri boshqarish, intonatsion aniqlik hamda sahna madaniyatini takomillashtirishda vokal ta'limining o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: estrada qo'shiqchiligi, vokal san'ati, vokal ta'limi, ijrochilik mahorati, ovoz texnikasi, sahna madaniyati, xonandalik, musiqiy pedagogika, estrada ijrochiligi, kasbiy kompetensiya.

Estrada janri bugungi kundagi o'zbek musiqasi uchun alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalish hisoblanadi. Chunki, estrada janri mustaqillik tufayli qayta jonlandi va “O'zbek milliy estradasi” sifatida o'z shakli-shamoyilini ko'rsata boshladi. Estradada ko'plab qo'shiqlar yaratildi, cholg'u kuylari ijod qilindi. Bir necha o'nlab o'zbek xalq kuylari zamonaviy estrada janri uslublariga moslab qayta ishlandi va milliy hamda yevropa cholg'u asboblari omuxta qilingan estrada ansambllari va orkestrlarida ijro etilib, xalqimizga taqdim qilindi.

O'zbek estradasining darg'alaridan bo'lgan Botir Zokirov, Staxan Rahimov, Yunus To'rayev, Farrux Zokirov, Nasiba Abdullayeva, Kumush Razzoqova singari ajoyib ijrochilar yetishib chiqdi. Bu xonandalar taniqli kompozitorlarimizning hamda o'zlari yaratgan qo'shiqlarini xalqimizga taqdim etmoqdalar. San'at sohasi vakillari bugungi kunda asosiy e'tiborni Vatan, vatanparvarlik, burch, milliy g'oya, milliy mafkura, milliy g'urur masalalariga qaratishlari lozim. Bastakorlarimiz oldidagi vazifa - butun O'zbekiston xalqi jo'r bo'lib, birgalikda ayta oladigan va mazmuni Vatan tuyg'usi bilan yo'g'rilgan qo'shiqlardan yana ham ko'proq yaratishdir.

Albatta, san'atda ham g'oyalar to'qnashuvi, fikrlar rang-barangligi bo'lishi lozim. Busiz taraqqiyotga erishib bo'lmaydi. Ammo, o'rtamiyona va undan past saviyali, ham so'z, ham chalinish hamda ijro etish nuqtai nazaridan past darajali qo'shiqlarni keskin qisqartirish, ularning radio va televideniyada berilishiga yo'l qo'ymaslik zarur. Ular o'rniga yuksak saviyadagi axloq-odobni, milliy g'ururni, Vatanga, ota-onalarga, yoru-birodarlarga hurmat-e'tiborni ifodalovchi, jamiyat a'zolarining barchasiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi asarlar yaratishga e'tibor berish muhimdir. Shundagina san'at asarlariga nisbatan o'ta talabchan, zukko xalqimizning qalb ehtiyojlari qondiriladi.

Mustaqil O'zbekistonda yangi jamiyat qurish ishi keng avj olgan hozirgi davrda yosh avlodni har tomonlama kamol toptirish, ularning Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatini oshirish, ma'naviy-siyosiy ongini o'stirish va estetik-axloqiy tarbiya borasida xususan musiqa san'ati o'zining ta'sir kuchi bilan nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero u eng qadimiy, ayni chog'da zamonaviy va xalqning sevimli san'ati hisoblanadi. Qo'shiq kuylaganda yoki tinglaganda ijodiy-ijrochilik hamkorligi kuchayadi va do'stona jamoaga birlashadi. Qo'shiqni so'z ma'nosi va musiqa ohangiini chuqur idrok etadilar va asarning mazmuni orqali hayotni o'rganadilar. Musiqa darslarida xor bo'lib kuylash murakkab psixologik fiziologik jarayon hisoblanadi.

Musiqa darslarida vokal - xor ishlari, o'quvchilarni axloqiy estetik tarbiyasi uchun o'qitishning eng faol shaklidir. Xor bo'lib kuylash o'quvchilarning diqqat e'tiborini kuchaytiradi. Xotirasi, nutqi rivojlanadi, ovoz diapazoni kengayadi. Musiqiy o'quvi o'sadi, mutatsiya davri yengil o'tadi, dunyoqarashi yildan - yilga shakllanib boradi. Vokal-xor malakalari yoshlar ongini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, xor mashg'ulotlarida o'quvchilarni diqqat e'tiborini, ongliligi va faolligi

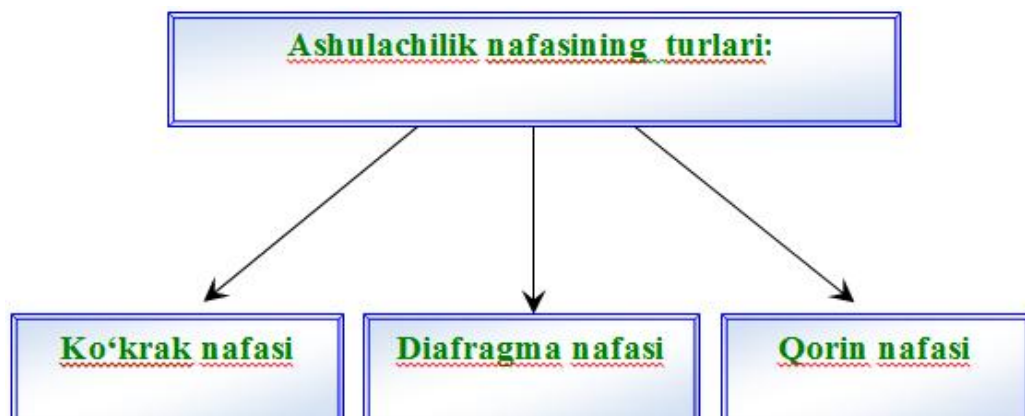
oshadi, musiqiy xotirasi yaxshi rivojlanadi va o'rgangan qo'shiqlarini ijro etganda, zavqlanish hissi paydo bo'ladi. Yuqorida bayon etilgan natijalarga erishish uchun quyidagi voka-xor malakalarini shakllantirib borish, ohangdoshlik, sof kuylash jarayonida xor jamoasining jarangdoshligiga erishishi mumkin.



1. Qo'shiq kuylash holati-deganda darsda o'quvchilarining utirish va turish holati nazarda to'tiladi. O'tirib yoki turib kuylaganda bosh, qo'l va oyoqlarni qanday tutish lozimligi haqida o'quvchilarga tushintirish va doimo nazorat qilib, eslatib turishdan iboratdir.

- Gavdani qiyshaytirmasdan to'g'ri tutish.
- O'tirib kuylaganda parta suyanchig'iga suyanmasdan, yelkalarini yengil kerib, iyakni ortiqcha ko'tarmasdan, buyinni va boshni to'g'ri ushlash.
- Qo'llarini erkin pastga tushirishi va kaftlar tizzalar o'stiga yengil qo'yib engashmasdan, o'tirish.
- Oyoqlari yelka kengligida ochib erkin kuylash kabi holatlardan iboratdir.

2. Ashulachilik nafasi. Ma'lumki kuylashdagi nafas o'rtasida ma'lum bir darajada farq bor. Fiziologik nafasga bola tug'ilgan kundan tabiiy holda amal qila boshlaydi. Ashula aytishda esa havo olish tez aniq bir ritmdan ma'lum qisqa vaqt oralig'ida sodir bo'ladi. Nafas olish va uni chiqarish qo'shiq jumlasining cho'zimiga, sur'atiga va xarakterning ifodalanishiga qarab cho'ziladi. Nafas ritmi kuylanayotgan qo'shiq xarakteriga qarab o'zgarib turadi va tabiiy nafasga nisbatan biroz chuqurroq olinadi.



Kichik bolalarning ko'krak nafasi hali tor qisqa ekanligi sababli, ular nafasni ko'krak bilan oladilar, shu bois ashula aytganlarida yelkalarini ko'tarib, shoshilib va qo'shiq jumlasini, so'zini bo'lib, nafas olishlari tabiiydir. Shuning uchun bolalarni

yelkalarini ko'tarmasdan, osoyishta, vazmin, nafas olishi va uni qo'shiq jumlasining oxiriga qadar bir maromda yetkazish, ayniqsa so'zni bo'lib nafas olmaslikni o'rgatib borishimiz lozim. Nafas olish malakasi ustida ishlash jarayonida bolalar diqqatini ovovzlarning kuychan, ravon, yoqimli jaranglashiga jalb etiladi. Buning uchun xuddi gulni hidlagandek, osoyishta va shovqinsiz nafas olishga o'rgatiladi.

Musiqiy asarlar darsliklarda, qo'llanmalarda tavsiya etilgan. Vokal-xor mashqlarini kuylash, bolalar xorlarida ijro etilgan qo'shiqlarni magnit tasmlari orqali tinglash kabi amaliy mashg'ulotlarda shakllanib boriladi. Bolalar mashq va qo'shiqlarini ko'ylaganda o'qituvchining qo'l ishoralariga qarab nafas olishga va uni tejab, rasamati bilan jumla oxirigacha etkazishga asta-sekin odatlanib borishadi.

Ovoz hosil qilish. Ovozni vujudga kelishi murakkab psixologik, fiziologik jarayondir. U ovoz apparati (kekirdak, hiqildoq) va uning ichidagi konussimon ikkita ovovz pardasining nafas (o'pka, traxeyalar, kukrak qismi) va eshituv apparatlarining birgalikdagi amaliyotida hosil bo'ladi. Tomoqda hosil bo'lgan tovush kuchsiz va xishshilab sadolanib, uning nutq apparati ayniqsa “burun” jarangdorlik xususiyatiga ega bo'ladi. To'plangan nafas, ovoz, nutq va eshituv aparatining o'zaro faoliyatidagi musiqiy ohangida kuylanadigan ovoz “Ashulachilik ovozi”-deb aytiladi. Yani, mazkur to'rt apparatning hamjihatligi “Ashulachilik apparati”- deyiladi.

Bolalar bosh rezanotoriga asoslangan fal'setga yaqin ovozda kuylaydilar. Bolalarni kuylatganda faqat yumshok ataka bilan boshlash, xech qachon qo'shiqni kattik attaka bilan boshlamaslik kerak Buni o'qituvchi nazorat qilib borishi shart. Musiqa o'qituvchisi mashg'ulotlarni olib borish jarayonida yani maktabgacha va maktab yoshdagi bolajonlarga birinchi mashg'ulotdan bolajonlarning ovozi zuriqtirmasdan ko'ylatish uchun ashula aytishi **sol-lya** tovushlarida bo'ladi, ishchi diapazoni **mi-si** tovushlaridir. Umumiy diapazoni **re-do** tovushlarida bo'ladi, unga me'yorida amal qilish lozim.

Sozlanish. Soz - har bir bolaning berilgan musiqa tovushini aniq idrok etib, o'z ovozi unga moslab kuylashi, sozlanishi degan ma'noni anglatadi. Boshqacha qilib aytganda sozlanish ma'lum balandlikdagi tovushni aniq intonasiya qilish demakdir. Boshlang'ich sinfdagi vokal-xor ishlarining asosiy maqsadlaridan biri sof unison yani bir ovozda kuylashga erishishdan iboratdir. Shuning uchun, birinchi darsdan boshlab bolalarda sozlanish malakalarini rivojlantirish o'stida sistemali ish olib boriladi. usiqa o'quvchisi sust rivojdanayotgan bolalarga e'tiborni ko'chaytirishi lozim. Bir xil balandlikda kuylana-digan mashqlar orqali amalga

O'qituvchining ovozi va cholg'u asboblari soz uchun berilayotgan tovushga, iqtidorli bolalar ovozlari qo'shilishiga, tovush balandligi bilan barobarlashishga, ya'ni tenglashishga da'vat etiladi va intonasion sof sozga erishiladi oshiriladi..

Dirijyorlik holatlari. Ayniqsa dirijyorlik holatlari “diqqat”, “auf”, “ijroni boshlash”, “ijroni tugatish”larga rioya etib kuylashga o'rgatish, nafasni rejaga solish uchun muhimdir. Bolalar nafasi hajmining imkoniyat-larini hismobga olgan holda mashq va qo'shiqlarda nafas olish olish joylari oldindan beligilab qo'yiladi va ularni o'rgatish jarayonida amalga oshiriladi. Ashulachilik holatida ovoz hosil qilish uchun to'plangan nafas, ovoz, nutq va eshituv aparatining o'zaro faoliyatidagi musiqiy ohangida kuylanadi va dirijyorlik vazifasi bajariladi.

Ansambl-franso'zcha so'z bo'lib “Birgalikda”-degan ma'noni bildiradi. Musiqada bir necha ijrochilarning birgalikdagi ijrosi “Ansambl”-deyiladi. O'zbek xalq cholg'u asboblari ansambli, raqs ansambli, vokal cholg'u ansmbli, ashula va raqs asambli hamda tempi, ritmi, usul va dinamik uygunligi vokal-xor ansambli deb aytiladi.

Ansambl xususi va umumiy turlarga bulanadi: Xordagi barcha ijrochilarning bir ovozga sozlanib hamma bir kuyda ansambl bo'lib, ikki, uch yoki ko'p ovozda kuylash “Umumiy ansambl”- deyiladi. Har bir ovozni alohida - alohida sozi va

ansambli “Xususiy ansambl”-deyiladi. Soz va ansamblning uygunligi uzoq ish jarayonini talab etadi. Asosiy maqsad qo‘yilgan sof unisonga erishish mumkin bo‘ladi. Musiqa mashg‘ulotlar olib borishda mazmuni haqida tushunch berish lozim.

ADABIYOTLAR:

1. H.Hamidov Musiqa - qo‘shiqchilik madaniyatimiz tarixi. T.: 1995.
2. Allanboyev Rudakiy “Vokal” Toshkent-2018. 160/bet.
3. X.Tursunova “Qo‘shiqlar sehri” Toshkent-2004 182/bet.
4. N.Sharafiyeva Xor sinfi. T., 2005.
5. Mavluda O‘rinboyeva “Estrada qo‘shiqlari” 1-qism Toshkent 2010-yil 127/bet
6. E. Rahimov “Vokal” Toshkent-2017. 176/bet.

FILOLOGIYA FANLARI

USAGE CHARACTERISTICS OF NEW NOUN LEXEMES IN MODERN UZBEK NEWSPAPER AND ONLINE MEDIA LANGUAGE

Saidova Khurshida Fakhridin qizi,

doctoral candidate Bukhara State University

e-mail: x.f.saidova@buxdu.uz

Abstract. This article examines the usage characteristics of new noun lexemes in contemporary Uzbek newspapers and online news media. The study comparatively analyzes new noun lexemes that have entered the Uzbek language and become actively used as a result of social, political, economic, technological, educational, medical, sports, and cultural developments during the years of independence. The analysis focuses on their sources of origin, word-formation patterns, thematic classification, frequency of use, and stylistic functions in newspaper and online media texts. The study also identifies the similarities and differences in the use of new noun lexemes across these two media types, demonstrating that online news media facilitate the more rapid dissemination of lexical innovations, whereas newspapers tend to employ their standardized and normatively established forms. The findings contribute to a better understanding of the lexical enrichment of contemporary Uzbek, highlight the role of mass media in the dissemination of new noun lexemes, and provide useful material for the compilation of explanatory and neological dictionaries of the Uzbek language.

Keywords: online news media, newspapers, new noun lexeme, neologism, Internet language, journalistic style, artificial intelligence, derivation, semantic development.

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILI GAZETA VA INTERNET NASHRLARIDA YANGI OT LEKSEMALARNING QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI

Saidova Xurshida Faxriddin qizi,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

e-mail: x.f.saidova@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o‘zbek gazeta va internet nashrlari tilida qo‘llanayotgan yangi ot leksemalarning qo‘llanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mustaqillik davrida ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, axborot texnologiyalari, tibbiyot, ta’lim, sport va madaniyat sohalaridagi o‘zgarishlar natijasida o‘zbek tiliga kirib kelgan hamda faol qo‘llanayotgan yangi ot leksemalar gazeta va internet matnlari asosida qiyosiy o‘rganiladi. Yangi leksemalarning kelib chiqish manbalari, yasaliş usullari, tematik guruhlari, qo‘llanish chastotasi hamda uslubiy vazifalari aniqlanadi. Shuningdek, gazeta va internet nashrlari tilida yangi ot leksemalarning qo‘llanishidagi umumiy va farqli jihatlar yoritilib, internet nashrlarida ularning tezroq ommalashishi va gazeta tilida me’yorlashgan shakllarda qo‘llanish tendensiyasi kuzatilishi asoslab beriladi. Olingan natijalar zamonaviy o‘zbek tili leksikasining boyish jarayonini, ommaviy axborot vositalarining yangi ot leksemalarni ommalashtirishdagi o‘rnini yoritishga hamda o‘zbek tilining izohli va yangi so‘zlar lug‘atlarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: internet nashri, gazeta nashrlari, yangi ot leksema, neologizm, internet tili, publitsistik uslub, korpus lingvistikasi, sun’iy intellekt, derivatsiya, semantik taraqqiyot.

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НОВЫХ ИМЕННЫХ ЛЕКСЕМ В СОВРЕМЕННЫХ УЗБЕКСКИХ ГАЗЕТНЫХ И ИНТЕРНЕТ-ИЗДАНИЯХ

Саидова Хуришда Фахриддиновна,

аспирант Бухарского государственного университета
электронная почта: x.f.saidova@buxdu.uz

В данной статье анализируются особенности употребления новых именных лексем в языке современных узбекских газет и интернет-изданий. В исследовании на основе сравнительного анализа газетных и интернет-текстов рассматриваются новые именные лексемы, вошедшие в узбекский язык и активно функционирующие в результате социально-политических, экономических, технологических, образовательных, медицинских, спортивных и культурных изменений, произошедших в годы независимости. Особое внимание уделяется источникам их происхождения, способам словообразования, тематической классификации, частотности употребления и стилистическим функциям. Кроме того, выявляются общие и отличительные особенности функционирования новых именных лексем в газетных и интернет-изданиях. Установлено, что интернет-издания способствуют более быстрому распространению лексических инноваций, тогда как в газетах преимущественно используются их нормативно закреплённые формы. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию процессов пополнения словарного состава современного узбекского языка, раскрывают роль средств массовой информации в распространении новых именных лексем и могут быть использованы при составлении толковых словарей и словарей новых слов узбекского языка.

Ключевые слова: интернет-издания, газетные издания, новые именные лексемы, неологизм, язык Интернета, публицистический стиль, корпусная лингвистика, искусственный интеллект, деривация, семантическое развитие.

Introduction. The vocabulary of every language develops continuously in close connection with the progress of society. Changes occurring in social, political, economic, scientific, technological, and cultural life lead to the emergence of new concepts, creating a need for new lexical units to express them. In particular, the rapid development of Internet technologies and the expansion of digital communication in the twenty-first century have significantly accelerated the dissemination and widespread use of new words. Today, online news platforms serve not only as channels for disseminating information but also as important environments for the emergence, popularization, and active use of new lexical units. During the years of independence, the vocabulary of the Uzbek language has been significantly enriched with new noun lexemes. This process has been strongly influenced by the transition to a market economy, the expansion of international cooperation, advances in information and communication technologies, the development of the digital economy, and the growing popularity of online news media and social networking platforms. As a result, new noun lexemes such as *startup*, *marketplace*, *podcast*, *chatbot*, *blockchain*, *token*, *freelancer*, *cybersecurity*, *drone*, and *QR code* have become widely used in the language of Uzbek online media. While some of these units are loanwords, others have been formed through the internal word-formation mechanisms of the Uzbek language.

Newspapers and online news platforms represent two major forms of contemporary journalistic discourse, each exhibiting distinctive characteristics in the use of new noun lexemes. Newspaper language is characterized by editorial control, adherence to linguistic norms, and stylistic consistency, whereas online media are distinguished by immediacy, interactivity, and the rapid circulation of information. Consequently, new noun lexemes tend to emerge and spread more quickly in online publications, while newspapers more frequently employ their standardized and normatively established forms.

Online news media differ from traditional print newspapers in their immediacy, their ability to deliver information in real time, and their close integration with the global information space. Consequently, new lexical units typically emerge first in online publications before gradually gaining wider acceptance and becoming established in general usage. From a

linguistic perspective, online news media constitute an important source for observing the emergence, semantic development, and standardization of new noun lexemes.

The aim of this article is to identify new noun lexemes used in Uzbek online news media, describe their semantic and derivational characteristics, analyze their patterns of use, and examine the role of online journalism in enriching the vocabulary of the Uzbek language. The findings of the study contribute to a deeper understanding of neologization processes in contemporary Uzbek and provide a scientific basis for the description and classification of newly emerging noun lexemes.

In the mass media. Unlike traditional print publications, online news media enable the rapid dissemination of information, real-time reporting of events, and continuous interaction with the global information environment. Consequently, political, economic, technological, and cultural developments are reflected first in the language of online news media. As a result, noun lexemes denoting new concepts are typically introduced and popularized through online publications before spreading more widely.

New lexical units initially appear in online news media and digital platforms and gradually become part of everyday language use. While some of these units have already become established as specialized terms, others are still undergoing the process of entering the general vocabulary. In this regard, the language of online news media represents an important source for tracing the emergence, development, and adaptation of loanwords and other newly introduced lexical units in contemporary Uzbek twenty-first century, online journalism has become one of the fastest-growing sectors of th.

Literature Review. The analysis indicates that between 2020 and 2025, the number of new noun lexemes related to information technologies, the digital economy, and online services increased more rapidly than those belonging to other thematic domains. This trend reflects the accelerating pace of digital transformation and the growing influence of information technologies on contemporary Uzbek society. To identify and analyze these lexical innovations, the study examined materials published by the country's leading online news outlets, including *Kun.uz*, *Daryo.uz*, *Gazeta.uz*, *Qalampir.uz* newspapers. These platforms constitute the primary sources for the emergence, dissemination, and standardization of new noun lexemes in modern Uzbek media discourse.

New noun lexemes occurring in online news media can be semantically classified into several groups. The first group consists of lexemes denoting new concepts, such as *blockchain*, *token*, *podcast*, *marketplace*, and *chatbot*. Another group includes the names of new professions, such as *freelancer*, *blogger*, *influencer*, *content creator*, *Instablogger*, and *copywriter*. In addition, from a derivational perspective, the proportion of compound nouns is also increasing in the language of online media. Examples include *cybersecurity*, *agrocluster*, *crypto exchange*, *media forum*, and *video conference*.

New lexical units used in online news media generally pass through several stages. The first is the emergence stage, during which they appear in a limited number of online news reports. The second is the activation stage, in which these new units are actively used across various online publications and gradually become established in the language. The final stage is the standardization stage, where they are widely used in the mass media and eventually create the need for inclusion in dictionaries.

Methods and Methodology. This study aims to identify new noun lexemes used in contemporary Uzbek newspapers and online news media and to examine their patterns of usage. The empirical data consist of journalistic texts published in newspapers and online news platforms during the years of Uzbekistan's independence. New noun lexemes identified in these texts were collected and compared with entries in the current explanatory dictionaries of the Uzbek language as well as dictionaries of new words in order to determine their lexical status. The findings indicate a noticeable increase in the use of new noun lexemes in online news media, particularly during the period 2020–2025. This trend has been driven primarily by the

implementation of digitalization policies, the expansion of e-government services, the growth of e-commerce, the widespread adoption of distance education, advances in artificial intelligence technologies, and the increasing intensity of global information exchange.

Results. The analysis shows that new noun lexemes in online news media first emerge in news reports, technology-related articles, and economic analyses. They subsequently spread to texts covering socio-political, cultural, and everyday topics. This process demonstrates the gradual transition of new lexical units from specialized terminological usage to the general vocabulary. The findings also indicate that new noun lexemes appear and are used more rapidly and more frequently in online news media than in newspapers. In contrast, newspaper language tends to employ more standardized and normatively established forms of these lexical units.

For example, the lexeme *startup* initially referred specifically to an innovative business venture. Over time, however, it has also come to denote any new initiative or promising project in online media discourse. Similarly, *podcast*, which originally referred to an audio program, is now frequently used to describe video podcasts and various forms of multimedia content.

Furthermore, the new noun lexemes identified in newspapers and online news media were classified into thematic groups according to their semantic domains.

Thematic Domain	Examples
Axborot texnologiyalari	chatbot, token, podkast, blokcheyn, pleymarket
Iqtisod va biznes	startap, marketpleys, frilanser, keshbek
Ta'lim	vebinar, masofaviy ta'lim, onlayn-platforma
Siyosat	mediamakon, investitsiya, kibejinoyat
Tibbiyot	implant, bioprinter,
Madaniyat	kontentmeyker, shou
Sport	Kibersport, mundial, final
Ekologiya	elektromobil, ekostansiya, ekotizim
Turizm	Turizm shaharchasi,
Boshqa	Anomal issiq.

The table shows that the fields of information technology and economics are the most productive sources of new noun lexemes. This finding reflects the growing role of the digital economy and modern technologies in contemporary society.

Discussion. Online news media constitute one of the most important communicative environments for the emergence, dissemination, and standardization of new noun lexemes in contemporary Uzbek. The findings of this study demonstrate that the rapid development of online journalism, global information exchange, and digital communication has contributed not only to an increase in the number of new noun lexemes but also to their frequency of use. In particular, lexical units related to information technology, economics, education, healthcare, and the media represent the most actively used categories of new noun lexemes in online news discourse.

The analysis further indicates that the use of new noun lexemes follows a gradual process of lexical diffusion. Initially, new lexical units appear in specialized texts addressing specific professional or technical fields. They are then disseminated through online news media, where their frequency of use increases and they gradually become part of the general vocabulary. Some of these units eventually reach the stage at which they are included in explanatory dictionaries. This development clearly demonstrates the significant role of online news media in enriching the lexical system of the Uzbek language and facilitating the standardization of newly emerging lexical units.

Daryo.uz. «O'zbekistonda qog'ozdagi *tenderlar* erasi tugadi» – moliya vaziri o'rinbosari Odilbek Isoqov(daryo.uz 03:40 / 09.01.2021);

Tenge Business: biznes uchun *raqamli xizmatning* yangi bosqichi. Jaziramada *endokrin kasalligi* borlar nimalarga e'tibor berishi kerak? SSV tavsiyalari; MyGov *saytini* soxtalashtirib,

fuqarolarning 1 mlrd soʻmdan ortiq pulini oʻgʻirlagan jinoiy guruh qoʻlga olindi.; AQSH *grin-karta* uchun ariza topshiradiganlarni tekshirishni kuchaytiradi.; Yagona *portal*da virtual toʻlov kartasini ochish mumkin boʻladi. (daryo.uz 13:30 / 16.07.2026).; Indoneziya *sunʼiy intellekt* yordamida yaratilgan asarlarga mualliflik huquqi bermoqchi (daryo.uz. 15:55 / 18.07.2026); Oʻzbekistonda pasport yoki *ID-kartani* yoʻqotganlik uchun jarima bekor qilinadi(daryo.uz 09:48 / 16.07.2026).

Kun.uz. Xitoy kompaniyasi Fargʻonada uch modeldagi *elektromobillar* ishlab chiqaradi.(00:27 / 17.11.2021); Toshkent viloyati IIBB matbuot kotibi saytni yolgʻon tarqatishda aybladi, lekin asos qani?(03:04 / 16.06.2023); Oʻzbekistonda 9 yoshli bola *sunʼiy intellektning* tayyor tizimlari asosida ishlovchi *bot* yaratdi(17:00 / 04.07.2024); Oʻzbekiston va Ozarboyjon *ID-kartani* oʻzaro tan olish masalasini muhokama qilmoqda(1:08 / 31.01.2025); Yevropa Chempionlar ligasi *pley-off* bosqichiga qurʼa tashlandi(21:38 /1.01.2025); Kim finalga chiqadi? *Mundial* tahlili(22:55/13.07.2026).

Qalampir.uz. 2026 yilgi Jahon chempionati *finali* qanday oʻtdi? (20-iyul.sport). Endilikda banklardan 500 AQSH dollarigacha naqd valyutani pasport yoki *ID-kartasiz* sotib olish mumkin boʻladi(20-iyul). Buxoroda hindistonlik talaba kursdoshini *noutbuk* bilan urib oʻldirdi.(07 iyul.2026). *ID-karta* yoki pasportning aslini taqdim etish shart! – YHXX(07 iyul.2026). Trampning yordamiga qaramay, AQSH *mundialni* tark etdi(07 iyul.2026). (07 iyul.2026). *Subsidiya* va *elektron auksion*: baliqchilarga yangi imtiyozlar berilmoqda(05 iyul.2026). Dunyoda *milliarderlar* soni rekord darajada koʻpaydi (05 iyul.2026). Amudaryo orqali 2 kg 32 gr narkotik moddani *dron*da Oʻzbekistonga olib oʻtishga urinish toʻxtatildi(05 iyul.2026). Yerda kuchli *magnit boʻroni* boshlandi(04 iyul.2026). Sergelida “Aqlli tuman” *platformasi* ishga tushirildi(04 iyul.2026). Argentina JCH *debyutantini* qiyinchilik bilan yengdi(04 iyul.2026).

Buxoronoma gazetasi. БухДУнинг 10 та таълим дастури давлат аккредитациясидан ўтди(16 июл 2026); Сунъий интеллект ижодкорликни йўқ қилаётгани йўқ, аксинча, уни мислсиз даражада кўпайтирмоқда(14.07.2026); Футзалчиларимиз — Осиё чемпионатининг бронза медали соҳиби(22:39 / 06.07.2026); Давлат бошқарувида ягона *рақамли платформани* жорий этиш чоралари кўриб чиқилди(14:41 / 07.07.2026);Press-tur maroqli oʻtdi(11.07.2026. №(53).

Coverage of new lexemes in newspapers and internet publications

New lexemes	Newspapers	Online News Media
keshbek	+	+
sunʼiy intellekt	+	+
mundial	-	+
keshbekchi	-	+
raqamli texnologiya	+	+
kambek	-	+
elektromobil	+	+
sim-karta	-	+

Conclusion. First, online news media are designed to deliver information rapidly and therefore tend to adopt new concepts emerging in the global information space with little or no modification. As a result, loan noun lexemes such as *startup*, *marketplace*, *chatbot*, *podcast*, *blockchain*, *freelancer*, and *influencer* are widely used in online publications. Owing to the need for immediate reporting, there is often insufficient time for standardized Uzbek equivalents to emerge before these terms become established in media usage. Second, online news media rely extensively on international news agencies, foreign media outlets, and global technological sources. Consequently, many terms borrowed primarily from English and

other languages are used either without translation or with only partial adaptation to the Uzbek linguistic system. Third, newspapers generally adhere more strictly to editorial policies and the norms of the standard literary language. Therefore, newly borrowed lexical units are often accompanied by explanatory notes or replaced with their standardized Uzbek equivalents. This editorial practice contributes to the relatively lower frequency of loan noun lexemes in newspaper language compared with online news media. Fourth, the target audiences of newspapers and online news media also influence the use of new lexical units. Online publications primarily address users in the digital environment, who tend to adopt new technological terminology more readily. In contrast, newspapers serve a broader readership with diverse age groups and professional backgrounds, making clarity and comprehensibility a higher priority in lexical choice. Overall, the findings demonstrate that online news media have become the primary environment for the emergence, dissemination, and standardization of new noun lexemes in contemporary Uzbek. Comparative analysis shows that online publications play a leading role in lexical innovation, whereas newspapers contribute to the normalization and stabilization of these lexical units. These findings enhance our understanding of the processes of lexical development and neologization in modern Uzbek and may serve as a valuable resource for lexicographic studies, corpus development, and future research on media language.

References:

1. Boboyeva A. *Gazeta tili haqida*. – Toshkent, 1983.
2. Hojiyev, A. *O'zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
3. Madvaliyev, A. (ed.). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 vols. Toshkent.
4. Madvaliyev, A. (ed.). *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 6 vols. Toshkent.
5. Saidova X. F. The formal characteristics of socio-political-economic simple lexemes of the independence period (in the noun category).
6. Saidova X.F. London, Tashkent 2 July 2026. "Modern science: challenges, innovations and future perspectives" nomli konferensiya materiallari to'plamida "Identification and analysis of new lexical units in the Uzbek language using artificial intelligence. 162- 167-bet.
7. Saidova Kh.F. On the Development of Socio-Political Vocabulary of The Uzbek language in the Following Years
8. Saidova X.F. Terms and Terminology in the Uzbek Language (On the Example of the Period of Independence) // *International Journal of Artificial Intelligence*. – 2025. – Vol. 5, Issue 06. – B. 1015–1018. – ISSN 2692-5206.
9. Sobirova D. Publisistik matnlar va reklamalar sarlavhalarining vazifalari xususida/ Til, ta'lim, tarjima xalqaro jurnal. 2020. №3. № -B. 54-61.
10. [Xalq so'zi](#)
11. [Kun.uz](#)
12. [Daryo.uz](#)
13. <https://www.gazeta.uz/ru/>

TALABALARNING YOZMA NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA TARJIMA STRATEGIYALARINI QO'LLASH

Norboyeva Shahnoza Jo'rabek qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi

shakhnoznorboyeva01@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida chet tilini o'rganayotgan talabalarning yozma nutq kompetensiyasini rivojlantirishda tarjima strategiyalaridan foydalanishning nazariy, metodik va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tarjima strategiyalarini yozish jarayonining rejalashtirish, fikrni shakllantirish, matn yaratish, qayta ko'rib chiqish va tahrirlash bosqichlariga integratsiya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, tarjimaning an'anaviy grammatik-tarjima metodidan tashqari zamonaviy pedagogik vosita sifatidagi imkoniyatlari yoritiladi.

Tayanch so'zlar: yozma nutq, yozma nutq kompetensiyasi, tarjima strategiyalari, chet tilini o'qitish, EFL, lingvistik transfer, metalingvistik anglash, teskari tarjima, qiyosiy tarjima.

USING TRANSLATION STRATEGIES TO DEVELOP STUDENTS' WRITTEN COMMUNICATION SKILLS

Norboyeva Shahnoza Jo'rabek qizi,

Student of Bukhara State Pedagogical Institute

shakhnoznorboyeva01@gmail.com

Annotation. This article examines the theoretical, methodological, and practical potential of using translation strategies to develop students' written communication competence in foreign language education at higher education institutions. Particular attention is given to integrating translation strategies into different stages of the writing process, including planning, idea formation, drafting, revising, and editing. The article also highlights the potential of translation as a modern pedagogical tool that extends beyond its traditional use within the grammar-translation method.

Keywords: written communication, writing competence, translation strategies, foreign language teaching, EFL, language transfer, metalinguistic awareness, back translation, comparative translation.

ПРИМЕНЕНИЕ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ В РАЗВИТИИ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Норбоева Шахноза Джурабек кызы,

Студентка Бухарского государственного педагогического института

shakhnoznorboyeva01@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические, методические и практические возможности использования переводческих стратегий в развитии письменной коммуникативной компетенции студентов, изучающих иностранный язык в высших образовательных учреждениях. Особое внимание уделяется интеграции переводческих стратегий в различные этапы письменной деятельности, включая планирование, формирование идей, создание текста, пересмотр и редактирование. Также освещается потенциал перевода как современного педагогического инструмента, выходящего за рамки его традиционного применения в рамках грамматико-переводного метода.

Ключевые слова: письменная речь, письменная коммуникативная компетенция, переводческие стратегии, обучение иностранному языку, EFL, языковой перенос, метаязыковая осведомлённость, обратный перевод, сравнительный перевод.

Kirish. Zamonaviy globallashuv jarayonlari, xalqaro akademik hamkorlikning

kengayishi, raqamli kommunikatsiyaning jadallashuvi va mehnat bozorida xorijiy tillarga bo'lgan ehtiyojning ortishi chet tilini o'rganuvchilardan yuqori darajadagi yozma kommunikativ kompetensiyani talab qilmoqda. Bugungi kunda xorijiy tilni bilish faqat kundalik suhbatda muloqot qila olish yoki grammatik qoidalarini nazariy jihatdan bilish bilan chegaralanmaydi. Talaba akademik esse, ilmiy maqola, rasmiy elektron pochta, hisobot, ariza, loyiha tavsifi va boshqa yozma janrlarni mustaqil ravishda yaratish, o'z fikrlarini aniq va izchil ifodalash hamda matnni muayyan auditoriya va kommunikativ vaziyatga moslashtira olish qobiliyatiga ega bo'lishi zarur.

Yozma nutq chet tilini o'zlashtirishning eng murakkab ko'nikmalaridan biri hisoblanadi. Chunki yozuvchi bir vaqtning o'zida bir nechta jarayonlarni boshqarishi kerak: mavzu bo'yicha fikrlarni shakllantirish, ularni mantiqiy tartibga solish, mos leksik birliklarni tanlash, grammatik jihatdan to'g'ri gaplar tuzish, gaplar va paragraflar o'rtasidagi bog'lanishni ta'minlash, uslubni nazorat qilish va yakuniy matnni tahrirlash. Ayniqsa, chet tilini o'rganuvchi talaba uchun mazmunni shakllantirish va uni o'rganilayotgan tilda ifodalash bir vaqtning o'zida katta bosim hosil qilishi mumkin.

Mazkur muammo O'zbekistondagi oliy ta'lim jarayonida chet tillarini o'rganayotgan talabalar uchun ham dolzarbdir. O'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi grammatik, sintaktik, leksik va frazeologik farqlar talabalarining yozma nutqida turli xatolarning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Talaba o'zbek tilida shakllantirgan fikrni ingliz tiliga bevosita ko'chirishga harakat qilganda, ona tilining sintaktik modeli, so'z birikmalari yoki semantik munosabatlari ingliz tilidagi yozma matnga ko'chib o'tishi ehtimoli mavjud. Boshqa tomondan, talabaning ona tilidagi bilimlari uning chet tilida fikrni shakllantirish jarayonida muhim tayanch vazifasini ham bajarishi mumkin. Shu sababli zamonaviy chet tili metodikasida ona tilidan foydalanish va tarjimaning roliga nisbatan bir tomonlama qarashlar qayta ko'rib chiqilmoqda. Guy Cook tarjimini til o'qitish jarayonida qayta baholash zarurligini asoslab, tarjima tilga oid anglash va tilni amaliy qo'llashni rivojlantirishga xizmat qilishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv tarjimini faqat an'anaviy grammatik-tarjima metodining qoldig'i sifatida emas, balki zamonaviy til ta'limida maqsadli va pedagogik jihatdan nazorat qilinadigan faoliyat sifatida ko'rish imkonini beradi.

Philip Kerrning “Translation and Own-language Activities” asarida ham tarjima va o'quvchining ona tilidan foydalanishning turli shakllarini chet tili darslariga puxta rejalashtirilgan holda integratsiya qilish imkoniyatlari ko'rsatiladi. Muallif tarjima faoliyatini alohida professional tarjimonlik ko'nikmasi bilan cheklamasdan, ikki til o'rtasida ma'no va kommunikativ mazmunni muvofiqlashtirish bilan bog'liq til faoliyati sifatida ko'rib chiqadi.

Tarjima va yozma nutq o'rtasidagi aloqani o'rgangan tadqiqotlar ham mazkur masalaning dolzarbligini ko'rsatadi. Xususan, E. T. Murtisari tomonidan yuqori darajadagi EFL talabalarining yozish jarayonida tarjima strategiyalaridan foydalanishi o'rganilgan. Ushbu tadqiqot tarjimaning yozish jarayonida tayanch, ya'ni scaffolding vazifasini bajarishi mumkinligini ko'rsatadigan muhim manbalardan biridir. Mazkur natija tarjimadan foydalanishni faqat boshlang'ich darajadagi o'quvchilarga xos hodisa sifatida baholashning biryoqlama ekanini ko'rsatadi. Bundan tashqari, talaba tarjima vositalariga yoki tayyor muqobillardan haddan tashqari tayanib qolsa, uning mustaqil yozish va fikrni bevosita chet tilida shakllantirish qobiliyati yetarlicha rivojlanmasligi mumkin. British Council materiallarida ham tarjima faoliyatining samaradorligi uning qanday rejalashtirilgani, qanday maqsadga yo'naltirilgani va boshqa til ko'nikmalari bilan qanday integratsiya qilinganiga bog'liqligi qayd etiladi.

Mazkur tadqiqot nazariy-analitik va metodik xarakterga ega. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, qiyosiy tahlil, konseptual umumlashtirish, pedagogik interpretatsiya va metodik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy bazasini tarjimaning chet tilini o'qitishdagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga qaratilgan ilmiy qarashlar hamda tarjima va ona tilidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini yorituvchi

manbalar tashkil etadi. Xususan, Guy Cookning tarjimani til o'qitishda qayta baholashga qaratilgan qarashlari, Philip Kerrning tarjima va own-language activities konsepsiyasi, Murtisarning EFL talabalarining yozish jarayonidagi tarjima strategiyalariga bag'ishlangan tadqiqoti hamda British Councilning tarjima faoliyatiga oid metodik materiallari asosiy nazariy manbalar sifatida tahlil qilindi.

Tadqiqot doirasida tarjima strategiyalari quyidagi besh bosqichli yozish jarayoni asosida ko'rib chiqildi:

- 1-bosqich — pre-writing: mavzu bo'yicha fikrlarni shakllantirish va rejalashtirish;
- 2-bosqich — drafting: dastlabki yozma matnni yaratish;
- 3-bosqich — translation-mediated reformulation: fikr yoki mazmunni bir tildan ikkinchi tilga qayta shakllantirish;
- 4-bosqich — revision: mazmun, mantiqiy izchillik, leksik va grammatik tanlovlarni qayta ko'rib chiqish;
- 5-bosqich — editing: yakuniy matnni grammatik, uslubiy va texnik jihatdan tahrirlash.

Tahlilda yozma nutqning rivojlanishi to'rtta asosiy mezon orqali baholandi: mazmuniy aniqlik, grammatik to'g'rilik, leksik boylik va uslubiy-kommunikativ moslik.

Ushbu metodologik yondashuvda tarjima yakuniy mahsulot sifatida emas, balki yozuvchining fikrni shakllantirish va uni qayta ifodalash jarayonidagi kognitiv vosita sifatida qaraladi. Shu asosda maqolada quyidagi konseptual model ishlab chiqildi:

Ona tilidagi mazmuniy reja → ma'no birliklarini tarjima qilish → L2da qayta shakllantirish → mustaqil yozish → qiyoslash → tahrirlash → yakuniy mustaqil matn.

Mazkur modelning asosiy maqsadi chet tilida mustaqil yozish qobiliyatini o'z ona tili ta'sirisiz bosqichma-bosqich rivojlantirishdir.

Nazariy manbalar va mavjud tadqiqotlar tahlili asosida tarjima strategiyalarining talabalarining yozma nutqini rivojlantirishda kamida beshta asosiy funksiyani bajarishi aniqlandi: kognitiv tayanch, lingvistik anglash vositasi, leksik tanlovni rivojlantirish vositasi, tahrirlash mexanizmi va refleksiv faoliyat vositasi.

1. Tarjima strategiyasi kognitiv tayanch sifatida:

Chet tilida yozish jarayonida talaba ko'pincha ikki muammoni bir vaqtning o'zida hal qilishi kerak: birinchisi, "nima demoqchiman?", ikkinchisi esa "buni ingliz tilida qanday aytaman?". Til darajasi yetarlicha yuqori bo'lmagan talabalar uchun bu ikki jarayonni bir vaqtda boshqarish aqliy jihatdan murakkab bo'lishi mumkin. Shunday vaziyatda tarjima strategiyasi vaqtinchalik tayanch vazifasini bajaradi. Talaba dastlab o'z fikrining mazmunini aniqlashtiradi, keyin esa uni chet tilida ifodalashga e'tibor qaratadi. Bu yondashuv yozish jarayonini kichikroq va boshqariladigan bosqichlarga ajratadi.

Masalan, talaba “Talabalar xorijiy tillarni o'rganish orqali turli madaniyatlar haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishlari mumkin” degan fikrni yozmoqchi bo'lsin. U dastlab mazmunni shakllantiradi:

O'zbekcha

mazmun:

Xorijiy til o'rganish talabaga boshqa madaniyatlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Keyin so'zma-so'z tarjima qilishdan ko'ra, ingliz tilidagi tabiiy variantni izlaydi:

Learning a foreign language can help students develop a deeper understanding of other cultures.

Bu jarayonda talaba “develop a deeper understanding” iborasini, modal fe'lining ishlatilishini va “learning a foreign language” gerundial konstruksiyasini o'zlashtiradi.

Demak, tarjima bu yerda tayyor javob beruvchi vosita emas. Aksincha, u talabaning mazmunni shakllantirishdan til shaklini tanlashgacha bo'lgan kognitiv yo'lini qo'llab-quvvatlaydi.

Murtisari tomonidan olib borilgan tadqiqot ham EFL talabalarining yozish jarayonida tarjimadan foydalanishini ko'rsatadi. Bu tarjima strategiyalarini yozma nutqning tabiiy qismi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadigan muhim dalillardan biridir.

2. Tarjima va leksik kompetensiya:

Yozma nutqdagi muammolarning katta qismi alohida soʻzlarni bilmaslikdan emas, balki soʻzlarning qanday birikishini bilmaslikdan kelib chiqadi. Talaba grammatik jihatdan toʻgʻri soʻzlarni tanlashi mumkin, ammo ularni tabiiy kollokatsiyada qoʻllay olmasligi mumkin.

Masalan:

make a decision — to ‘gʻri;

do a decision — notoʻgʻri.

pay attention — to ‘gʻri;

give attention — ayrim kontekstlarda mumkin boʻlsa-da, “pay attention” bilan bir xil tabiiylikka ega emas.

Tarjima strategiyasi orqali talabalar ikki tilning soʻz birikmalar tizimi oʻrtasidagi farqlarni koʻrish imkoniyatiga ega boʻladilar.

Masalan:

“qaror qabul qilmoq”

Talaba soʻzma-soʻz tarjima orqali “take a decision” variantini tanlashi mumkin. Bu ayrim ingliz tili variantlarida, xususan, British Englishda ishlatilishi mumkin boʻlsa-da, umumiy akademik kontekstda “make a decision” keng tarqalgan variantlardan biridir. Shunday qiyosiy tahlil talabaga tarjima “bir soʻz = bir soʻz” tamoyiliga asoslanmasligini koʻrsatadi. Demak, tarjima faoliyatining muhim pedagogik natijalaridan biri talabaning lexical choice, yaʼni leksik tanlov kompetensiyasini rivojlantirishdir.

3. Qiyosiy tarjima orqali grammatik anglash

Oʻzbek va ingliz tillari grammatik tizimlari oʻrtasidagi farqlar talabalarning yozma nutqida turli muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, ingliz tilida maqolalarning mavjudligi, yordamchi feʼllarning qoʻllanilishi, soʻz tartibining nisbatan qatʼiyligi va zamon shakllarining ifodalanish xususiyatlari oʻzbek tilidan farq qiladi. Tarjima strategiyasi ushbu farqlarni bevosita koʻrsatish imkonini beradi.

Masalan:

Oʻzbekcha:

Men universitetda uch yil davomida ingliz tilini oʻrganib kelmoqdaman.

Inglizcha:

I have been studying English at university for three years.

Talaba ikki variantni qiyoslash orqali oʻzbek tilida grammatik jihatdan ochiq ifodalanmagan ayrim munosabatlar ingliz tilida maxsus grammatik vositalar orqali ifodalanishini anglaydi. Bu jarayon grammatik qoidani shunchaki yodlashdan koʻra, uning real kommunikativ vazifasini tushunishga yordam beradi. Shu maʼnoda tarjima metalingvistik anglash, yaʼni tilning qanday ishlashini ongli ravishda kuzatish va tushunish imkonini beradi.

4. Kontekstual tarjima va yozma uslub

Yozma nutqning sifati faqat grammatik toʻgʻrilik bilan belgilanmaydi. Bir xil mazmun turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha ifodalanishi mumkin.

Masalan:

Informal:

Thanks for getting back to me.

Formal:

Thank you for your response.

Talabaga bir xil mazmunni turli janrlarda tarjima qilish topshirigʻi berilsa, u tilning nutq uslubi va ifoda xususiyatlarini anglay boshlaydi. British Councilning metodik materiallarida ham tarjima faoliyati jarayonida maʼno bilan bir qatorda shakl, uslub va iboralarni hisobga olish zarurligi koʻrsatiladi. Shu sababli tarjima mashgʻulotlari yozma nutqning uslubi jihatini rivojlantirish uchun ham xizmat qilishi mumkin.

5. Teskari tarjima va oʻz-oʻzini tahrirlash

Teskari tarjima strategiyasi talabaning oʻz yozma mahsulotini tanqidiy koʻrib chiqishiga

yordam beradi. Kerrning tarjima metodikasiga oid ishida reverse translation alohida faoliyat sifatida ko'rib chiqiladi va uning grammatik hamda leksik maqsadlarda qo'llanish imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Bu strategiyani yozma nutqni rivojlantirishga quyidagicha moslashtirish mumkin:

1-bosqich: Talaba o'zbekcha matnni ingliz tiliga tarjima qiladi.

2-bosqich: Inglizcha matn boshqa talabaga beriladi.

3-bosqich: Ikkinchi talaba matnni o'zbek tiliga qayta tarjima qiladi.

4-bosqich: Dastlabki o'zbekcha matn va qayta tarjima qilingan variant taqqoslanadi.

5-bosqich: Mazmuniy yo'qotishlar, grammatik xatolar va noto'g'ri tanlangan birliklar aniqlanadi.

6-bosqich: Inglizcha matn qayta tahrirlanadi.

Bu faoliyatning asosiy pedagogik qiymati shundaki, talaba o'z matnini muallif sifatida emas, balki tashqi kuzatuvchi sifatida ko'rishni o'rganadi.

Tarjima strategiyalarini yozma nutqni rivojlantirishga bosqichma-bosqich integratsiya qilish mumkin. Dastlab talaba mavzu bo'yicha fikrlarini shakllantirib, zarur so'z va grammatik birliklarni aniqlaydi. Keyin ularni ona tilidan chet tiliga tarjima qilib, turli variantlarni taqqoslaydi va shu asosda mustaqil matn yaratadi. So'ng yozgan ishini tahlil qilib, grammatik, leksik va uslubiy xatolarini tuzatadi. Yakunda tarjima jarayonidagi qiyinchilik va xatolarini tahlil qiladi. Bunday yondashuv tarjimani oddiy so'zma-so'z o'girishdan ko'ra, talabaning mustaqil fikrlashi va yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali vositaga aylantiradi.

Tarjima strategiyalarining yozma nutqni rivojlantirishdagi o'rnini muhokama qilganda, uning afzalliklari va cheklovlarini bir vaqtning o'zida hisobga olish zarur. Bir tomondan, tarjima talabaning yozish jarayonida fikrni shakllantirishiga, leksik birliklarni izlashiga, grammatik farqlarni anglashiga va o'z matnini tahrirlashiga yordam beradi. Ikkinchi tomondan, tarjimaga haddan tashqari tayanish talabaning mustaqil ravishda chet tilida fikr shakllantirish qobiliyatini cheklashi mumkin. Tarjima strategiyalarining yakuniy maqsadi talabani tarjimaga qaram qilish emas, balki uning mustaqil chet tili yozuvchisi sifatida shakllanishiga yordam berishdir. Kerrning ishlarida ham tarjima va ona tilidan foydalanishning turli darajalari va shakllarini bir-biridan farqlash zarurligi ko'rsatiladi. Ona tilidan foydalanishning barcha ko'rinishlarini bir xil pedagogik hodisa sifatida baholash to'g'ri emas.

Bundan tashqari, tarjima faoliyati kommunikativ va hamkorlikdagi topshiriqlar bilan birlashtirilganda samaraliroq bo'lishi mumkin. British Council materiallarida guruhli tarjima, turli variantlarni taqqoslash, teskari tarjima va “yomon tarjimalar”dagi xatolarni tahlil qilish kabi faoliyatlar tavsiya qilinadi. Bunday topshiriqlar talabalarning ma'no, shakl, aniqlik va tabiiylik haqida chuqur muhokama olib borishiga imkon beradi. Shu nuqtayi nazardan, tarjima strategiyalarini individual mashq sifatida emas, balki hamkorlikdagi yozuv va tahrirlash jarayonining bir qismi sifatida qo'llash ham muhimdir. Masalan, guruhdagi talabalar bir matnning uch xil tarjima variantini yaratishlari mumkin. Keyin ular quyidagi mezonlar asosida variantlarni baholaydilar:

- 1) grammatik to'g'rilik;
- 2) leksik aniqlik;
- 3) tabiiylik;
- 4) so'z birikmalarining mosligi;
- 5) uslubiy muvofiqlik;
- 6) kommunikativ samaradorlik.

Shundan so'ng guruh yakuniy variantni yaratadi. Bunday topshiriq talabaning faqat tarjima qilish emas, balki til haqida qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Maqola doirasidagi tahlil asosida quyidagi ilmiy-metodik xulosani ilgari surish mumkin: tarjima strategiyasining pedagogik samaradorligi uning mavjudligi bilan emas, balki uning

didaktik funksiyasi bilan belgilanadi. Agar tarjima talabaga yangi soʻzning ekvivalentini topish uchungina berilsa, uning taʼlimiy qiymati cheklangan boʻlishi mumkin. Agar tarjima talabaning mazmunni anglash, lingvistik variantlarni taqqoslash, mustaqil qaror qabul qilish va oʻz matnini tahrirlash jarayoniga integratsiyalashsa, uning pedagogik imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi. Bu tadqiqotning nazariy ahamiyati tarjima faoliyatining yozma nutq kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini qayta talqin qilish bilan belgilanadi. Tadqiqot tarjimini anʼanaviy grammatik-tarjima metodining chegaralangan vositasi sifatida emas, balki yozish jarayonining ayrim bosqichlarini qoʻllab-quvvatlovchi pedagogik strategiya sifatida koʻrib chiqishni taklif qiladi. Amaliy jihatdan esa maqolada taklif etilgan model ingliz tili oʻqituvchilari, oliy taʼlim muassasalaridagi chet tili oʻqituvchilari va akademik yozuv kurslarini tashkil etuvchi mutaxassislar uchun foydali boʻlishi mumkin.

Olib borilgan nazariy va metodik tahlil natijalari talabalarning yozma nutqini rivojlantirishda tarjima strategiyalaridan foydalanish sezilarli pedagogik imkoniyatlarga ega ekanini koʻrsatdi. Tarjima faoliyati toʻgʻri tashkil etilganda talabaning mazmunni shakllantirish, leksik birliklarni tanlash, grammatik farqlarni anglash, kollokatsion birliklardan foydalanish, uslubiy moslikni taʼminlash va oʻz yozma mahsulotini tahrirlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, tarjima strategiyalarining samaradorligi ularning qanchalik koʻp qoʻllanilishiga emas, balki qanday maqsadda va qanday metodik bosqichda qoʻllanilishiga bogʻliq. Tarjima mexanik va soʻzma-soʻz oʻgʻirish faoliyatiga aylantirilsa, u talabaning ona tiliga qaramligini kuchaytirishi mumkin. Aksincha, tarjima qiyoslash, tahlil qilish, qayta shakllantirish va tahrirlash bilan birgalikda qoʻllanilsa, talabaning yozma nutq kompetensiyasini rivojlantiruvchi kuchli pedagogik vositaga aylanishi mumkin.

Shu sababli tarjima strategiyalarini yozma nutqni rivojlantirishda “maqsad” emas, “vosita” sifatida koʻrish lozim. Uning asosiy vazifasi talabaning ona tilidan foydalanishini doimiy ravishda kuchaytirish emas, balki zarur holatlarda fikrni shakllantirish va til birliklarini anglash uchun tayanch boʻlib xizmat qilish, keyinchalik esa talabani mustaqil ravishda chet tilida fikrlash va yozishga olib borishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Cook, G. (2010). Translation in Language Teaching: An Argument for Reassessment. Oxford: Oxford University Press.
2. Kerr, P. (2014). Translation and Own-language Activities. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781107337601.
3. Kerr, P. (2014). Language skills. In Translation and Own-language Activities (pp. 93–120). Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781009024815.006.
4. Murtisari, E. T. (2021). Use of Translation Strategies in Writing: Advanced EFL Students. LLT Journal: A Journal on Language and Language Teaching, 24(1), 228–239.
5. British Council. Kaye, P. Translation activities in the language classroom. TeachingEnglish.

ANTONIMLAR VA ULARNING LINGVOPOETIK VAZIFALARI ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA

Tavakkal Choriyev,

filologiya fanlari nomzodi, Buxoro davlat
universiteti O'zbek tili va adabiyoti
kafedrası professori

ANNOTATSIYA: Maqolaning maqsadi Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlaridagi antonimlarning semantik hamda lingvopoetik xususiyatlarini aniqlash va ularning badiiy matnni shakllantirishdagi o'rnini ochib berishdan iborat. Tadqiqot qiyosiy, semantik, tavsifiy va lingvopoetik tahlil usullari asosida amalga oshirildi. Natijada har ikki shoir ijodida lug'aviy va kontekstual antonimlar tazod, muqobala hamda paradoksni yaratishning muhim vositasi bo'lib xizmat qilishi, irfoniy, falsafiy, axloqiy va ijtimoiy g'oyalarni ifodalashda, shuningdek, badiiy matnning ko'p qatlamli ma'nosini shakllantirishda muhim o'rin tutishi aniqlandi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ilk bor Jomiy va Navoiy asarlaridagi antonimlarning semantik hamda lingvopoetik xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida o'rganilib, ularning qo'llanishidagi umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, antonim, lug'aviy antonimiya, kontekstual antonimiya, tazod, muqobala, paradoks, lingvopoetika, semantika, badiiy matn, she'riyat poetikasi.

АННОТАЦИЯ: Цель статьи заключается в выявлении семантических и лингвопоэтических особенностей антонимов в произведениях Абдурахмана Джами и Алишера Навои, а также в определении их роли в формировании художественной структуры текста. Исследование выполнено с использованием сравнительно-сопоставительного, семантического, описательного и лингвопоэтического методов анализа. В результате установлено, что лексические и контекстуальные антонимы в творчестве обоих поэтов выступают важнейшим средством создания антитезы, противопоставления и парадокса, способствуют выражению мистико-философских, нравственных и социальных идей, а также формированию многоплановой семантики художественного текста. Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в сравнительном аспекте проведён комплексный анализ семантических и лингвопоэтических особенностей антонимов в произведениях Абдурахмана Джами и Алишера Навои, выявлены общие закономерности и индивидуальные особенности их функционирования в поэтическом тексте.

Ключевые слова: Абдурахман Джами, Алишер Навои, антоним, лексическая антонимия, контекстуальная антонимия, антитеза, противопоставление, парадокс, лингвопоэтика, семантика, художественный текст, поэтика.

ANNOTATION: The aim of this study is to identify the semantic and linguopoetic features of antonyms in the works of Abdurahman Jami and Alisher Navoi and to determine their role in shaping the artistic structure of poetic texts. The research employs comparative, semantic, descriptive, and linguopoetic methods of analysis. The findings demonstrate that both lexical and contextual antonyms function as essential stylistic devices in the poetry of the two authors, serving to create antithesis, contrast, and paradox, while expressing mystical, philosophical, ethical, and social ideas and contributing to the formation of multilayered meanings within the literary text. The scientific novelty of the study lies in providing, for the first time, a comprehensive comparative analysis of the semantic and linguopoetic characteristics of antonyms in the works of Abdurahman Jami and Alisher Navoi, revealing both their common patterns and the distinctive features of their use in poetic discourse.

Keywords: Abdurahman Jami, Alisher Navoi, antonym, lexical antonymy, contextual antonymy, antithesis, contrast, paradox, linguopoetics, semantics, literary text,

poetics.

Kirish. Tojik adabiyotshunosligi va tilshunosligida tazod hamda antonimiya hodisasi, asosan, ikki yo'nalishda – badiiy san'at vositasi va leksik-semantik hodisa sifatida tadqiq etilgan. Biroq Abdurahmon Jomiy asarlaridagi antonimlar tizimi hamda ularning lingvopoetik funksiyalariga bag'ishlangan maxsus tadqiqot hozirgacha amalga oshirilmagan. Mazkur masala, asosan, shoir poetikasi, uslubi va she'riyatining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini o'rganish doirasida yoritilgan.

A. Mirzoyev Jomiy poetikasida ma'nolar qarama-qarshiligini badiiy tafakkurni shakllantiruvchi muhim omillardan biri sifatida baholab, «jism – ruh», «dunyo – oxirat», «majoziy ishq – haqiqiy ishq» kabi tazodlarni uning g'azaliyotining asosiy g'oyaviy tayanchlaridan deb hisoblaydi [17]. R. Hodizoda esa tazodning oshiq va ma'shuqaning qarama-qarshi ruhiy holatlarini, visol va hijron, umid va noumidlik, shodlik va g'am kabi tushunchalarni badiiy ifodalashdagi o'rnini alohida ta'kidlaydi [24]. T. Zehniy tazodni ma'naviy san'atlarning muhim turlaridan biri sifatida baholab, uning tashbeh, istiora va tajnis bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi [10]. A. Sattorzoda esa tazodning falsafiy-irfoniy mohiyatini borliq va yo'qlik, fano va baqo, zohir va botin singari qarama-qarshi tushunchalarning poetik uyg'unligida izohlaydi [22]. Demak, tojik olimlari tazodni, asosan, badiiy-estetik, falsafiy va uslubiy hodisa sifatida talqin qilgan bo'lsalar-da, Jomiy asarlaridagi antonimlar tizimi hamda ularning lingvopoetik funksiyalari hozirgacha mustaqil tadqiqot obyekti sifatida kompleks o'rganilmagan.

O'zbek tilshunosligida antonimiya masalasi ancha keng va tizimli tadqiq etilgan. Jumladan, B. Isabekov o'zbek tilidagi antonimlarning tabiati, tasnifi va struktur xususiyatlarini yoritgan [11]. R. Shukurov antonimlarning leksik-semantik tabiatini tahlil qilgan [25], D. Abdullayeva esa antisemiya hodisasi hamda uning antonimiya bilan o'zaro munosabatini, shunindek, «Tarixi muluki Ajam» hamda «Tarixi anbiyo va hukamo» asarlaridagi antonimlarni tahlil qilgan [1]. A. Karimov «Farhod va Shirin» dostoni tilining leksik va uslubiy xususiyatlarini o'rgangan [15]. H. Mamadov Navoiy badiiy nasrini [16], I. Nasirov «Majolis un-nafois» asari leksikasini [19], Z. Hamidov esa «Lison ut-tayr» dostonining lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etgan [23]. B. Bafoyevning monografiyasida ham Navoiy asarlari leksikasining umumiy tavsifi doirasida semantik munosabatlar, jumladan, antonimiya hodisasi tahlil qilingan [9].

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirga qadar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlaridagi antonimlarning semantik xususiyatlari hamda lingvopoetik funksiyalarini qiyosiy aspektda yoritishga bag'ishlangan maxsus tadqiqot mavjud emas. Shu bois mazkur masalani qiyosiy-tipologik asosda o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik va lingvopoetika, balki klassik turkiy hamda fors-tojik adabiy merosining mushtarak poetik xususiyatlarini aniqlash nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur holat tadqiqotning dolzarbligi va ilmiy yangiligini belgilaydi.

Asosiy qism. Antonimlar, ya'ni zid ma'noli birliklar, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida badiiy ma'no, uslubiy tizim hamda poetik obrazlarni shakllantiruvchi muhim lingvistik vositalardan biridir. Ular tazod yaratish, muallif g'oyasini ta'kidlash, murakkab ruhiy kechinmalarni ifodalash, ezgulik va yovuzlik, ishq va hijron, hayot va mamot, ma'rifat va jaholat kabi falsafiy hamda axloqiy tushunchalarni badiiy talqin etishda muhim funksiyani bajaradi. Har ikki shoir ijodida antonimlik faqat lug'aviy zidlik bilan cheklanmaydi. Ko'plab hollarda antonimik munosabat bayt, g'azal yoki butun matn doirasida shakllanib, kontekstual va lingvopoetik xarakter kasb etadi. Shu sababli Jomiy va Navoiy poetikasini tahlil qilishda lug'aviy antonimlar bilan kontekstual antonimlarni farqlash alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Lug'aviy antonimlarga kecha – kunduz, do'st – dushman, yaxshi – yomon, hayot – mamot, baland – past, oshkor – pinhon kabi juftliklar kiradi. Ularning qarama-qarshiligi

matndan tashqarida ham mavjud bo'lib, til tizimida mustahkamlangan. Kontekstual antonimlarda esa ziddiyat matnning semantik tuzilishi va shoirning ijodiy tanlovi asosida yuzaga keladi. Masalan, aql va ishq umumtil nuqtai nazaridan bevosita antonim hisoblanmaydi. Biroq tasavvufiy she'riyatda ular bilishning ikki xil yo'li, ba'zan esa bir-biriga qarama-qarshi ma'rifiy konsepsiyalar sifatida talqin etiladi. Bu yerda aql mantiq, ehtiyotkorlik, me'yor va idrokning chegaralanganligini anglatadi, ishq jasorat, fano, ruhiy kashfiyot va ilohiy ma'rifat ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Xuddi shuningdek, zohid – oshiq, masjid – mayxona, shoh – darvesh, hush – mastlik, toj – faqr, nom – benomlik, orom – junun kabi juftliklar ham tasavvufiy she'riyatning semantik makonida antonimik munosabat hosil qiladi. Bunday qarama-qarshilik lug'aviy ma'nodan emas, balki ushbu tushunchalarning ramziy, axloqiy va irfoniy mazmunidan kelib chiqadi.

Jomiy asarlarida kontekstual antonimlar, avvalo, tasavvuf falsafasini, aql va ishq munosabatini, zohir va botin, surat va ma'no, vahdat va kasrat kabi qarama-qarshi tushunchalarni badiiy talqin etishga xizmat qiladi. Shoir tushunchalarni o'zaro qarama-qarshi qo'yish orqali o'quvchini matnning ichki qatlamlari va yashirin ma'nolarini anglashga yo'naltiradi.

Aql – ishq. Jomiy poetikasida aql va ishq ko'pincha ma'rifatga eltuvchi ikki xil yo'l sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Aql insonni mulohaza, me'yor va mantiqiy mushohadaga chorlasa, ishq hisob-kitob va chegaralarni buzib, insonni fidoyilik, o'zlikdan kechish va botiniy kamolot sari yetaklaydi. Shu bois mazkur juftlikda aql cheklovchi va tahlil qiluvchi kuchni, ishq esa ozod qiluvchi, o'zgartiruvchi va komillikka yetaklovchi ruhiy qudratni ifodalaydi. Demak, aql – ishq lug'aviy emas, balki kontekstual va konseptual antonim bo'lib, ularning qarama-qarshiligi Jomiy irfoniy dunyoqarashining asosiy poetik tayanchlaridan birini tashkil etadi.

Zohir – botin. Mazkur so'zlar juftligi ham lug'aviy, ham chuqur falsafiy mazmunga ega antonimik birlikdir. Jomiy asarlarida zohir ko'proq tashqi ko'rinish, rasm-rusum, zohiriy ibodat va voqelikning tashqi qatlamini anglatadi, botin haqiqiy ma'rifat, qalb pokligi, ruhiy sirlar va borliqning ichki mohiyatini ifodalaydi. Ushbu antonimik qarama-qarshilik bir necha muhim lingvopoetik vazifani bajaradi: zohirparastlikni tanqid qilish, botiniy ma'rifat ustuvorligini ta'kidlash, shakl va mazmun o'rtasidagi tafovutni ochib berish hamda baytning ramziy-irfoniy mazmunini chuqurlashtirish. Jomiy tashqi jihatdan bezatilgan ko'rinish botin pok bo'lmasligi, aksincha, oddiy va kamtarona qiyofa yuksak ma'naviy mohiyatni mujassam etishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu tariqa zohir – botin tazodi nafaqat poetik kontrastni, balki axloqiy va ma'rifiy baholash mezonini ham shakllantiradi.

Hush – mastlik. Umumxalq tilida hush va mastlik o'zaro qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydi: hush ong va idrokning ravshan holatini, mastlik esa uni yo'qotish holatini anglatadi. Biroq Jomiy tasavvufiy she'riyatida ushbu munosabat yangi aksiologik mazmun kasb etadi. Bunday kontekstda zohiriy hush ma'naviy g'aflat ramziga aylanishi mumkin, ishq mastligi esa botiniy uyg'onish va haqiqiy ma'rifat belgisi sifatida talqin qilinadi. Natijada antonimik qarama-qarshilik poetik paradoks bilan uyg'unlashadi: mast uyg'oq, hushyor esa g'ofil bo'lib qoladi. Mazkur semantik transformatsiya o'quvchini so'zlarning an'anaviy qiymatini qayta baholashga undaydi.

Faqr – shohlik. Ushbu so'zlar lug'aviy jihatdan bevosita antonimlar hisoblanmaydi. Ammo tasavvufiy tafakkurda ular qarama-qarshi aksiologik tizimlarni ifodalaydi. Jomiy ijodida faqr dunyoviy boylik va mansabdan ozodlik, Allohga ehtiyojmandlik, qalb pokligi hamda ma'naviy mustaqillik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Shohlik esa dunyoga bog'liqlik, hokimiyat, toj-u taxt va nafsoniy g'ururning timsoliga aylanadi. Shu bois tasavvufiy qadriyatlar tizimida darvesh ma'naviy jihatdan haqiqiy shoh maqomiga ko'tariladi, dunyo shohi esa mol-dunyo va mansabning asiriga aylanishi mumkin. Bunday qarama-qarshilik qadriyatlar iyerarxiyasining poetik almashinuvi sifatida namoyon bo'ladi.

Visol – firoq. Mazkur so'zlar klassik she'riyatdagi eng faol lug'aviy antonimik

juftliklardan biridir. Jomiy esa ularning mazmunini real voqelik doirasidan irfoniy-falsafiy talqin darajasiga olib chiqadi. Firoq faqat yorning hijroni emas, balki ishqning kamol topishiga sabab, oshiqning o'zligini anglash vositasi, ruhiy poklanish bosqichi va chuqur ma'rifatga eltuvchi yo'l sifatida tasvirlanadi. Visol esa shunchaki uchrashuv yoki osoyishtalik emas, balki oshiq “men”ining mahbub vujudida erishi va ma'naviy birlikka erishish ramzidir. Shunday qilib, Jomiy ushbu antonimik juftlik orqali ishqiy ziddiyatni borliq va komillik haqidagi falsafiy konsepsiya darajasiga ko'taradi.

Navoiy fors-tojik mumtoz adabiyoti an'analarini ijodiy davom ettirib, chig'atoy turkiy tilining poetik imkoniyatlaridan keng foydalangan holda semantik, obrazli va uslubiy tazodlarning yangi namunalarini yaratdi. Uning asarlarida kontekstual antonimlar nafaqat irfoniy, balki ijtimoiy-axloqiy mazmunni ham ifodalaydi.

Oshiq – zohid. Ushbu so'zlar lug'aviy jihatdan bevosita antonim emas. Biroq Navoiy ularni ikki xil dunyoqarash va hayotiy pozitsiyaning timsollari sifatida qarama-qarshi qo'yadi. Oshiq samimiyat, fidoyilik, dardmandlik, qalb pokligi va sadoqat ramzi bo'lsa, ayniqsa riyozohid zohirparastlik, riyokorlik, manfaatparastlik va amalsiz da'volarning timsoli sifatida talqin qilinadi. Albatta, Navoiy barcha zohidlarni salbiy obraz sifatida tasvirlamaydi. Ammo riyokor zohid obrazini oshiq bilan qarama-qarshi qo'ygan hollarda ushbu antonimik munosabat kuchli axloqiy va aksiologik mazmun kasb etadi.

Mayxona – masjid. Mayxona va masjid lug'aviy ma'noda ikki xil makonni anglatadi va bevosita antonimlar hisoblanmaydi. Ammo Navoiy irfoniy poetikasida ular insonning ikki xil ma'naviy holati va haqiqatni anglashning ikki xil usulini ifodalovchi ramzlarga aylanadi. Masjid ba'zan rasmiy ibodat, tashqi marosim va zohirparastlikni anglatga, mayxona riyodan xoli samimiyat, ilohiy ishq, nafsoniyatni yengish va ruhiy vajd timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning maqsadi masjid yoki ibodatni inkor etish emas, balki samimiyat va riyo, mazmun va shakl, botiniy ma'rifat va zohiriy taqvo o'rtasidagi ziddiyatni badiiy ochib berishdir.

Xirad – junun. Navoiy poetikasida junun faqat telbalik emas, balki ilohiy ishq yo'lida o'zlikdan kechish va ma'naviy yuksalish holatini ifodalaydi. Shu sababli oddiy xirad oshiqni ehtiyotkorlikka undab, uning ruhiy parvozini cheklaydi, junun esa fidoyilik, o'zlikni unutish va komillik sari yetaklaydi. Natijada junun ijobiy aksiologik qiymatga ega bo'lib, hisob-kitobga asoslangan xirad nisbatan cheklovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Aynan mana shu qadriy transformatsiya Navoiy lingvopoetikasining muhim belgilaridan biridir.

Gado – shoh. Navoiy gado va shoh tushunchalarini ham ijtimoiy, ham ma'naviy qatlamlarda qarama-qarshi qo'yadi. Mahbub huzurida shoh gadoga aylanishi mumkin, ishq gadosi esa yuksak ma'naviy boylik egasi sifatida tasvirlanadi. Mazkur antonimik qarama-qarshilik bir necha lingvopoetik vazifani bajaradi: ijtimoiy maqomlarning nisbiyligini ko'rsatadi, ishq oldida barcha insonlarning tengligini ta'kidlaydi, mansab va g'ururni tanqid qiladi hamda ma'naviy boylikni dunyoviy hokimiyatdan ustun qo'yadi.

Dard – davo. Umumxalq tilida dard va davo o'zaro zid tushunchalar sifatida qabul qilinadi. Navoiy she'riyatida esa ishqning o'zi dard bo'lish bilan birga, ruhning eng buyuk davosiga ham aylanadi. Ushbu poetik tizimda jismoniy dard azob-uqubatni anglatga, ishq dardi insonni poklovchi va ma'naviy kamolotga eltuvchi ne'mat sifatida talqin qilinadi. Natijada dard leksemasi bir vaqtning o'zida ikki xil aksiologik mazmunni – izzitirob va ma'naviy saodatni ifodalaydi. Bunday semantik ko'pqatlamlilik tazod, ihom va poetik paradoksning o'zaro uyg'unlashuvi asosida yuzaga keladi.

Har ikki shoirning badiiy mahorati shunda namoyon bo'ladiki, ular lug'aviy jihatdan antonim bo'lmagan birliklarni poetik kontekstda qarama-qarshi tushunchalarga aylantira olgan. Bunday kontekstual antonimik juftliklarga aql – ishq, zohid – oshiq, masjid – mayxona, shoh – darvesh, hush – mastlik, nom – benomlik, orom – junun, toj – faqr kabilar kiradi. Umumxalq tilida hush, aql, shohlik, nom va boylik ijobiy aksiologik qiymatga ega bo'lsa, tasavvufiy matnda ular cheklanganlik, kibr, nafsoniyat va dunyoga bog'liqlik ramziga

aylanishi mumkin. Aksincha, mastlik, faqr, junun va benomlik kabi birliklar umumiy tilda ko'proq salbiy ma'noda qo'llansa-da, irfoniy she'riyatda yuksak ma'naviy kamolot, ilohiy ishq va ruhiy ozodlikni ifodalovchi ijobiy tushunchalar sifatida talqin etiladi. Tilshunoslikda bunday hodisa aksiologik qutblanishning o'zgarishi yoki semantik-aksiologik inversiya deb izohlanadi. Bunda leksema poetik matnda o'zining odatiy bahoviy qiymatini o'zgartirib, yangi ramziy mazmun kasb etadi.

Jomiy va Navoiy poetikasida paradoksal antonimik konstruksiyalar ham muhim o'rin tutadi. Jumladan, mastlik – haqiqiy hushyorlik, faqr – chin boylik, ishq yo'lidagi o'lim – abadiy hayotning boshlanishi, dard – davo, benomlik – mangulik shuhrati, ishq asirligi – ruh erkinligi kabi qarama-qarshiliklar badiiy matnning semantik qatlamlarini chuqurlashtiradi. Bunday poetik paradokslar o'quvchini matnning zohiriy ma'nosidan ramziy va irfoniy talqinga yo'naltirib, uning ko'p qatlamli mazmunini ochishga xizmat qiladi. Shuningdek, umid – noumidlik, visol – firoq, kulgu – yig'i, sabr – betoqatlik, shodlik – g'am kabi antonimik juftliklar lirik qahramon ruhiy kechinmalarining dinamikasini ifodalashda faol qo'llanadi. Oshiq bir vaqtning o'zida ham shod, ham g'amgin bo'lishi mumkin: ishq tufayli baxtiyor, hijron sabab iztirob chekadi. Bu holat mantiqiy ziddiyat emas, balki inson ruhiyatining murakkabligi va hissiy tajribasining ko'p qirraliligini aks ettiradi.

Jomiy asarlarida kontekstual antonimlar, asosan, falsafiy, irfoniy va ma'rifiy g'oyalarni ifodalashga xizmat qiladi. Uning poetikasida vahdat – kasrat, surat – ma'no, aql – ishq, zohir – botin, fano – baqo, huzur – g'aybat kabi antonimik qarama-qarshiliklar markaziy o'rin egallaydi. Ushbu juftliklar tasavvufning asosiy konseptlarini badiiy jihatdan talqin etib, matnning ramziy va falsafiy mazmunini boyitadi.

Navoiy esa irfoniy mazmun bilan bir qatorda ijtimoiy va axloqiy masalalarga ham alohida e'tibor qaratadi. Shu bois uning asarlarida shoh – gado, odil – zolim, vafo – jafo, karam – baxillik, rostgo'ylik – riyo, ahl-i dard – ahl-i da'vo kabi antonimik qarama-qarshiliklar muhim poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur juftliklar orqali shoir jamiyatdagi axloqiy mezonlar, ijtimoiy adolat va insoniy fazilatlarni badiiy baholaydi.

Semantik doirasi va matndagi funksiyasiga ko'ra Jomiy hamda Navoiy asarlaridagi antonimlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

Tabiiy va kosmik antonimlar. Ushbu guruhga kecha – kunduz, yer – osmon, nur – zulmat, issiq – sovuq, bahor – xazon kabi juftliklar kiradi. Ular tabiat manzaralarini tasvirlash, vaqtning almashinuvi hamda ruhiy holatlarni ramziy ifodalash vazifasini bajaradi.

Ijtimoiy antonimlar. Shoh – gado, boy – kambag'al, hokim – mazlum, odil – zolim kabi juftliklar jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish va insonlar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Bu turdagi antonimlar ayniqsa Navoiy ijodining axloqiy-ijtimoiy qatlamida faol uchraydi.

Axloqiy antonimlar. Xayr – shar, rostgo'ylik – yolg'on, vafo – jafo, karam – baxillik, do'st – dushman kabi antonimlar inson shaxsi, fe'l-atvori va axloqiy qadriyatlarini baholash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Irfoniy va falsafiy antonimlar. Zohir – botin, fano – baqo, aql – ishq, surat – ma'no, vahdat – kasrat, hush – mastlik kabi juftliklar tasavvufiy dunyoqarashning asosiy konseptlarini ifodalovchi markaziy antonimik birliklar hisoblanadi.

Ishqiy va emotsional antonimlar. Visol – hijron, shodlik – g'am, umid – noumidlik, kulgu – yig'i, sabr – betoqatlik, orom – iztirob kabi juftliklar lirik qahramonning ruhiy kechinmalari va hissiy holatlarining o'zgaruvchanligini aks ettiradi.

Fazoviy va miqdoriy antonimlar. Yuqori – quyi, uzoq – yaqin, ichkari – tashqari, kam – ko'p, keng – tor kabi antonimlar poetik tasvirni shakllantirish, mantiqiy qiyoslash va badiiy ta'kidni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Jomiy va Navoiy asarlarida faol qo'llanilgan mushtarak antonimlar		
Antonim	Asosiy	Lingvopoetik vazifasi

	ma'nosi	
kecha – kunduz	qorong'ilik – yorug'lik	vaqt o'tishini, hijronni, umid va yangilanishni ifodalash
kecha – sahar	tun – tong	hijron va visol yaqinlashuvining ramzi
hayot – o'lim (mamot)	yashash – vafot	irfoniy va falsafiy g'oyalarni ifodalash
do'st – dushman	muhabbat – adovat	insoniy va ijtimoiy munosabatlarni tasvirlash
xayr – shar	ezgulik – yovuzlik	inson va uning amallarini axloqiy baholash
nur – zulmat	yorug'lik – qorong'ilik	ma'rifat va jaholat ramzi
visol – hijron	diydor – ayriliq	ishqiy g'azaliyotning asosiy g'oyasini ifodalash
shodlik – g'am	quvonch – qayg'u	oshiqning ichki ruhiy holatini tasvirlash
yoshlik – qarilik	navqironlik – keksalik	umrning o'tkinchiligi va dunyoning foniyligini ta'kidlash
shoh – gado	hokimiyat – faqirlik	ijtimoiy tanqid va ma'naviy qadriyatlarning almashuvini ifodalash
baland – past	yuqori – quyi	martaba, maqom va baholashni ifodalash
issiq – sovuq	harorat – sovuqlik	hissiyotning kuchi yoki sustligini tasvirlash
kam – ko'p	oz – ko'p	qiyoslash, ta'kidlash va mubolag'ani kuchaytirish
oshkor – pinhon	ayon – yashirin	irfoniy sir va botiniy ma'nolarni ifodalash
ichkari – tashqari	botin – zohir	tasavvufiy dunyoqarashni yoritish
osmon – yer	yuqori – quyi	ulug'lik, masofa va martabani ifodalash
to'g'ri – egri	haq – nohaq	axloqiy va ijtimoiy baholash
oq – qora	yorug' – qorong'i	poklik, gunoh, ezgulik va yovuzlik ramzi
kulgu – yig'i	quvonch – iztirob	lirik qahramon hissiyotlaridagi qarama-qarshilikni ifodalash
vafo – jafo	sadoqat – sitam	oshiq va ma'shuqa munosabatlarini tasvirlash
sabr – betoqatlik	chidam – beqarorlik	ruhiy zo'riqish va hissiy keskinlikni ko'rsatish
fano – baqo	yo'qlik – abadiy mavjudlik	irfoniy kamolot bosqichlarini ifodalash
surat – ma'no	shakl – mohiyat	zohir va haqiqatning qarama-qarshiligini ochib berish
adolat – zulm	odillik – sitam	ijtimoiy tanqid va adolat g'oyasini ta'kidlash

Antonimlar Jomiy va Navoiy asarlarida quyidagi lingvostilistik vazifalarni bajaradi:
Tazod san'atini shakllantirish. Qarama-qarshi tushuncha yoki obrazlar bir poetik

tuzilma doirasida qo'llanib, bir-birining ma'nosini yanada ravshanlashtiradi.

Muqobala san'atini hosil qilish. Oddiy tazoddan farqli ravishda, muqobalada bir necha qarama-qarshi tushuncha, belgi yoki holat bayt yoki matnning ikki qismida o'zaro qarama-qarshi qo'yiladi.

Badiiy ta'sirchanlikni kuchaytirish. Qarama-qarshilik o'quvchi e'tiborini asarning asosiy g'oyasi va poetik markaziga yo'naltiradi.

G'oyani ta'kidlash. Axloqiy, ijtimoiy yoki irfoniy fikr antonimik qarama-qarshilik orqali yanada ta'sirchan ifodalanadi.

Ruhiy holatni ifodalash. Antonimlar lirik qahramon kechinmalarining murakkabligi va o'zgaruvchanligini ochib beradi.

Ritm va parallelizmni shakllantirish. Zid ma'noli juftliklar baytning sintaktik tuzilishi, ohangi va mutanosibligini ta'minlaydi.

Poetik paradoks yaratish. Tashqi jihatdan bir-biriga zid tushunchalarning uyg'unlashuvi yangi va kutilmagan poetik ma'nolarni yuzaga keltiradi.

Matnning ichki yaxlitligini ta'minlash. Antonimik juftliklarning g'azal davomida takrorlanishi va rivojlanishi matnning semantik birligini mustahkamlaydi.

Jomiy va Navoiy ijodida antonimlar faqat lug'aviy qarama-qarshilikni ifodalovchi vosita emas. Ular poetik obrazlar tizimi va muallif konsepsiyasini shakllantiruvchi muhim lingvopoetik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ularning asosiy lingvopoetik xususiyatlari quyidagilardan iborat: badiiy obraz yaratish vositasi bo'lishi; ramziy, irfoniy va falsafiy ma'nolarni ifodalashi; istiora, tashbeh, kinoya, talmeh, ihom va tanosub kabi poetik vositalar bilan uyg'unlashishi; leksemalarning semantik va aksiologik qiymatini o'zgartirishi; baytning ko'p qatlamli semantik tuzilishini shakllantirishi; matnning ohangdorligi, mutanosibligi va musiqiylikni kuchaytirishi; nutqning emotsional-estetik ta'sirini oshirishi hamda shoir dunyoqarashining asosiy konseptlarini ifodalashga xizmat qilishi.

Quyida Jomiy va Navoiy asarlaridagi ayrim antonimlarning lingvopoetik xususiyatlari ilmiy tahlil asosida yoritiladi.

Jomiy ijodida:

Kosh, vayron bo'lsa **fano** selidan xonamiz,

To **baqo** ganji ko'chib kelsa vayronamizga [4, 30].

Mazkur baytda asosiy antonimik juftlik **fano** – **baqo** hisoblanadi. Ular lug'aviy antonimlar bo'lib, tasavvuf va fors-tojik mumtoz adabiyotining eng muhim falsafiy tushunchalaridan sanaladi. Shu bilan birga, xona – vayrona juftligi ham kontekstual antonimik munosabat hosil qiladi.

Baytning semantik markazi fano va baqo tushunchalarining qarama-qarshiligiga qurilgan. Lug'aviy jihatdan fano yo'q bo'lish, barham topish va o'zlikdan voz kechishni, baqo esa abadiy mavjudlik, boqiylik va ilohiy davomiylikni anglatadi. Tasavvuf falsafasida ushbu tushunchalar ruhiy kamolotning ketma-ket bosqichlarini ifodalaydi: inson avvalo nafs, o'zlik va dunyoviy bog'liqlikdan fano topishi, shundan keyingina ilohiy haqiqat va vasl orqali baqo maqomiga yetishi mumkin.

Baytda antonimlar nafaqat semantik qarama-qarshilikni, balki ma'naviy harakatni ham ifodalaydi. Shoir “xonamiz”ning fano seli ta'sirida vayron bo'lishini tilaydi, chunki zohiriy mavjudlik yo'qolmaguncha baqo ganji unga joylashmaydi. Demak, fano – baqo qarama-qarshiligi sabab va natija munosabatiga aylanadi: fano baqoning zarur sharti sifatida talqin qilinadi.

Lingvopoetik nuqtai nazardan xona – vayrona juftligi ham ramziy mazmun kasb etadi. Zohiriy ma'noda ular bir makonning ikki xil holatini bildirsa, tasavvufiy talqinda xona insonning nafsoniy mavjudligi va “men”ini, vayrona esa qalbning kibr va o'zlikdan poklanib, ilohiy fayzni qabul qilishga tayyor holatini ifodalaydi. Shu bois ushbu baytda vayrona salbiy tushuncha emas, balki ruhiy kamolot ramzi sifatida qo'llangan.

Kognitiv-semantik nuqtai nazardan bayt quyidagi konseptual model asosida qurilgan:

o'zlik → fano → poklanish → baqo → ma'naviy kamolot

Mazkur konseptual zanjir Jomiy irfoniylar dunyoqarashining asosiy tamoyillarini aks ettiradi hamda insonning haqiqiy mavjudlikka erishishi o'z nafsini va “men”dan voz kechish orqali amalga oshirishini badiiy-falsafiy jihatdan ifodalaydi.

Baytda **fano** – **baqo** antonimik juftligi semantik va lingvopoetik tuzilmaning asosiy o'qini tashkil etadi. Ushbu antonimlar nafaqat lug'aviy qarama-qarshilikni ifodalaydi, balki tasavvufning eng muhim konsepsiyalaridan biri – nafsoniy mavjudlikdan voz kechish orqali boqiy ma'naviy hayotga erishish g'oyasini badiiy jihatdan mujassamlashtiradi. Xona – vayrona juftligi esa ushbu konsepsiyani obrazli darajada kuchaytirib, zohiriy “men” yemirilgandagina qalb ilohiy baqo g'anjini qabul qilishga qodir bo'lishini anglatadi. Demak, baytdagi antonimlarning asosiy lingvopoetik vazifasi falsafiy tazod yaratish, irfoniylar kamolotning dinamikasini ifodalash hamda matnning estetik ta'sirchanligini kuchaytirishdan iborat.

Quyidagi baytda ham antonimlar oddiy lug'aviy qarama-qarshilik emas, balki badiiy va irfoniylar mazmunini shakllantiruvchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiy ijodida:

Zi g'ayri xesh rihon lutf qilib Foniyni,
Nasib et tariqi **fano**, ki ayni **baqost** [8, 208].

Mazkur baytda asosiy antonimik qarama-qarshilik **fano** – **baqo** juftligi asosida yuzaga kelgan. Ushbu juftlik fors-tojik va turkiy mumtoz adabiyot hamda tasavvuf tafakkurining eng muhim irfoniylar antonimlaridan biri hisoblanadi. Fano va baqo bir vaqtning o'zida ham lug'aviy, ham terminologik-irfoniylar antonimlardir. Fano inson “men”ining yo'qolishi, nafsdan xalos bo'lish va dunyoviy bog'liqliklardan voz kechishni anglatadi, baqo ilohiy haqiqat bilan vasl topish, abadiy ma'naviy mavjudlik va boqiy hayotni ifodalaydi. Mantiqiy jihatdan bu ikki tushuncha bir-biriga zid (yo'qlik ↔ boqiy mavjudlik) bo'lsa-da, tasavvuf tafakkurida ular yagona ma'naviy jarayonning uzviy bosqichlari sifatida talqin etiladi. Baytdagi «tariqi fano, ki ayni baqost» ifodasi irfoniylar paradoksining yorqin namunasi. Shoirning fikricha, inson aynan fano yo'lidan o'tish orqaligina haqiqiy baqo maqomiga erisha oladi. Demak, antonimik qarama-qarshilik poetik tafakkurda ichki birlikka aylantiriladi.

Mazkur baytda **fano** – **baqo** antonimiyasining lingvopoetik funksiyalari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

falsafiy tazod yaratish orqali yo'qlik va boqiy mavjudlikni qarama-qarshi qo'yish;
tasavvufning markaziy g'oyasini ifodalash, ya'ni fano mavjudlikning yakuni emas, balki haqiqiy baqoning boshlanishi ekanligini ko'rsatish;

ma'naviy kamolot konsepsiyasini ochib berish: shoir Allohdan uni barcha dunyoviy bog'liqliklardan xalos etib, fano yo'lga boshlashni so'raydi, chunki aynan shu yo'l baqo sari eltadi;

poetik ta'sirchanlikni kuchaytirish: tashqi jihatdan zid bo'lgan ikki tushunchaning uyg'unlashuvi baytning falsafiy va estetik mazmunini chuqurlashtiradi.

Shunday qilib, ushbu baytda fano – baqo lug'aviy antonim bo'lsa-da, lingvopoetik nuqtai nazardan ular faqat tazod yaratish vositasi emas. Navoiy mazkur antonimik juftlik orqali tasavvufning eng muhim konsepsiyalaridan birini – fano haqiqiy baqoga eltuvchi yagona yo'l ekanligini badiiy-falsafiy asosda ifodalaydi. Natijada antonimiya falsafiy, irfoniylar va estetik funksiyalarni birgalikda bajarib, matnning semantik ko'pqatlamligini ta'minlaydi.

Fano xonaqohi aro somit o'lg'il,

Yo'q ulkim **baqo** dargohida bohis [5, 78].

Mazkur baytda ham asosiy antonimik qarama-qarshilik **fano** ↔ **baqo** juftligi asosida qurilgan. Ushbu leksemalar tasavvufning eng muhim konseptlari bo'lib, nafaqat lug'aviy, balki terminologik-irfoniylar antonimlar sifatida ham namoyon bo'ladi.

Birinchi misrada shoir: «Fano xonaqohida sokin va xomush bo'l», deya murojaat

qiladi. Bu yerda fano nafsni yengish, o'zlikdan voz kechish va ruhiy kamolot sari intilish ma'nosini anglatadi. Xonaqohi fano birikmasi esa muridning ma'naviy tarbiya maktabi, ya'ni inson “men”idan voz kechadigan ruhiy kamolot maskani ramzi sifatida qo'llangan.

Ikkinchi misrada: «Baqa dargohida bahs va da'vo qiluvchi bo'lma», degan fikr ilgari suriladi. Bu yerda baqa ilohiy haqiqat bilan vasl topish, ruhiy boqiylik va komillik maqomini ifodalaydi. Demak, fano va baqa bir-biriga zid bo'lgan ikki bosqichni tashkil etadi:

fano – nafsni yo'qotish, o'zlikdan voz kechish;

baqa – haqiqiy mavjudlik va ilohiy vaslga erishish.

Lingvopoetik jihatdan Navoiy ushbu qarama-qarshilikni ikki ramziy makon orqali yanada kuchaytiradi: xonaqohi fano – nafsni tarbiyalash va sukut makoni; dargohi baqa – ma'rifat va ilohiy qurb maqomi. Ushbu obrazlar fano bosqichidan o'tmasdan turib baqa maqomiga erishish mumkin emasligini badiiy jihatdan asoslaydi.

Bundan tashqari, somit (sukut saqlovchi) va bohis (bahslashuvchi, da'vogar) leksemalari ham kontekstual antonimik munosabat hosil qiladi. Somit tavoze, taslim va irfoniy kamtarlik ramzi bo'lsa, bohis nafsoniy da'vo va kibru g'ururning ifodasi sifatida talqin etiladi. Shu tariqa antonimik qarama-qarshilik faqat leksik emas, balki axloqiy va ruhiy mazmunni ham qamrab oladi.

Demak, ushbu baytda fano ↔ baqa antonimiyasi semantik va lingvopoetik tizimning markaziy o'qini tashkil etadi. Navoiy mazkur qarama-qarshilik orqali tasavvuf ta'limotining asosiy tamoyilini – solik avvalo fano maqomini bosib o'tib, shundan keyingina baqa dargohiga yetishi mumkin degan g'oyani badiiy ifodalaydi. Natijada antonimlar nafaqat qarama-qarshilik vositasi, balki falsafiy, ramziy, tarbiyaviy va estetik funksiyalarni bajaruvchi poetik birliklar sifatida namoyon bo'ladi.

Jomiy ijodida:

Ba xanjari sitamu javr sinamam mashikof,

Chu lola dog'i **nihoni** man **oshkor** makun! [4, 169].

Mazkur baytning semantik markazida **nihon** – **oshkor** antonimik juftligi turadi. Ushbu birliklar lug'aviy antonimlar hisoblanadi, chunki ular matndan tashqarida ham o'zaro zid ma'nolarni anglatadi: nihon – yashirin, maxfiy; oshkor – ayon, ko'rinadigan. Shoir ma'shuqadan sitam va jafo xanjarini uning ko'ksiga sanchmaslikni iltijo qiladi, chunki bunday bo'lsa, qalbidagi yashirin ishq dog'i oshkor bo'lib qoladi. Baytdagi xanjar real qurol ma'nosidan tashqari shafqatsizlik, ozor va ma'shuqaning bevafoqligi ramzi sifatida qo'llangan. Ko'ksini yorish obrazi ham ramziy xarakterga ega bo'lib, oshiqning ichki siri va yashirin kechinmalarining fosh bo'lishini anglatadi.

Nihon – **oshkor** antonimiyasining lingvopoetik funksiyasi bir necha muhim poetik vazifani bajaradi.

Birinchidan, u tazod hosil qiladi. Ishq dardining yashirin holati bilan uning oshkor bo'lishi o'rtasidagi qarama-qarshilik lirik kechinmaning emotsional kuchini oshiradi.

Ikkinchidan, antonimlar botiniy sir konseptini ifodalaydi. Baytdagi dog'i nihon oddiy qalb jarohati emas, balki pinhoni ishq, ichki iztirob va ruhiy kechinmalarining ramziy ifodasidir.

Uchinchidan, ular poetik obrazni kuchaytiradi. «Chu lola» tashbehi mumtoz adabiyotda chuqur ramziy mazmunga ega. Lola gulining markazidagi qora dog' qonli qalb, hijron va kuydiruvchi ishq timsoli sifatida talqin qilinadi. Demak, ko'ksi yorilganda oshiqning ichki dardi lola dog'i kabi ko'zga tashlanadi.

To'rtinchidan, antonimik qarama-qarshilik dramatik ta'sirni kuchaytiradi. Buyruq-istak shaklidagi «oshkor makun» iborasi oddiy iltimos emas, balki iztirobga to'la ruhiy faryod sifatida yangraydi.

Baytda ramziy obrazlar tizimi quyidagi semantik zanjirni hosil qiladi: xanjar → sitam, ozor → ko'ks → qalb va tuyg'ular makoni → dog' → ishq jarohati → lola → qonli qalb ramzi → nihon ↔ oshkor → ichki sir ↔ uning fosh bo'lishi. Mazkur obrazlar yagona

semantik tizimni tashkil etib, oshiqning ruhiy kechinmalarini chuqur va ta'sirchan tarzda ochib beradi.

Demak, ushbu baytda nihon – oshkor antonimiyasi lingvopoetik qurilmaning markaziy elementi hisoblanadi. U faqat lug'aviy qarama-qarshilikni emas, balki xanjar, ko'ks, dog' va lola ramzlari bilan uyg'unlashgan holda oshiqning botiniy olamini badiiy ifodalashga xizmat qiladi. Natijada antonim emotsional tazod yaratish, ishq sirini ochish hamda matnning estetik ta'sirchanligini kuchaytiruvchi muhim poetik vositaga aylanadi. Mazkur bayt Jomiy lirikasida antonimlarning yuksak badiiy mahorat bilan qo'llanganining yorqin namunalaridan biridir.

Mehrat andar jonu jon dar dil, dil andar bar **nihon**,
Kardamu z-in niz mexoham, ki pinhontar buvad [4, 87].

Mazkur baytda kontekstual antonimiya nihon ↔ oshkor (ayon) qarama-qarshiligi asosida shakllangan. Garchi oshkor leksemasi matnda bevosita qo'llanmagan bo'lsa-da, uning ma'nosi nihon va pinhontar birliklari orqali tabiiy ravishda tiklanadi. Lingvopoetikada bunday hodisa implitsit antonimiya deb ataladi.

Shoir muhabbatning bosqichma-bosqich joylashuvini tasvirlaydi: jon → dil → bar (ko'ks). Tashqi nuqtai nazardan ushbu harakat ichki olamdan tashqi makonga siljishni, ya'ni oshkor bo'lish ehtimolini yuzaga keltiradi. Biroq shoir bu kutilmani buzadi va «...mexoham, ki pinhontar buvad» deya ta'kidlaydi. Natijada tashqi makon (bar) bilan yanada chuqur yashirinlik (pinhontar) o'rtasida kontekstual qarama-qarshilik hosil bo'ladi. Muhabbat butun vujudni qamrab olgan bo'lsa-da, u boshqalardan yanada ko'proq yashirilishi lozim.

Mazkur kontekstual antonimiya bir necha muhim lingvopoetik funksiyani bajaradi.

Birinchidan, u ishqning cheksiz chuqurligini ifodalaydi. Muhabbat shu darajada kuchliki, uni qalbda yashirishning o'zi ham yetarli emas; oshiq uning yanada pinhon bo'lishini istaydi.

Ikkinchidan, u ma'naviy tazod yaratadi. Bir tomondan, ishq insonning butun borlig'ini — jon, qalb va vujudini egallaydi, ikkinchi tomondan esa mutlaq maxfiy saqlanadi. Mazkur qarama-qarshilik baytning poetik ta'sirchanligini yanada oshiradi.

Uchinchidan, antonimiya tasavvufiy dunyoqarashni ifodalaydi. Irfoniy adabiyotda haqiqiy muhabbat siri begonalardan yashirilishi lozim. Shu sababli pinhontar leksemasi ixlos, botiniy sir va ilohiy ishq pokligining ramziga aylanadi.

To'rtinchidan, u estetik ta'sirni kuchaytiradi. Pinhontar shaklining qiyosiy darajada qo'llanishi yashirinlikning yanada kuchayishini ifodalab, poetik obrazning emotsional ta'sirini oshiradi.

Shunday qilib, mazkur baytda Abdurahmon Jomiy implitsit kontekstual antonimiya vositasida ko'p qatlamli poetik ma'no yaratadi. Garchi antonimik juftlikning ikkinchi qismi (oshkor, ayon) matnda bevosita ifodalanmagan bo'lsa-da, u nihon va pinhontar leksemalari orqali semantik jihatdan tiklanadi. Natijada antonimiya ishqning botiniy mohiyatini, ruhiy poklikni va lirik kechinmaning chuqur psixologik tabiatini ifodalovchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Demak, ushbu baytda Jomiy antonimik munosabatdan oshiqning ichki ruhiy holatini ochish, hissiy ta'sirchanlikni kuchaytirish hamda tasavvufiy muhabbat konsepsiyasini badiiy-falsafiy asosda yoritish maqsadida mahorat bilan foydalangan.

Alisher Navoiy ijodida:

Foniyo, dar xirqa pinhon doshtan aknun chi sud?
Gasht chun sad aybi **pinhon oshkoram** az sharob [6, 68].

Mazkur baytda asosiy antonimik hodisa pinhon – oshkor qarama-qarshiligi asosida qurilgan. Ushbu antonimik juftlik faqat «yashirin – ayon» ma'nosidagi lug'aviy ziddlikni emas, balki lirik qahramonning ruhiy va irfoniy holatini ifodalovchi muhim poetik vositani ham tashkil etadi.

Birinchi misrada shoir endi «xirqa ostida pinhon saqlash» ning hech qanday foydasi

qolmaganini ta’kidlaydi. Tasavvufiy adabiyotda xirqa darveshlik, zohiriy taqvo va rasmiy zuhd ramzi hisoblanadi. Demak, pinhon saqlash bu yerda nafaqat tashqi jihatdan yashirish, balki insonning ichki holati, ishq yoki ruhiy kechinmalarini niqob ostiga berkitish ma’nosini ham anglatadi.

Ikkinchi misrada mazkur holat uning antonimi orqali inkor etiladi: «sad aybi pinhon» – barcha yashirin sirlar va nuqsonlar, «oshkoram» esa ularning endi hammaga ayon bo’lganini bildiradi. Baytda sharob ushbu yashirin haqiqatning oshkor bo’lishiga sabab bo’luvchi poetik omil sifatida tasvirlangan. Mumtoz tasavvuf poetikasida sharob oddiy mast qiluvchi ichimlik emas, balki ilohiy ishq, jazba, ruhiy mastlik va botiniy haqiqatning namoyon bo’lishi ramzidir. Shu sababli u pinhondan oshkorga o’tish jarayonining asosiy vositasiga aylanadi.

Mazkur antonimiyaning lingvopoetik funksiyasi bir necha yo’nalishda namoyon bo’ladi. Avvalo, u botin va zohir o’rtasidagi ma’naviy tazodni yuzaga keltiradi. Ikkinchidan, yashirinlikdan haqiqatning oshkor bo’lishiga o’tish jarayonini ifodalaydi. Uchinchidan, oshiqning ruhiy holatini ochib beradi: u endi ishq va mastligini yashirishga qodir emas. Nihoyat, antonimik qarama-qarshilik baytning falsafiy va estetik ta’sirini kuchaytiradi, chunki uning asosiy mazmuni riyo pardasining ko’tarilishi va botiniy haqiqatning namoyon bo’lishiga qurilgan.

Demak, ushbu baytda pinhon – oshkor lug’aviy antonim bo’lishiga qaramay, poetik matnda chuqur lingvopoetik mazmun kasb etadi. U semantik harakatni maxfiylikdan namoyon bo’lishga, botindan zohirga tomon yo’naltiradi. Navoiy ana shu antonimik qarama-qarshilik orqali tasavvufning muhim g’oyasini ifodalaydi: insonning haqiqiy ruhiy holati oshkor bo’lganidan so’ng uni zohiriy taqvo yoki xirqa ortiga yashirishning endi ma’nosi qolmaydi.

Holi maoli durdkashon garchi shud **nihon**,

Ahvoli ahli savma’a ham **oshkora** nest [6, 120].

Mazkur baytda asosiy lingvopoetik hodisa **nihon** – **oshkora** lug’aviy antonimiyasi asosida shakllangan. Ushbu juftlik umumxalq tilida ham qarama-qarshi ma’noga ega: nihon – yashirin, maxfiy; oshkora – ayon, ravshan. Shoir mazkur antonimik qarama-qarshilik orqali o’ziga xos ma’naviy paradoks yaratadi. Birinchi misrada durdkashon (mayxona ahli, rind-oriflar)ning ruhiy holati yashirin ekanligi ta’kidlanadi. Ikkinchi misrada esa ahli savma’a (zohidlar va riyozat ahli)ning asl holati ham oshkor emasligi aytiladi. Shunday qilib, lug’aviy jihatdan qarama-qarshi bo’lgan nihon va oshkora leksemalari baytning chuqur semantik qatlamida bitta umumiy xulosaga olib keladi: na rindlarning ichki olami, na zohidlarning haqiqiy mohiyati tashqi ko’rinish orqali to’liq anglashiladi. Shu jihatdan mazkur hodisani ma’naviy tazod yoki badiiy antonimiya sifatida baholash mumkin. Tasavvufiy talqinda ham bayt chuqur ramziy mazmunga ega. Haqiqiy oshiqlar va oriflar o’z botinini pinhon tutadilar; zohidlarning ichki dunyosi ham ularning tashqi qiyofasi bilan har doim mos kelavermaydi. Shu orqali Navoiy o’quvchini tashqi ko’rinishga emas, insonning botiniy mohiyatiga e’tibor qaratishga undaydi.

Demak, ushbu baytda nihon – oshkora antonimlari lingvopoetik tazodning asosiy vositasi bo’lib xizmat qiladi. Ular nafaqat semantik qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi, balki shoirning irfoniyl g’oyasini ham chuqurlashtiradi: insonning haqiqiy botiniy olami, u rind bo’ladimi yoki zohid, tashqi ko’rinish orqali to’liq anglab bo’lmaydi.

Az tu shud, ey ishq, Foniyro fano, k-on dar firoq,

So’ziyam **pinhonu** az vasl **oshkoram** mekushiy [7, 321].

Mazkur baytda asosiy lingvopoetik hodisa lug’aviy antonimiya bo’lib, u irfoniyl va emotsional mazmun bilan uzviyl bog’langan. Baytda ikki antonimik juftlik qo’llangan: **pinhon** ↔ **oshkor**; **firoq** ↔ **vasl**. Pinhon va oshkor umumtil tizimidagi lug’aviy antonimlar bo’lib, mos ravishda maxfiy va ayon ma’nolarini bildiradi. Ikkinchi misrada shoir ishq iztirobining ikki xil namoyon bo’lish shaklini qarama-qarshi qo’yadi. «Dar firoq so’ziyam

pinhon» – hijron paytida ishqning o'ti qalb ichida yashirin yonadi, bu iztirob tashqaridan ko'rinmaydi. «Az vasl oshkoram mekushiy» – visol chog'ida esa mahbubning jamoli va ishqning qudrati shunchalik kuchayadiki, oshiqni oshkora ravishda fano qiladi. Shunday qilib, pinhon va oshkor bu yerda oddiy lug'aviy antonim emas, balki bir xil ruhiy holat – ishqning ikki xil namoyon bo'lish shaklini ifodalovchi poetik birliklarga aylanadi. Hijronda ishq ichdan kuydirsa, visolda u oshkora ravishda insonni o'zligidan mahrum qiladi.

Tasavvufiy nuqtai nazardan ham ushbu qarama-qarshilik chuqur mazmunga ega. Firoq qalbning poklanish va ichki kamolot bosqichini bildirsa, vasl ilohiy jamol bilan yuzmayuz kelish, ya'ni komil fano maqomini anglatadi. Shu bois visol iztirobning tugashi emas, balki ishq tajribasining eng oliy cho'qqisi sifatida talqin qilinadi. Baytda yana bir muhim antonimik juftlik – firoq ↔ vasl qo'llanilgan. Ushbu lug'aviy antonimlar ayriliq va diydorni ifodalab, pinhon ↔ oshkor juftligi bilan birgalikda mustahkam antonimik-kompozitsion tuzilmani hosil qiladi. Demak, mazkur baytda pinhon – oshkor va firoq – vasl antonimlari ishqning ikki qarama-qarshi namoyon bo'lish shaklini ifodalashga xizmat qiladi. Lingvopoetik nuqtai nazardan ular emotsional keskinlikni kuchaytiradi, irfoniy tajribaning chuqurligini ochib beradi hamda Navoiy poetikasining asosiy g'oyalaridan birini tasdiqlaydi: ishq ham hijronda, ham visolda insonni fano sari yetaklaydi; farq shundaki, hijronda bu jarayon botiniy va yashirin kechsa, visolda u oshkora va mutlaq tus oladi.

Jomiy ijodida:

Az Xudo xoham rasule dar duo har **subhu shom**,

To ba yori man duoi **subhu shomi** man barad [4, 100].

Mazkur baytda asosiy antonimik hodisa **subh** – **shom** juftligi asosida qurilgan. Ushbu birliklar lug'aviy antonimlar hisoblanadi, chunki ular matndan tashqarida ham o'zaro qarama-qarshi vaqt tushunchalarini bildiradi: subh – kunning boshlanishi, shom – kunning oxiri. Biroq baytda **subh** – **shom** antonimlari faqat sutkaning ikki qismini ifodalash uchun emas, balki ramziy va emotsional mazmun kasb etgan holda oshiq duosining uzluksizligi va vaqt jihatidan cheksiz davom etishini ifodalash uchun qo'llangan.

Semantik nuqtai nazardan shoir kunning boshlanishi (subh) va yakuni (shom)ni qarama-qarshi qo'yish orqali butun vaqt oralig'ini qamrab oladi. Bunday usul mumtoz balog'atda qarama-qarshi qutblar orqali umumiylikni ifodalash usuli sifatida talqin qilinadi. Demak, baytning mazmuni quyidagicha kengayadi: oshiq har doim, butun kecha-kunduz davomida mahbubi uchun duo qiladi.

Lingvopoetik jihatdan subh – shom antonimlari bir necha muhim vazifani bajaradi.

Avvalo, ular harakatning uzluksizligini ta'kidlaydi. Ushbu antonimik juftlik oshiqning duosi vaqtinchalik emas, balki doimiy va uzluksiz ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, ular ishq va sadoqatning kuchini ifodalaydi. Subhdan shomgacha davom etuvchi duo cheksiz muhabbat va samimiy ixlos ramziga aylanadi.

Uchinchidan, antonimlar ritmik va semantik mutanosiblikni hosil qiladi. Subh va shomning qarama-qarshi qo'llanishi misraning ichki uyg'unligini kuchaytirib, poetik fikrni kunning boshlanishidan yakunigacha izchil rivojlantiradi.

To'rtinchidan, ular vaqt konseptining ramziy ifodasini yaratadi. Mumtoz adabiyotda subh odatda umid, nur va yangi boshlanish ramzi bo'lsa, shom kutish, hijron yoki kun yakunining timsoli sifatida talqin qilinadi. Jomiy ushbu ikki ramzni yagona poetik tizimda birlashtirib, oshiqning umidi va duosi kunning hech bir lahzasida uzilmasligini ta'kidlaydi.

Demak, mazkur baytda subh – shom lug'aviy antonimlari oddiy tazod vositasi emas, balki vaqtning yaxlitligini ifodalovchi poetik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Jomiy ushbu antonimik juftlik orqali «muhabbat va duoning uzluksizligi» konseptini yaratib, oshiqning butun umr va butun kun davomida mahbubi haqida o'ylashi hamda Allohning uning haqqiga tinimsiz duo qilishini badiiy jihatdan ifodalaydi. Shu sababli baytda antonimlarning asosiy lingvopoetik vazifasi ekspressivlikni kuchaytirish, harakatning davomiyligini ko'rsatish va matnning emotsional ta'sirchanligini oshirishdan iborat.

Alisher Navoiy ijodida:

Subh to shom, nashot ar ba kase mumkin nest,

Mug‘tanam don ba mayu mug‘bacha yak **shomi** nashot [7, 91].

Mazkur baytda asosiy antonimik juftlik **subh** ↔ **shom** bo‘lib, ular lug‘aviy antonimlar hisoblanadi. **Subh** kunning boshlanishi, yorug‘lik, uyg‘onish va yangi hayot ramzini anglatadi, shom kunning oxiri, qorong‘ilik va yakunni ifodalaydi. Ushbu leksemalar matndan tashqarida ham o‘zaro zid ma’noga ega bo‘lib, vaqtni ifodalovchi klassik antonimlar sirasiga kiradi. Shoir subh – shom antonimlari vositasida inson hayotining butun vaqt doirasini ramziy tarzda qamrab oladi. Birinchi misrada subhdan shomgacha uzluksiz shodlikka erishish inson uchun mumkin emasligi ta’kidlanadi. Bu fikr hayotning tabiiy qonuniyatini ifodalaydi, chunki inson umrida quvonch ham, g‘am ham navbatma-navbat keladi. Ikkinchi misrada esa ushbu falsafiy xulosaning amaliy mazmuni ochiladi: agar doimiy shodlik mavjud bo‘lmasa, hech bo‘lmaganda bir shomlik quvonchni ham g‘animat bilish kerak. Shoir may va mug‘bacha obrazlari orqali hayotning qisqa, ammo mazmunli onlarini qadrlash g‘oyasini ilgari suradi.

Mazkur antonimik juftlikning lingvopoetik funksiyasi quyidagi jihatlarida namoyon bo‘ladi:

zamoniylar tazodni yaratish (boshlanish ↔ yakun);

hayot va quvonchning o‘tkinchi ekanligini ifodalash;

umrning har bir baxtli lahzasini g‘animat bilish haqidagi falsafiy g‘oyani ta’kidlash;

baytning ma’naviy, falsafiy va irfoniy ta’sirini kuchaytirish.

Shunday qilib, subh – shom antonimlari bu baytda faqat vaqtni bildiruvchi lug‘aviy birliklar emas, balki inson hayotining o‘tkinchiligi va baxtning qisqa lahzalarini qadrlash zarurligini ifodalovchi muhim lingvopoetik vositaga aylangan. Navoiy ushbu qarama-qarshilik orqali hayot falsafasini chuqur badiiy mazmunda ifodalab, o‘quvchini har bir quvonchli onning qadriga yetishga chorlaydi.

Mazkur baytda asosiy badiiy vosita «**subh** – **shom**» lug‘aviy antonimiyasidir. Ushbu antonimlar nafaqat sutkaning ikki qarama-qarshi qismini ifodalaydi, balki ramziy ma’noda hayotning boshlanishi va yakuni, umrning davomiyligi hamda quvonchning o‘tkinchiligini anglatib, baytning falsafiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi.

Siyoh shud **ro‘zam**, ey Foniylar, zi hajrash,

Magar omad maro **shomi** fano ro‘z [7, 41].

Mazkur baytda asosiy lingvopoetik hodisa lug‘aviy antonimiya hisoblanadi. Baytda quyidagi antonimik juftliklar qo‘llangan: ro‘z ↔ shom – lug‘aviy antonimlar; siyoh ↔ ro‘z – kontekstual antonimiya. Ro‘z yorug‘lik, hayot, umid va shodlik timsoli bo‘lsa, shom qorong‘ilik, yakun, g‘am va yorug‘likning so‘nishini anglatadi. Ushbu antonimik juftlik baytda zamoniylar va semantik tazodning asosini tashkil etadi. «Siyoh shud ro‘zam» birikmasida esa kontekstual antonimiya yuzaga keladi. Odatda ro‘z yorug‘lik bilan bog‘liq bo‘lsa, shoir hijron azobini shu qadar kuchli tasvirlaydiki, hatto kun ham qorayib ketadi. Natijada siyoh va ro‘z o‘rtasida matn doirasida yangi antonimik munosabat hosil bo‘ladi.

Baytning semantik tuzilishi ro‘z va shom qarama-qarshiligi asosida qurilgan. Mahbub hijroni shu darajada og‘irki, kun o‘zining tabiiy yorug‘lik xususiyatini yo‘qotib, zulmat ramziga aylanadi. Ikkinchi misradagi «shomi fano» oddiy kechni emas, balki o‘lim, yo‘qlik va umidning yakunini anglatuvchi ramziy obrazdir. Demak, ro‘zdan shomga o‘tish hayotdan fanoga, umiddan noumidlikka, nurdan zulmatga o‘tishning poetik ifodasidir.

Mazkur antonimlarning lingvopoetik funksiyasi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

kuchli zamoniylar va ma’naviy tazod yaratish (ro‘z ↔ shom);

hijron iztiroblarining keskinligini ta’kidlash;

hayot ↔ fano, nur ↔ zulmat konseptlarini ramziy ifodalash;

baytning emotsional va falsafiy ta’sirchanligini kuchaytirish.

Demak, ushbu baytda asosiy antonim ro‘z – shom bo‘lsa, «siyoh shud ro‘zam»

ifodasi kontekstual antonimiyaning yorqin namunasi hisoblanadi. Aynan shu lingvopoetik usul Navoiy poetikasidagi irfoniy va falsafiy mazmunning yanada chuqur ochilishiga xizmat qiladi.

Man, ki maxmur **sahargoh** ba mayxona ravam,

Shom sarmastu g'azalxon so'yi koshona ravam [7, 146].

Mazkur baytda asosiy lingvopoetik hodisa lug'aviy antonimiya hisoblanadi. Asosiy antonimik juftlik **sahargoh** ↔ **shom** bo'lib, ular zamonni ifodalovchi lug'aviy antonimlardir. Sahargoh – kunning boshlanishi, uyg'onish va yangi hayot pallas. Shom – kunning oxiri, qaytish va qorong'ilik kirib kelish vaqti. Mazkur antonimik juftlik baytda butun bir kunlik vaqt oralig'ini qamrab olib, zamoniy tazodni yuzaga keltiradi.

Birinchi misrada lirik qahramon o'zini maxmur, ya'ni mastlikdan keyingi holatda tasvirlaydi va mayxonaga yo'l oladi. Ikkinchi misrada esa u sarmast va g'azalxon holda mayxonadan uyiga qaytadi. Shu tariqa shoir qahramonning ruhiy va ma'naviy holatini kunning boshlanishidan yakunigacha bo'lgan jarayonda tasvirlaydi.

Baytda sahargoh – shom antonimiyasidan tashqari maxmur ↔ sarmast juftligi ham kontekstual antonimiya hosil qiladi. Ushbu leksemalar lug'aviy jihatdan to'liq antonim emas, chunki ikkalasi ham may bilan bog'liq holatni bildiradi. Ammo poetik kontekstda ular bir-biriga zid ruhiy holatlarni ifodalaydi:

maxmur – sustlik, xumor va mastlikdan keyingi holat;

sarmast – ruhiy yuksalish, mastlikning avj nuqtasi va zavq.

Shu sababli maxmur – sarmast kontekstual antonim sifatida namoyon bo'ladi.

Baytdagi antonimlarning lingvopoetik funksiyasi quyidagilardan iborat:

zamoniy tazod yaratish (sahargoh ↔ shom);

lirik qahramon ruhiy holatining o'zgarishini ko'rsatish (maxmur ↔ sarmast);

rindona hayotning bir kunlik ruhiy aylanishini tasvirlash;

tasavvufiy g'oyani ifodalash: mayxona oshiqning botiniy olamini o'zgartiruvchi ruhiy makon bo'lib, u ertalab xumor bilan kirib, kechqurun ruhiy zavq va ilhom bilan chiqadi.

Shunday qilib, baytda ikki xil qarama-qarshilik kuzatiladi:

Lug'aviy antonimiya: sahargoh ↔ shom (zamoniy tazod).

Kontekstual antonimiya: maxmur ↔ sarmast (ruhiy holat tazodi).

Mazkur ikki tazodning uyg'unligi vaqt harakati bilan birga lirik qahramonning ichki ruhiy kamolotini ham ifodalab, baytning badiiy va lingvopoetik ta'sirini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Subh jomi chu xurshid ba dastam deh, az on-k,

Ravshanam nest, ki to **shom** chi xohad budan [7, 207].

Mazkur baytda ham asosiy lingvopoetik hodisa lug'aviy antonimiya hisoblanadi. Asosiy antonimik juftlik **subh** ↔ **shom** bo'lib, ular zamonni ifodalovchi lug'aviy antonimlardir. Subh – kunning boshlanishi, nur, umid va yangi imkoniyat ramzi. Shom – kunning oxiri, qorong'ilik, yakun va noaniqlik timsoli. Mazkur antonimlar baytda aniq zamoniy tazodni hosil qiladi. Shoir soqiydan ertalab quyoshdek porloq jom berishini so'raydi, chunki kechgacha nima sodir bo'lishini hech kim bilmaydi. Tashqi mazmunda gap kunning boshlanishi va oxiri haqida ketayotgan bo'lsa-da, ramziy qatlamda ushbu leksemalar yanada kengroq konseptlarni ifodalaydi:

subh – umrning boshlanishi, umid va imkoniyat;

shom – umr yakuni, taqdirning noaniqligi va fano ehtimoli.

Demak, subh – shom antonimiyasi oddiy vaqt ko'rsatkichi emas, balki hayotning boshlanishidan oxirigacha bo'lgan yo'lning poetik ramziga aylanadi.

Baytda «jomi chu xurshid» birikmasi bilan «ravshanam nest» iborasi o'rtasida ham semantik munosabat mavjud. Xurshid yorug'lik va ravshanlik ramzi bo'lsa, ravshanam nest iborasi kelajakning noma'lumligi va noaniqligini bildiradi. Shu tariqa baytda yorug'lik ↔ noaniqlik mazmunidagi yashirin ma'naviy tazod ham seziladi, garchi u to'g'ridan-to'g'ri

lugʻaviy antonimiya shaklida ifodalanmagan boʻlsa ham.

Mazkur antonimlarning lingvopoetik funksiyasi quyidagilardan iborat:

zamoniy tazod yaratish (subh ↔ shom);

hayotning oʻtkinchiligi va beqarorligini ifodalash;

insonning oʻz taqdiridan bexabar ekanligi haqidagi irfoniy-falsafiy gʻoyani taʼkidlash;

bugungi lahzaning qadriga yetish zarurligini asoslash.

Demak, ushbu baytda subh – shom antonimik juftligi lugʻaviy maʼnosidan chiqib, boshlanish ↔ yakun, umid ↔ noaniqlik, hayot ↔ fano ehtimoli kabi keng konseptlarni ifodalovchi muhim lingvopoetik vositaga aylanadi. Aynan shu antonimik qarama-qarshilik baytning falsafiy mazmunini chuqurlashtirib, uning estetik taʼsirchanligini kuchaytiradi.

Jomiy ijodida:

Zi anduhi hijron hazin ast jonam,

Farahbaxshi joni hazin bosh bo man [4, 459].

Mazkur baytda oʻzaro qarama-qarshi ikki ruhiy holat tasvirlangan: anduh (gʻam, iztirob, alam) va farah (quvonch, shodlik, surur). Baytning semantik markazini anduh ↔ farah lugʻaviy antonimik juftligi tashkil etadi. Birinchi misrada shoir «anduhi hijron» iborasi orqali oʻzining ruhiy holatini tasvirlaydi. Hijron sababli uning qalbi gʻamga botgan, joni esa hazin holatga tushgan. Ikkinchi misrada esa lirik qahramon mahbubdan «farahbaxsh» boʻlishni iltijo qiladi, yaʼni uning huzuri va diydori hijron sababli yuzaga kelgan gʻamni quvonchga aylantirishini istaydi.

Anduh ↔ farah antonimiyasining lingvopoetik funksiyasi bir necha muhim vazifani bajaradi:

gʻam va quvonch kabi qarama-qarshi ruhiy holatlarni ifodalash;

mahbubni quvonch va taskin manbai sifatida tasvirlash;

hijronidan visol sari maʼnaviy oʻtishni koʻrsatish;

baytning emotsional taʼsiri va dramatizmini kuchaytirish.

Bundan tashqari, baytda hijron ↔ visol qarama-qarshiligi ham kontekstual tarzda mavjud. Visol leksemasi bevosita qoʻllanmagan boʻlsa-da, «bosh bo man» iborasi aynan diydor va visol orzusini anglatadi. Shu sababli mazkur antonimiya implitsit xarakterga ega.

Demak, baytda ikki turdagi qarama-qarshilik kuzatiladi:

Lugʻaviy antonimiya: anduh ↔ farah – baytning asosiy semantik tazodi.

Kontekstual antonimiya: hijron ↔ bosh bo man (visol) – umumiy poetik mazmundan kelib chiqadigan qarama-qarshilik.

Mazkur antonimik munosabatlar oshiqning ruhiy kechinmalarini chuqur ochib beradi, hijron azobi bilan visol quvonchini qiyoslaydi hamda baytning lingvopoetik taʼsirchanligini sezilarli darajada oshiradi.

Navoiy ijodida:

Ne **visolu** ne umidi vasl, vah, oʻlmay netay,

Ey Navoiy, koshki yo vasl boʻlsa, yo umid.

Mazkur baytda lingvopoetik antonimiya **vasl** ↔ **hijron (firoq)** qarama-qarshiligi asosida shakllangan. Garchi hijron leksemasi matnda bevosita qoʻllanmagan boʻlsa-da, u vaslning yoʻqligi va vasl umidining soʻnishi orqali kontekstual ravishda tiklanadi. Shu sababli baytda lugʻaviy antonimiya bilan bir qatorda kontekstual antonimiya ham faol ishtirok etadi.

Baytning semantik markazini ikki asosiy tushuncha tashkil etadi: vasl va vasl umidi. Shoir na visol nasib boʻlganini, na unga boʻlgan umid qolganini taʼkidlaydi. Bunday ruhiy holat lirik qahramonni mutlaq umidsizlik darajasiga olib keladi.

Lingvopoetik jihatdan qarama-qarshilik ikki sathda namoyon boʻladi.

Birinchi, vasl ↔ hijron kontekstual antonimiyasidir. Vasl ochiq ifodalangan boʻlsa, uning zid maʼnosi – hijron – visolning mavjud emasligi va shoirning iztirobli murojaati orqali anglashiladi.

Ikkinchidan, umid ↔ noumidlik qarama-qarshiligidir. «Ne umidi vasl» iborasi oddiy umidsizlikni emas, balki ruhiy tushkunlik va ichki fojining eng yuqori darajasini ifodalaydi. Ikkinchi misradagi: «Koshki yo vasl bo'lsa, yo umid» ifodasi shuni anglatadiki, agar visol nasib etmasa ham, hech bo'lmaganda unga bo'lgan umid mavjud bo'lishi kerak edi. Shoir uchun umid ham ma'naviy tayanch va yashash kuchi hisoblanadi. Ammo visol ham, uning umidi ham yo'qolganda, ruhiy fojia eng yuqori cho'qqiga yetadi.

Uslubiy jihatdan vasl leksemasining takrorlanishi hamda «ne... ne...» va «yo... yo...» sintaktik parallelizmi baytdagi antonimik qarama-qarshilikni yanada kuchaytirib, emotsional ta'sirni oshiradi.

Shunday qilib, Navoiy ushbu baytda vasl ↔ hijron kontekstual antonimiyasi va umid ↔ noumidlik qarama-qarshiligi orqali oshiqning ruhiy iztiroblarini nihoyatda ta'sirchan ifodalaydi. Bu yerda vasl nafaqat mahbub bilan diydor, balki ruhiy saodat va osoyishtalik ramzi bo'lsa, uning yo'qligi mutlaq hijron va ichki fojining timsoliga aylanadi. Natijada antonimlar baytning falsafiy mazmunini chuqurlashtirib, uning lingvopoetik va emotsional ta'sirini kuchaytiradi.

Jomiy ijodida:

Zi rif'at mahi **osmoniy**, zamone

Nishasta ba ro'yi **zamin**, bosh bo man [4, 450].

Mazkur baytning semantik markazida **osmon** ↔ **zamin** lug'aviy antonimik juftligi turadi. Osmon yuksaklik, ulug'lik, yetib bo'lmaz maqom va ilohiy go'zallik ramzi bo'lsa, zamin pastlik, kamtarlik, yaqinlik va insoniy olam timsolidir. Ushbu leksemalar fazoviy qarama-qarshilikni ifodalovchi klassik lug'aviy antonimlar hisoblanadi. Shoir mahbubni «mahi osmoniy» deb ta'riflaydi. Bu yerda moh go'zal, yuksak maqomli va qo'l yetmas mahbub ramzi sifatida qo'llangan. So'ngra undan: «Zamone nishasta ba ro'yi zamin, bosh bo man» deya iltijo qiladi. Ya'ni: ey osmondagi oydek ulug' mahbub, bir lahza yuksak maqomingdan tushib, men bilan birga bo'l. Shu tariqa osmon ↔ zamin qarama-qarshiligi yuksaklik ↔ kamtarlik, uzoqlik ↔ yaqinlik, yetib bo'lmazlik ↔ visol kabi ramziy ma'nolarni ifodalaydi.

Mazkur antonimlarning lingvopoetik funksiyasi quyidagilardan iborat:
fazoviy tazod yaratish (osmon ↔ zamin);
mahbubning yuksak maqomi va ulug'ligini ta'kidlash;
oshiqning mahbubga yaqinlashish orzusini ifodalash;
yuksaklik va pastlik qarama-qarshiligi orqali baytning emotsional ta'sirini kuchaytirish.

Demak, osmon – zamin antonimik juftligi ushbu baytda oddiy fazoviy qarama-qarshilikni emas, balki oshiq va mahbub o'rtasidagi ruhiy masofani, visolga intilish g'oyasini hamda tasavvufiy kamtarlik konsepsiyasini ifodalovchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur baytda «osmon – zamin» lug'aviy antonimlari lingvopoetik tazodning asosini tashkil etadi. Shoir ushbu qarama-qarshilik vositasida «osmoniy» mahbubdan bir lahza zamandan joy olib, oshiq bilan hamroh bo'lishni iltijo qiladi. Natijada osmon ↔ zamin antonimiyasi nafaqat fazoviy qarama-qarshilikni, balki yuksaklik ↔ kamtarlik, uzoqlik ↔ yaqinlik, jalol ↔ ulfat kabi ramziy ma'nolarni ham mujassamlashtirib, baytning badiiy va lingvopoetik mazmunini chuqurlashtiradi.

Navoiy ijodida:

Ne nukta **budu nabudumdin** aytayinkim, ul

Nabud qildi fano o'ti birla budumni [5, 530].

Mazkur baytda asosiy lingvopoetik hodisa **bud** ↔ **nabud** lug'aviy antonimiyasi asosida shakllangan. Birinchi misrada bud («borliq», «vujud») va nabud («yo'qlik», «adam») tasavvuf falsafasining eng muhim qarama-qarshi tushunchalari sifatida qo'llangan. Ular mavjudlik va nomavjudlik, borliq va yo'qlik o'rtasidagi ziddiyatni ifodalaydi. Ikkinchi

misrada shoir: «Nabud qildi fano o'ti birla budumni» deya ta'kidlaydi, ya'ni «fano olovi mening borlig'imni yo'qlikka aylantirdi». Bu yerda fano ham nabud bilan bir semantik maydonga kirib, bud tushunchasining qarama-qarshi qutbini tashkil etadi.

Tasavvufiy talqinda fano oddiy jismoniy yo'q bo'lish emas, balki insonning nafsiiy “men”idan voz kechishi, o'zligini yo'qotib, ilohiy kamolotga erishish bosqichidir. Shu sababli bud ↔ nabud antonimiyasi oddiy mavjudlik va yo'qlikni emas, balki nafsiiy mavjudlikdan haqiqiy ma'naviy mavjudlikka o'tish jarayonini ifodalaydi. Uslubiy jihatdan **bud** va **nabud** leksemalarining turli grammatik shakllarda takrorlanishi (budu, nabudumdin, nabud qildi, budumni) antonimik qarama-qarshilikni kuchaytiradi hamda baytning semantik markazini tashkil etadi.

Mazkur antonimlarning lingvopoetik funksiyasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

falsafiy va irfoniy tazod yaratish (bud ↔ nabud);

ishq va fanoning oshiq ruhiyatini butunlay o'zgartirishini ifodalash;

tasavvufdagi nafsdan voz kechish g'oyasini badiiy talqin qilish;

baytning konseptual va falsafiy mazmunini chuqurlashtirish.

Demak, ushbu baytda bud – nabud antonimlari nafaqat lug'aviy qarama-qarshilik, balki tasavvufning asosiy konseptlaridan biri – nafsiiy borliqdan ma'naviy fanoga o'tish g'oyasini ifodalovchi muhim lingvopoetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Umumiy xulosa. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, antonimlar Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy poetikasida badiiy ma'no hosil qiluvchi eng muhim lingvopoetik vositalardan biridir. Har ikki shoir lug'aviy antonimlar bilan bir qatorda kontekstual antonimlardan ham yuksak mahorat bilan foydalanib, ular orqali tazod, muqobala, paradoks va ko'p qatlamli poetik mazmunni yuzaga keltirgan.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, antonimlar har ikki ijodkor she'riyatida irfoniy, falsafiy, axloqiy va ijtimoiy g'oyalarni ifodalash, lirik qahramonning botiniy kechinmalarini ochish hamda poetik obrazlarning emotsional ta'sirini kuchaytirishda muhim vazifani bajaradi. Ular faqat qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi lug'aviy birliklar bo'lib qolmay, balki she'riy matnning ichki semantik tuzilishini shakllantiruvchi konseptual vosita sifatida ham namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, Jomiy ijodida kontekstual antonimlar asosan irfoniy-ma'rifiy mazmunni ifodalashga xizmat qilsa, Navoiy poetikasida ular irfoniy talqin bilan bir qatorda insonparvarlik, axloqiy va ijtimoiy g'oyalarni yoritishda ham faol ishtirok etadi. Har ikki shoir antonimik qarama-qarshiliklardan foydalanish orqali ko'p qatlamli badiiy mazmun yaratadi, poetik obrazlarning ta'sirchanligini oshiradi hamda tasavvufiy-falsafiy tafakkurni yuksak badiiy shaklda ifodalaydi.

Shunday qilib, Jomiy va Navoiy asarlarida antonimiya oddiy lug'aviy hodisa emas, balki lingvopoetik tizimning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. U poetik matnning semantik tuzilishini, obrazlar tizimini va mualliflarning badiiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Shu bois, Jomiy va Navoiy she'riyatidagi antonimlarni o'rganish ularning poetik tili, uslubi va badiiy tafakkurini yanada chuqurroq anglash, shuningdek, fors-tojik va turkiy mumtoz adabiyot poetikasining taraqqiyotida tutgan o'rnini ilmiy asosda yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva D. O'zbek tilida antisemiya: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Toshkent, 2010.
2. Абдурахмон Жомий. Муҳаббат маҳзани. Ғазаллар. Таржиъбанд. Мураббаъ. Қитъалар. Рубойилар / М. Кенжабек таҳрири остида; тузувчилар: Н. Жаббор, Э. Очилов, С. Саййид, Ғ. Маҷид. – Тошкент: «Тасвир», 2018. – 888 бет.
3. Абдурахмони Ҷомӣ. Воситат ул-икд. Девони сонӣ. Осор дар ҳашт жилд. Ҷилди шашум. – Душанбе: «Адиб», 1988. – 560 сах.

4. Абдурахмони Чомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. «Ахтарони адаб» (силсила иборат аз 50 чилд). Чилди 31. – Душанбе: «Адиб», 2016. – 480 сах.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. Ikkinchi tom. Navodir un-nihoya. – Toshkent: «Fan», 1987. – 595 bet.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n sakkizinchi tom. Devoni Foni. – Toshkent: «Fan», 2002. – 304 bet.
7. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. O‘n to‘qqizinchi tom. Devoni Foni (davomi). – Toshkent: «Fan», 2002. – 330 bet.
8. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirmanchi tom. Devoni Foni. Qasidalar. Mufradot. Ilovalar. – Toshkent: «Fan», 2003. – 454 bet.
9. Bafojev B. Navoiy asarlari leksikasi. – Toshkent: «Fan», 1983. – 157 bet.
10. Зехнӣ Т. Санъати сухан. – Душанбе: Маориф, 1980. – 400 сах.
11. Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973. – 16 с.
12. Ishoqov Yo. Alisher Navoiyning ilk lirikasi. – Toshkent: «Fan», 1965. – 136 bet.
13. Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi: «Xazoyin ul-maoniy» asosida. – Toshkent: «Fan», 1983. – 168 bet.
14. Ishoqov Yo. So‘z san’ati so‘zligi. – Toshkent: «O‘zbekiston», 2014. – 319 bet.
15. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1974.
16. Мамадов Х. Лексико-стилистические особенности художественной прозы Алишера Навои: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969.
17. Мирзоев А. Абдурахмони Чомӣ. – Душанбе: «Ирфон», 1968. – 320 сах.
18. Navoiy asarlari lug‘ati / tuzuvchilar: Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov; S. Mutallibov tahriri ostida. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972. – 784 bet.
19. Насыров И. Лексика «Мажолис ун-нафоис» Алишера Навои: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1980.
20. Нуров Амон. Фарҳанги осори Чомӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди I. А–О. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмий Энциклопедияи тоҷик», 1983. – 536 сах.
21. Нуров Амон. Фарҳанги осори Чомӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди II. П–Я. Бештар аз 15 ҳазор калимаю ибора / муҳаррирон: В. А. Капранов, А. Афсаҳзода. – Душанбе: «Сарредаксияи илмий Энциклопедияи тоҷик», 1984. – 608 сах.
22. Сатторзода А. Поэтикаи ғазали форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: «Дониш», 2000. – 256 сах.
23. Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисон ут-тайр» Алишера Навои: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1982.
24. Ҳодизода Р. Ганчи сухан. – Душанбе: «Ирфон», 1985. – 432 сах.
25. Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING THROUGH THE INTEGRATIVE TEACHING OF BRITISH CHILDREN'S LITERATURE

Kodirova Zarina Bakhodirovna,

Bukhara State Pedagogical Institute

Teacher at the Department of English Language and Literature

Annotation. This study aims to develop a methodology for fostering students' creative thinking through the integrative teaching of British children's literature in English as a Foreign Language (EFL) classrooms. The research is grounded in the integrative approach to literature teaching, which views language, literature, and culture as interconnected components of effective foreign language education. Unlike traditional teacher-centered instruction, the proposed methodology engages students in active literary interpretation, intercultural dialogue, collaborative learning, and creative problem-solving. British children's literary texts serve as authentic resources that stimulate imagination, enhance language proficiency, strengthen cultural awareness, and encourage higher-order thinking skills. The study employs theoretical analysis, comparative analysis, and synthesis of contemporary literature on integrative pedagogy and literary education to develop a conceptual methodological framework. The findings suggest that integrating literary, linguistic, cultural, and creative learning activities significantly enhances students' creativity, critical thinking, communicative competence, and personal engagement with literary texts. The proposed methodology contributes to modern EFL pedagogy by providing innovative strategies for integrating British children's literature into higher education to support students' holistic intellectual and creative development.

Keywords: British children's literature, integrative teaching, creative thinking, EFL, higher education, literature pedagogy, intercultural competence, student-centered learning, language education, innovative methodology.

BRITANIYA BOLALAR ADABIYOTINI INTEGRATIV O'QITISH ORQALI TALABALARNING KREATIV FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Kodirova Zarina Baxodirovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ingliz tili chet tili (EFL) sifatida o'qitiladigan auditoriyalarda Britaniya bolalar adabiyotini integrativ o'qitish orqali talabalarning kreativ fikrlashini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot adabiyotni integrativ o'qitish yondashuviga asoslanib, til, adabiyot va madaniyatni samarali chet tili ta'limining o'zaro uzviy bog'liq tarkibiy qismlari sifatida talqin etadi. An'anaviy o'qituvchi markazli ta'limdan farqli ravishda, taklif etilayotgan metodika talabalarni adabiy matnlarni faol talqin qilish, madaniyatlararo muloqot, hamkorlikda o'qish va kreativ muammolarni hal etish faoliyatlariga jalb etadi. Britaniya bolalar adabiyoti namunalari tasavvurni rivojlantiruvchi, til kompetensiyasini oshiruvchi, madaniy ongini mustahkamlovchi hamda yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalarini shakllantiruvchi autentik o'quv resurslari sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotda integrativ pedagogika va adabiy ta'lim bo'yicha zamonaviy ilmiy adabiyotlar nazariy tahlil, qiyosiy tahlil hamda sintez usullari asosida o'rganilib, konseptual metodik model ishlab chiqildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, adabiy, lingvistik, madaniy va kreativ o'quv faoliyatlarini integratsiyalash talabalarning kreativligi, tanqidiy fikrlashi, kommunikativ kompetensiyasi hamda adabiy matnlarga shaxsiy munosabatini sezilarli darajada rivojlantiradi. Taklif etilgan metodika Britaniya bolalar adabiyotini oliy ta'lim jarayoniga innovatsion tarzda integratsiyalash orqali talabalarning intellektual va ijodiy salohiyatini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi hamda zamonaviy EFL metodikasini boyitadi.

Kalit so'zlar: Britaniya bolalar adabiyoti, integrativ o'qitish, kreativ fikrlash, EFL, oliy ta'lim, adabiy ta'lim metodikasi, madaniyatlararo kompetensiya, talaba markazli ta'lim, til ta'limi, innovatsion metodika.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕГРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ БРИТАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Кодирова Зарина Баходировна,

Бухарский государственный педагогический институт
Преподаватель кафедры английского языка и литературы

Аннотация. Настоящее исследование направлено на разработку методики развития креативного мышления студентов посредством интегративного обучения британской детской литературе в условиях преподавания английского языка как иностранного (EFL). Исследование основано на интегративном подходе к преподаванию литературы, рассматривающем язык, литературу и культуру как взаимосвязанные компоненты эффективного обучения иностранному языку. В отличие от традиционного преподавания, ориентированного на преподавателя, предлагаемая методика вовлекает студентов в активную интерпретацию художественных текстов, межкультурный диалог, совместное обучение и творческое решение проблем. Произведения британской детской литературы рассматриваются как аутентичные образовательные ресурсы, способствующие развитию воображения, совершенствованию языковой компетенции, формированию культурной осведомлённости и развитию навыков мышления высокого уровня. В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнительного анализа и синтеза современных научных работ по интегративной педагогике и литературному образованию для разработки концептуальной методической модели. Полученные результаты свидетельствуют о том, что интеграция литературной, языковой, культурной и творческой деятельности значительно способствует развитию креативности студентов, критического мышления, коммуникативной компетенции и их личностного взаимодействия с художественными текстами. Предлагаемая методика вносит вклад в современную методику преподавания английского языка как иностранного, предлагая инновационные способы интеграции британской детской литературы в образовательный процесс высшей школы для всестороннего интеллектуального и творческого развития студентов.

Ключевые слова: британская детская литература, интегративное обучение, креативное мышление, EFL, высшее образование, методика преподавания литературы, межкультурная компетенция, студентоориентированное обучение, языковое образование, инновационная методика.

Introduction. The integrative approach to teaching literature has become one of the most effective pedagogical paradigms in English language education because it combines linguistic, literary, and cultural dimensions into a unified learning process. Rather than treating literature solely as a source of language practice or historical information, this approach encourages learners to interpret literary texts through multiple perspectives, enabling them to develop both language proficiency and higher-order thinking skills. The article argues that language, literature, and culture are inseparable components of foreign language education, and successful literature instruction should integrate all three elements within classroom practice.

An integrative literature classroom places students at the center of the learning process. Instead of relying on traditional lecture-based instruction, learners actively analyze texts, exchange interpretations, compare cultural perspectives, and construct personal meanings from literary works. Such interaction transforms literature lessons into collaborative learning environments where creativity, critical thinking, and intercultural awareness develop

simultaneously.

The authors emphasize that literature should not be viewed merely as an academic discipline requiring memorization of historical facts, literary movements, or author biographies. Instead, literary education should encourage students to interpret, evaluate, and creatively respond to texts while connecting literary experiences with real-life situations. This learner-centered orientation significantly contributes to students' intellectual, emotional, and creative development.

Integrative Teaching and Creative Thinking

Creative thinking is considered one of the essential outcomes of an integrative literature curriculum. The article criticizes traditional lecture-centered instruction because it limits learners to passive reception of information and provides few opportunities for independent interpretation or creative engagement. Under conventional teaching practices, students often memorize literary information without developing analytical or imaginative abilities.

The proposed integrative framework suggests that literature instruction should incorporate activities requiring students to interpret symbolic meanings, compare cultural values, solve authentic problems, formulate personal opinions, and participate in collaborative discussions. Such activities encourage learners to move beyond literal comprehension toward creative knowledge construction and independent reasoning.

According to the article, modern education increasingly recognizes creativity as a primary educational objective rather than simple knowledge acquisition. Knowledge serves as a foundation, whereas creativity enables learners to generate innovative ideas, solve complex problems, and transfer classroom learning into authentic contexts. Therefore, literature teaching should intentionally integrate thinking-skills instruction with literary analysis to promote students' creative and cognitive development.

British Children's Literature as an Integrative Resource

Although the article discusses literature instruction in general rather than British children's literature specifically, its theoretical framework strongly supports the pedagogical use of literary texts for developing intercultural competence, language proficiency, and creative thinking. British children's literature is particularly suitable for this purpose because it combines imaginative storytelling, authentic language, cultural values, moral dilemmas, and symbolic representations that stimulate students' intellectual curiosity and creative imagination.

When learners engage with British children's literary works through an integrative methodology, they simultaneously develop linguistic competence, cultural awareness, emotional intelligence, interpretative ability, and creative thinking. Literary discussions, role-play, project-based learning, creative rewriting, digital storytelling, and intercultural comparison encourage students to become active constructors of meaning rather than passive recipients of literary knowledge.

Principles of an Integrative Methodology

Drawing on the theoretical framework presented in the article, an integrative methodology for teaching British children's literature should include the following pedagogical principles:

- integration of language, literature, and culture;
- student-centered learning;
- collaborative interpretation of literary texts;
- intercultural dialogue;
- authentic literary materials;
- higher-order thinking activities;
- creative problem-solving tasks;
- reflective discussion;
- personal response to literature;
- application of literary knowledge to real-life contexts.

Relevance to the Present Study

The theoretical assumptions presented in this study provide a strong foundation for developing a methodology aimed at enhancing students' creative thinking through the integrative teaching of British children's literature. While the original article focuses on literature instruction in a general EFL context, the present research extends these principles by applying them specifically to British children's literature and by emphasizing creativity as the primary educational outcome. Consequently, the proposed methodology integrates literary interpretation, intercultural learning, collaborative inquiry, and innovative pedagogical technologies to create a learning environment that promotes students' creative potential while simultaneously strengthening their linguistic and cultural competencies.

Conclusion. The integrative teaching of British children's literature offers an effective methodological framework for developing students' creative thinking in EFL classrooms. By integrating language, literature, and culture into a unified learning process, this approach transforms students from passive recipients of knowledge into active participants who interpret, analyze, evaluate, and creatively respond to literary texts. Unlike traditional teacher-centered instruction, integrative literature teaching promotes collaborative learning, intercultural dialogue, independent reasoning, and authentic engagement with literary works.

British children's literature provides rich opportunities for fostering imagination, cultural awareness, communicative competence, and higher-order thinking through meaningful literary experiences. The use of authentic texts, learner-centered activities, project-based learning, role-play, and reflective discussions enables students to construct personal meanings while applying literary knowledge to real-life situations.

Therefore, the proposed methodology demonstrates that the integrative teaching of British children's literature not only enhances students' language proficiency but also strengthens their creativity, critical thinking, intercultural competence, and lifelong learning skills. Consequently, this approach represents an innovative and effective direction for modern English language and literature education in higher education institutions.

References:

1. COLLIE, J. and S. SLATER (1987). Literature in the Language Classroom. A Resource Book of Ideas and Activities. Cambridge: Cambridge University Press. In / PARKINSON. B. and H. REID THOMAS (2000): Teaching Literature in a Second Language. Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. DUFF, A. and A. MALEY (1990): Literature. Oxford: Oxford University Press. In / PARKINSON. B. and H. REID THOMAS (2000): Teaching Literature in a Second Language. Edinburgh: Edinburgh University Press.
3. GEERSTEN, H.R. (2003): Rethinking thinking about higher-level thinking. Teaching Sociology, 31(1), 1-19. Retrieved April 29, 2006, from <http://www.jstor.org/>
4. LINDBLOM, K. (2003): Teaching English in the world: Literature and public discourse in times of global unrest. The English Journal, 39(1), 96-99. Retrieved December 7, 2006, from <http://www.jstor.org/>
5. PARKINSON. B. and H. REID THOMAS (2000): Teaching Literature in a Second Language. Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. RIECKEN, T. J. and MILLER, M. R. (1990): "Introduce Children to Problem Solving and Decision Making by Using Children's Literature." Social Studies, 81(2), 59-64.
7. SAVVIDOU, C. (2004). "An integrated Approach to teaching Literature". TESOL Quarterly 18 (5) 36 -42
8. SAATY, T.L. (2001): Creative thinking, problem solving and decision making. Pittsburgh, USA: RWS Publications.

ANIQ VA TABIIY FANLAR

BIOLOGIYA O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA MAKTAB O'QUV-TAJRIBA UCHASTKASI FAOLIYATINI LOYIHALASHTIRISH VA TALABALARNING KASBIY FAOLLIGINI OSHIRISH

Usmonova Mubashira Suvonovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

mubashirausmonova1969@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak biologiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida pedagogik amaliyotning o'rni hamda maktab o'quv-tajriba uchastkasi faoliyatini zamonaviy yondashuvlar asosida loyihalashtirish masalalari tadqiq etilgan. Maqolada taniqli metodist-olim E.M. Belskayaning metodik merosi, xususan, maktab botanika kursida mahalliy materiallar va amaliy ishlardan foydalanishning dars soatlari bo'yicha tahliliy ko'rsatkichlari (V sinfda 48-73%, VI sinfda 43-65%) o'rganilib, ularni zamonaviy ta'lim tizimiga integratsiya qilish mexanizmlari yoritilgan. Pedagogik amaliyot davrida talabalarning kasbiy-metodik o'z-o'zini rivojlantirishi, ularda mustaqil loyihalar yaratish va tashabbuskorlikni shakllantirishning bosqichli modeli taklif etilgan. Shuningdek, maktab o'quv-tajriba uchastkasida ochiq havoda tashkil etiladigan fenologik kuzatishlar va eksperimental tadqiqotlarning o'quvchilar salomatligi, jismoniy hamda estetik tarbiyasiga ta'siri buyuk pedagog K.D. Ushinskiyning tabiat go'zalligi orqali shaxsni ruhan kamol toptirish haqidagi g'oyalari asosida pedagogik tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, pedagogik amaliyot davrida talabalarning o'quv-tajriba maydonidagi faoliyatini loyihalashtirish ularning kasbiy faolligini oshirish bilan bir qatorda, dars jarayonlarida an'anaviy gerbariy, eksponat, sxemalardan tortib zamonaviy vizual texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishi isbotlangan. Maqola oliy pedagogik ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari, doktorantlar, mustaqil tadqiqotchilar va pedagogik amaliyot rahbarlari uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak biologiya o'qituvchisi, o'z-o'zini rivojlantirish, pedagogik amaliyot, o'quv-tajriba uchastkasi, E.M. Belskaya, kasbiy faollik, fenologik kuzatish, estetik tarbiya, mahalliy material, metodik kompetentlik, loyihalashtirish, amaliy ishlar.

"ПРОЕКТИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНО-ОПЫТНОГО УЧАСТКА В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ И ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ"

Аннотация. В данной статье исследуется роль педагогической практики в процессе подготовки будущих учителей биологии, а также вопросы проектирования деятельности школьного учебно-опытного участка на основе современных подходов. В статье изучено методическое наследие известного методиста-ученого Э.М. Бельской, в частности, аналитические показатели использования местных материалов и практических работ в школьном курсе ботаники по учебным часам (48-73% в V классе, 43-65% в VI классе), а также освещены механизмы их интеграции в современную систему образования. Предложена поэтапная модель профессионально-методического саморазвития студентов, формирования у них инициативности и навыков создания самостоятельных проектов в период педагогической практики. Кроме того, на основе идей великого педагога К.Д. Ушинского о духовном развитии личности через красоту

природы проведен педагогический анализ влияния фенологических наблюдений и экспериментальных исследований, организуемых на открытом воздухе на школьном учебно-опытном участке, на здоровье, физическое и эстетическое воспитание учащихся. Согласно результатам исследования, проектирование деятельности студентов на учебно-опытном участке в период педагогической практики не только повышает их профессиональную активность, но и развивает навыки использования в учебном процессе как традиционных гербариев, экспонатов и схем, так и современных визуальных технологий. Статья предназначена для профессоров и преподавателей высших педагогических учебных заведений, докторантов, самостоятельных соискателей и руководителей педагогической практики.

Ключевые слова: будущий учитель биологии, саморазвитие, педагогическая практика, учебно-опытный участок, Э.М. Бельская, профессиональная активность, фенологическое наблюдение, эстетическое воспитание, местный материал, методическая компетентность, проектирование, практические работы.

“DESIGNING SCHOOL EXPERIMENTAL PLOT ACTIVITIES IN THE TRAINING OF PROSPECTIVE BIOLOGY TEACHERS AND ENHANCING STUDENTS’ PROFESSIONAL ENGAGEMENT”

Abstract. This article explores the role of pedagogical internship in the training of prospective biology teachers and the design of school experimental plot activities based on modern approaches. The study examines the methodological heritage of the renowned methodologist-scientist E.M. Belskaya, specifically focusing on the analytical indicators of utilizing local materials and practical works in the school botany course by class hours (48–73% in the 5th grade, 43–65% in the 6th grade), and highlights the mechanisms of their integration into the modern education system. A phased model is proposed for the professional and methodological self-development of students, fostering their initiative and independent project-design skills during the pedagogical internship. Furthermore, drawing on the ideas of the great educator K.D. Ushinsky regarding the spiritual development of personality through the beauty of nature, a pedagogical analysis is conducted on the impact of outdoor phenological observations and experimental research at the school plot on students’ health, physical and aesthetic education. The research findings indicate that designing student activities on the school experimental plot during the internship not only enhances their professional engagement but also develops their skills in incorporating various instructional tools-ranging from traditional herbaria, exhibits, and diagrams to modern visual technologies-into the educational process. The article is intended for professors and lecturers of higher pedagogical educational institutions, doctoral students, independent researchers, and supervisors of pedagogical internships.

Keywords: prospective biology teacher, self-development, pedagogical internship, school experimental plot, E.M. Belskaya, professional activity, phenological observation, aesthetic education, local material, methodological competence, designing, practical works.

KIRISH. Zamonaviy oliy pedagogik ta’lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo’nalishlaridan biri - bu bo’lajak mutaxassislarni faqatgina tayyor nazariy bilimlar jamlanmasi bilan qurollantirib qolmay, balki ularda mustaqil va ijodiy fikrlash, o’z-o’zini kasbiy rivojlantirish hamda o’zgaruvchan pedagogik muhitga moslashish kompetensiyalarini shakllantirishdan iboratdir. Bo’lajak biologiya o’qituvchilarining kasbiy mahorati va metodik tayyorgarligi ularning pedagogik amaliyot (stajirovka) davrida real maktab sharoitida qanchalik mustaqil qaror qabul qila olishi, dars jarayonlarini qanchalik ijodiy loyihalashtirishi va o’z-o’zini rivojlantirish darajasi bilan bevosita belgilanadi. Bugungi kunda biologiya ta’limi kompetensiyaviy yondashuv hamda raqamlashtirish bosqichiga o’tgan bir davrda,

fanning o'qitilishini hayotiy, amaliy-eksperimental va yuqori darajada ko'rgazmali tarzda tashkil etish zamon talabiga aylandi.

Biologiya-o'zining tabiatiga ko'ra jonli ob'ektlarni bevosita kuzatish, tajribalar o'tkazish va tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirishni talab qiladigan fandır. Shu bois, dars xonasida olingan nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog'lovchi, o'quvchilarning ilmiy va ekologik dunyoqarashini o'stiruvchi eng samarali tabiiy laboratoriya - bu maktab o'quv-tajriba uchastkasidir. Ushbu ochiq osmon ostidagi laboratoriya o'quvchilarda tabiat ob'ektlari bilan bevosita ishlash, o'simliklar fiziologiyasi va morfologiyasini real jarayonlarda o'rganish, fenologik kuzatishlar olib borish va eksperiment o'tkazish ko'nikmalarini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Biroq, bugungi kunda oliy ta'lim va umumiy o'rta ta'lim tizimi o'rtasidagi integratsiyada muayyan uzilishlar ko'zga tashlanmoqda. Pedagogik amaliyot o'tayotgan talabalarning faoliyati tahlil qilinganda, ularning aksariyati maktabga borganda tayyor dars ishlanmalari va quruq ma'ruza matnlari bilan cheklanib qolayotgani ma'lum bo'ladi. Maktab o'quv-tajriba uchastkalari, maktab issiqxonolari (gulxonolari) va tirik tabiat burchaklarining boy amaliy-metodik imkoniyatlaridan deyarli foydalanilmayapti. Bu salbiy holat quyidagi tizimli muammolar mavjudligidan dalolat beradi:

Birinchidan, bo'lajak biologiya o'qituvchilarida dars jarayonini sinf xonasidan tashqarida - tabiiy sharoitda loyihalash va tashkil etish metodologiyasi yetarlicha shakllanmagan;

Ikkinchidan, talabalarning maktab o'quv-tajriba maydonidagi faolligi, tashabbuskorligi va amaliy-metodik ijodkorligi past darajada qolmoqda;

Uchinchidan, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida mustaqil tadqiqotchilik va “o'rganish orqali o'rgatish” modeliga asoslangan o'z-o'zini kasbiy rivojlantirish mexanizmlari amaliyotda to'liq yo'lga qo'yilmagan. Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun pedagogik amaliyot davrida talabalarning maktab o'quv-tajriba uchastkasidagi faoliyatini ilmiy asosda qayta loyihalashtirish talab etiladi. Ushbu jarayon nafaqat maktab o'quvchilarining biologik bilimlarini boyitadi, balki eng asosiysi -bo'lajak o'qituvchilarning amaliy faolligini oshirib, ularda darslarni loyihalash kompetensiyasini hamda kasbiy-metodik o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi maktab o'quv-tajriba uchastkasi faoliyatini loyihalashtirish orqali talabalarning kasbiy-metodik o'z-o'zini rivojlantirish mexanizmlarini ilmiy va amaliy jihatdan asoslash, shuningdek, tarixiy-metodik tajribalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirgan holda ta'lim jarayoniga tatbiq etishdan iboratdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O'simliklar fiziologiyasi darslarida transpiratsiya jarayonini o'qitish va bu jarayonda vizual eksperimentlardan foydalanish masalasi biologiya o'qitish metodikasida uzoq yillik tarixga ega.

Xususan, metodist olimlar **N.M. Verzilin** va **V.M. Korsunskaya** o'zlarining fundamental ishlarida biologik tajribalarni maktab amaliyotiga tizimli kiritish, tirik obektlar ustida kuzatishlar olib borish o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda bosh mezon ekanligini ta'kidlaganlar. Shuningdek, metodist olima **E.M. Belskaya** botanika darslarida laboratoriya ishlarini muammoli tarzda tashkil etish, o'quvchilarni shunchaki kuzatuvchi emas, balki faol tadqiqotchi rolida namoyon etish metodikasini ilgari surgan.

Respublikamiz metodist olimlaridan **A.T. Gofurov**, **J.O. Tolipova** va **S.S. Fayzullayevlar** biologiya darslarida laboratoriya mashg'ulotlarini mustaqil va ijodiy tashkil etish bo'yicha ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqqanlar. Biroq, zamonaviy maktab biologiya darsliklarida ushbu mavzular asosan nazariy bayon etilgan bo'lib, bo'lajak biologiya o'qituvchilarining metodik tayyorgarligini oshirishda transpiratsiya kabi mikrofiziologik jarayonlarni kobalt xlorid indikator yordamida interaktiv vizuallashtirish metodologiyasi yetarlicha tadqiq etilmagan.

Xalqaro miqyosda esa, **L. Taiz** va **E. Zeiger** kabi fiziolog olimlar o'simliklar fiziologiyasida transpiratsiyaning o'rni va barg og'izchalari (stomata) mexanizmini o'qitishda vizual tajribalarning o'rni beqiyosligini ko'rsatib o'tishgan. **R. Bybee** tomonidan taklif etilgan “5E dars modeli” –“Zamonaviy biologiya ta'limida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda 5E ta'lim modelidan foydalanish yuqori samaradorlik ko'rsatmoqda. Bu model o'quvchilarda shunchaki tayyor bilimlarni yodlash emas, balki biologik jarayonlarni mustaqil kuzatish, gipotezalar tuzish va ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.”

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot jarayonida bo'lajak biologiya o'qituvchilarining maktab o'quv-tajriba uchastkasi (OTU) faoliyatini loyihalashtirish orqali ularning kasbiy-metodik faolligini oshirishga qaratilgan ko'p bosqichli pedagogik model ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etildi. Mazkur metodika talabalar faoliyatini tizimli va ketma-ketlik asosida tashkil etishni nazarda tutadi.

Maktab o'quv-tajriba maydonida o'simliklarni parvarishlash va kuzatish jarayoni.



1. Tayyorgarlik va loyihalashtirish bosqichi: Amaliyotning 1-haftasi.
2.

Talabalar biriktirilgan maktablarning biologiya xonasi va o'quv-tajriba uchastkasining holatini o'rganadilar. Kuzgi yoki bahorgi mavsumga mos ravishda, botanika darslarining mavzular rejasini tahlil qilib, ochiq osmon ostida o'tkaziladigan dars va amaliy mashg'ulotlar loyihasini (dars ishlanmalarini) tayyorlaydilar.

2.Eksperimental-tashkilotchi bosqich:Amaliyotning 2-4-haftalari.

Talabalar maktab o'quvchilarini guruhlariga bo'lgan holda o'quv-tajriba uchastkasida amaliy ishlarni boshlaydilar. Bunda o'quvchilarning jismoniy imkoniyatlari hisobga olingan holda, fenologik (mavsumiy) kuzatishlar va oddiy fiziologik tajribalar yo'lga qo'yiladi.

3.Ko'rgazmali qurollar va gerbariylar yaratish:Amaliyotning 5-haftasi.

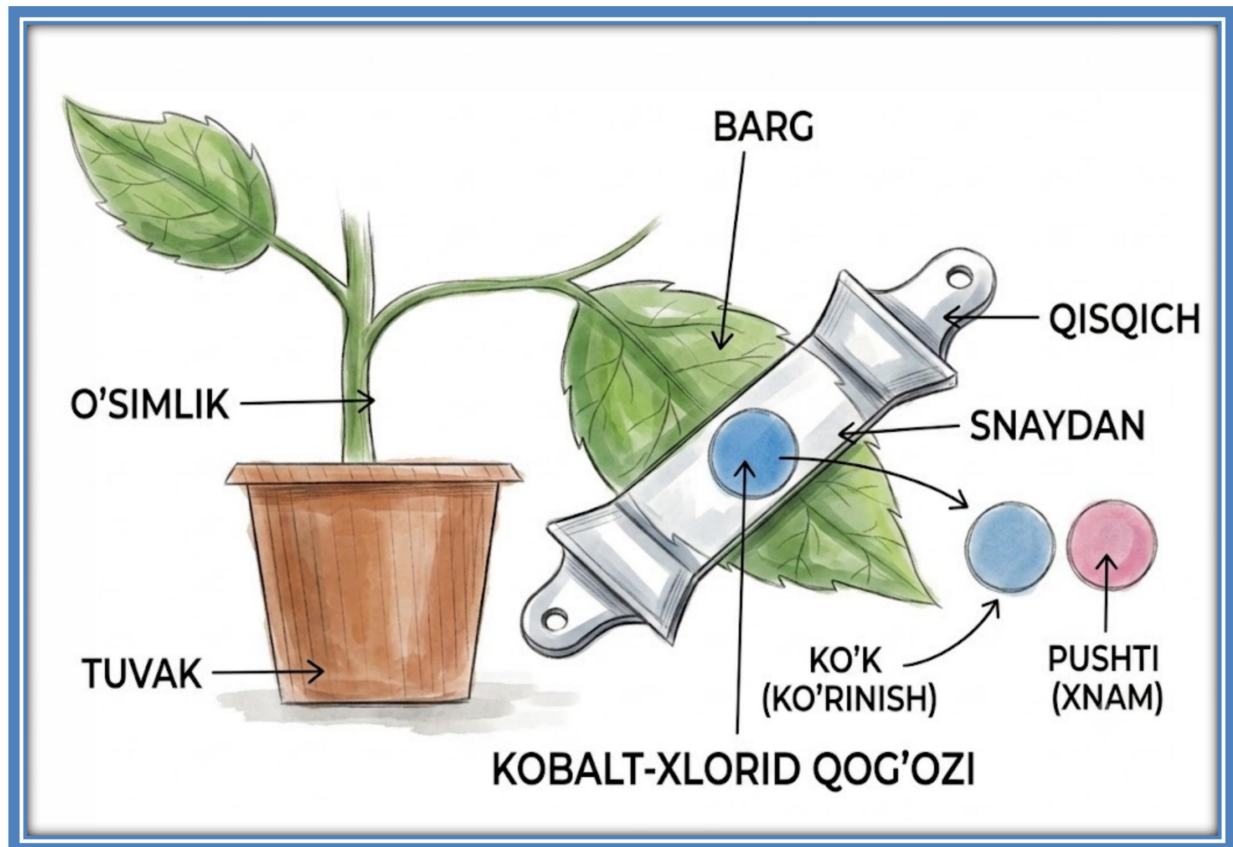
Uchastkada yetishtirilgan o'simliklar va mahalliy flora vakillaridan foydalanib, an'anaviy gerbariy va eksponatlar tayyorlanadi. Ushbu tayyorlangan materiallar asosida darslar uchun tizimli sxemalar va diagrammalar ishlab chiqiladi.

4.Reflektiv tahlil va diagnostika:Amaliyotning 6-haftasi.

Talabalarning kasbiy faolligi, darslarni tashkil etish mahorati va o'z-o'zini rivojlantirish ko'rsatkichlari test so'rovnomalari hamda amaliy darslarni kuzatish mezonlari

asosida tahlil qilinadi va yakuniy xulosalar chiqariladi.

TAJIRIBA VA KUZATISHLAR METODOLOGIYASI. Botanika darslarida nazariyani amaliyot bilan bog'lash maqsadida E.M.Belskaya metodikasiga tayanildi. O'quvchilar talabalar rahbarligida o'simliklarning hayotiy jarayonlarini tushunishlari uchun o'quv-tajriba uchastkasida va tirik tabiat burchagida o'rnatilgan tajriba namunalarini (masalan, o'simlik bargidan suv bug'lanishi, ildiz bosimi yoki nafas olishi) tahlil qildilar.



Transpiratsiya jarayonini o'rganish bo'yicha amaliy laboratoriya sxemasi.

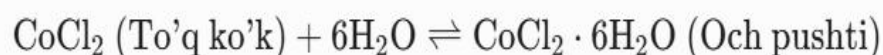
TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida maktab o'quv-tajriba uchastkasi (OTU) va undagi laboratoriya-tadqiqot ishlarini zamonaviy yondashuvlar asosida loyihalashtirish metodikasini tekshirish maqsadida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlari oliy pedagogik ta'lim muassasalarining biologiya ta'lim yo'nalishi talabalarining maktab pedagogik amaliyoti davrida amalga oshirildi. Pedagogik tajriba-sinov ishlari talabalarning metodik kompetentligi, kasbiy faolligi hamda darslarni loyihalash ko'nikmalarining o'sish ko'rsatkichlari dinamik tahlil qilindi. Tadqiqot davomida tajriba guruhidagi talabalar o'quv-tajriba uchastkasi faoliyatini loyihalashtirish, an'anaviy va zamonaviy ko'rgazmalilikni (jumladan, kobalt xlorid usulida transpiratsiyani aniqlash kabi vizual eksperimentlarni) darsga tatbiq etish metodikasi asosida faoliyat ko'rsatdilar. Nazorat guruhidagi talabalar esa an'anaviy (asosan darslik va tayyor metodik ishlanmalarga tayanuvchi) tizimda amaliyot o'tashni davom ettirdilar. Tajriba-sinov ishlari yakunida talabalarning kasbiy-metodik tayyorgarlik darajasi maxsus ishlab chiqilgan mezonlar asosida baholandi. Olingan miqdoriy natijalar quyidagi jadvalda o'z aksini topgan.

1-jadval. Talabalarning kasbiy-metodik ko'nikmalarining o'sish

dinamikasi (tajriba-sinov boshida va yakunida, % hisobida)

Baholash mezonlari	Guruh turi	Tajriba-sinov boshida (%)	Tajriba-sinov yakunida (%)	Nisbiy o'sish ko'rsatkichi (%)
Metodik loyihalashtirish kompetensiyasi	Tajriba guruhi.	42,0%	84,0%	+42,0%
	Nazorat guruhi	44,0%	61,0%	+17,0%
Kasbiy tashabbuskorlik va ijodiy faollik	Tajriba guruhi	35,0%	79,0%	+44,0%
	Nazorat guruhi	38,0%	52,0%	+14,0%
Ko'rgazmali va vizual vositalar yaratish	Tajriba guruhi	48,0%	88,0%	+40,0%
	Nazorat guruhi	46,0%	58,0%	+12,0%
Kasbiy-metodik o'z-o'zini rivojlantirish	Tajriba guruhi	50,0%	91,0%	+41,0%
	Nazorat guruhi	52,0%	68,0%	+16,0%

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhidagi talabalarning kasbiy-metodik ko'nikmalari barcha mezonlar bo'yicha keskin o'sgan. Xususan, **kasbiy-metodik o'z-o'zini rivojlantirish (self-development)** ko'rsatkichi tajriba guruhida amaliyot yakunida **91,0% ni** tashkil etib, nazorat guruhiga (68,0%) nisbiy farqi **23,0% ga yuqori** bo'ldi. Bu holat talabalarning o'quv-tajriba maydonidagi va dars jarayonidagi faoliyatini loyihalashtirish ularni doimiy izlanishga, dars ssenariylarini mustaqil yaratishga va ijodiy fikrlashga undaganligini ko'rsatadi. Olingan natijalarning ilmiy muhokamasi jarayonida o'quv-tajriba uchastkasida amalga oshiriladigan fenologik kuzatishlar va eksperimental tadqiqotlarning maktab o'quvchilari shaxsiga ta'siri ham pedagogik tahlil qilindi. Tajriba guruhidagi bo'lajak biologiya o'qituvchilari darslarni ochiq havoda, bevosita tabiiy laboratoriya sharoitida tashkil etish orqali o'quvchilarning faqat intellektual salohiyatini oshirib qolmay, ularda **jismoniy va estetik tarbiyaning** uyg'unligini ta'minlashga erishdilar. Ushbu jarayon ulug' pedagog K.D. Ushinskiyning tabiat go'zalligi orqali bolaning ruhiy-ma'naviy dunyosini kamol toptirish, jismoniy charchoqni tabiat bilan muloqot orqali bartaraf etish haqidagi didaktik qarashlarining amaliy isboti hisoblanadi. O'quvchilar o'simliklar fiziologiyasiga oid murakkab tushunchalarni tabiat quchog'ida, o'z qo'llari bilan bajargan tajribalari orqali anglab yetdilar. Buning yorqin misoli sifatida darsda transpiratsiya jarayonini kobalt xlorid indikator usuli orqali aniqlash tajribasining o'tkazilishini keltirish mumkin. Ushbu tajribani loyihalashtirish davomida talabalar o'quvchilarda kimyoviy-biologik fanlararo integratsiyani (ko'k tusli kobalt tuzining namlik ta'sirida och pushti rangli gekzagidrat kristallogidratiga aylanishi):



hamda o'simlik barglaridagi fiziologik adaptatsiyani yaqqol ko'rsatib bera oldilar. O'quvchilar bargning ostki yuzasidagi ko'k qog'oz ustki yuzadagiga qaraganda ancha tezroq pushti rangga kirishini sekundomer (xronometraj) yordamida o'lchash orqali barg og'izchalarining (stomata) joylashuv qonuniyatlarini va o'simlikning bug'latish orqali issiqlikdan himoyalaniish mexanizmini mustaqil tahlil qildilar. E.M. Belskayaning metodik

merosiga tayangan holda, darslarda mahalliy va tirik materiallardan foydalanish, laboratoriya ishlarini “tadqiqotchi-o‘quvchi” modelida tashkil etish talabalarning metodik kompetentligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tardi. An’anaviy sxema va quruq gerbariydan cheklanib, dars jarayoniga amaliy tajribalar, ranglar dinamikasi va raqamli vizual texnologiyalarning olib kirilishi bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy moslashuvchanligini oshirdi. Shunday qilib, tajriba-sinov ishlari natijalari maktab o‘quv-tajriba uchastkasi faoliyatini tizimli loyihalashtirish bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini tayyorlashning eng samarali metodik vositasi ekanligini to‘liq isbotladi.

Bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini tayyorlash va maktablarda biologik eksperimentlarni tashkil etish bo‘yicha ilmiy-metodik tavsiyalar

I. Oliy pedagogik ta’lim muassasalari uchun tavsiyalar:

1. “O‘quv-tajriba maydonini loyihalash” maxsus kursini joriy etish:

Pedagogika oliygohlarida tahsil olayotgan biologiya yo‘nalishi talabalari uchun “Maktab biologik tajriba maydoni va uning darslar bilan integratsiyasi” nomli amaliy yo‘nalishdagi maxsus kurs yoki seminar-treninglarni tashkil etish. Bunda talabalar maktabga pedagogik amaliyotga chiqishdan oldin tajriba uchastkalarini rejalashtirish va u yerda o‘tkaziladigan fenologik, fiziologik kuzatishlar metodikasini chuqur o‘zlashtirishi lozim.

2. Muammoli va tadqiqotga yo‘naltirilgan amaliy darslarni ko‘paytirish:

OTMlarda “O‘simliklar fiziologiyasi” va “Botanika” darslarida nazorati oson bo‘lgan an’anaviy darslardan voz kechib, talabalarni faol izlanishga undaydigan amaliy topshiriqlarni ko‘paytirish. Masalan, kobalt xlorid (CoCl_2) yordamida bargning turli yuzalarida transpiratsiya tezligini solishtirish kabi tajribalarni talabalarning o‘ziga mustaqil loyihalashtirish va uning maktab darslaridagi pedagogik modelini yaratish topshirig‘ini berish.

3. Didaktik materiallarni vizuallashtirish ko‘nikmasini shakllantirish:

Talabalarda murakkab biologik jarayonlarni (masalan, fotosintez, nafas olish, suvning o‘simlikda harakatlanishi) interaktiv va ranglar dinamikasiga asoslangan ko‘rinishda darsga tatbiq etish mahoratini shakllantirish. Bo‘lajak o‘qituvchi o‘quvchi ko‘z o‘ngida rang o‘zgarishi (indikatorlar yordamida) yoki harakat sodir bo‘ladigan tajribalarni mustaqil tuza olishi lozim.

II. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari va amaliyot bazalari uchun tavsiyalar:

1. “Tadqiqotchi o‘quvchi” modelini darslarga tatbiq etish:

Biologiya darslarini faqat nazariy darslik va chizmalar doirasida cheklab qo‘ymasdan, har bir laboratoriya mashg‘ulotini kichik ilmiy tadqiqot shaklida tashkil etish. O‘quvchilarga tayyor xulosani berish emas, balki tajriba jarayonida xronometraj (vaqt o‘lchash) va vizual kuzatishlar (rang o‘zgarishi, pufakchalar ajralishi va h.k.) yordamida ilmiy xulosani o‘zlari chiqarishlariga sharoit yaratish.

2. Maktab o‘quv-tajriba uchastkalaridan tizimli foydalanish:

Maktab o‘quv-tajriba uchastkalarini (OTU) faqat ko‘kalamzorlashtirish maskani deb hisoblamasdan, ulardan o‘quvchilarda jismoniy, estetik va intellektual tarbiyaning uyg‘unligini shakllantiruvchi “ochiq osmon ostidagi tabiiy laboratoriya” sifatida foydalanish. Kuzgi va bahorgi mavsumlarda o‘simliklar biologiyasiga oid mavzularni bevosita amaliyot maydonida dars-ekskursiya shaklida o‘tishni yo‘lga qo‘yish (K.D. Ushinskiy didaktikasi asosida).

3. Fanlararo integratsiyani (STEAM yondashuvini) kuchaytirish:

Biologik jarayonlarni tushuntirishda kimyo va fizika qonuniyatlaridan unumli foydalanish. Masalan, o‘simlikda transpiratsiya natijasida barg haroratining pasayishini fizik bug‘lanish qonuniyati bilan, kobalt xlorid indikatorining rang o‘zgarishini esa koordinatsion birikmalar va gidratlanish reaksiyalari (kimyo) bilan bog‘lab tushuntirish. Bu o‘quvchilarda dunyoning yaxlit ilmiy manzarasini shakllantiradi.

III. Loyihani amaliyotga joriy etish mexanizmi (OTM - Maktab integratsiyasi):

“Metodik hamkorlik” tizimi: Pedagogika oliygohi professor-o‘qituvchilari va talabalari tomonidan maktab biologiya o‘qituvchilari uchun "O‘quv-tajriba maydonida tajribalar o‘tkazish bo‘yicha zamonaviy yondashuvlar" mavzusida mahorat darslari va metodik qo‘llanmalar tizimini yaratish.

Raqamli va vizual qo‘llanmalar bazasi: Maktablarda laboratoriya reaktivlari yetishmagan yoki ob-havo noqulay bo‘lgan sharoitlar uchun talabalar tomonidan o‘quv-tajriba uchastkasida bajarilgan tajribalarning qisqa va qiziqarli video-izohlari hamda raqamli vizual xaritalarini (mediachizmalarni) tayyorlash va maktablar amaliyotiga joriy etish.

XULOSA. Maktab o‘quv-tajriba uchastkasi faoliyatini loyihalashtirish bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining nazariy bilimlarini amaliyot bilan uzviy bog‘lashda muhim o‘quv-metodik platforma hisoblanadi. Amaliy mashg‘ulotlar jarayonida talabalarni tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va tashkil etishga jalb etish ularning kasbiy-pedagogik faolligi hamda mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini, kreativligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, uchastkadagi agrotexnik va biologik izlanishlar talabalarda biologik jarayonlarni kuzatish, tahlil qilish hamda metodik mahoratni amalda qo‘llash kompetensiyalarini shakllantiradi va ekologik tarbiyani ham oshiradi. Loyihaviy yondashuvning ta’lim jarayoniga joriy etilishi bo‘lajak mutaxassislarining kasbiy motivatsiyasini hamda o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan intilishini kuchaytiradi. Shunday qilib, o‘quv-tajriba uchastkasi faoliyatini tizimli loyihalashtirish pedagogika oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarini tayyorlash sifatini hamda ularning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirishning samarali omili hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. **Gofurov, A. T., Fayzullayev, S. S., Azimov, I. A.** Biologiya o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma.- Toshkent: “Tafakkur”, 2013. - 240 b. (Maktablarda biologik eksperimentlarni loyihalash va darslarni rejalashtirish metodikasi uchun).
2. **Tolipova, J. O., Alimqulov, S. O.** Biologiyadan o‘quv-tadqiqot ishlari va loyihalarni tashkil etish. - Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. - 180 b. (Muammoli ta’lim, o‘quvchi loyihalari va STEAM yondashuvi uchun).
3. **Xodjayev, J.** O‘simliklar fiziologiyasi. - Toshkent: “Mehnat”, 2004. - 224 b. (O‘simliklar fiziologiyasi, transpiratsiya va suv rejimi jarayonlarining nazariy asoslari uchun).
4. **Mustaqimov, G. D.** Botanika va o‘simliklar fiziologiyasi darslarida laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish. - Farg‘ona: “Farg‘ona”, 2018. - 145 b. (Laboratoriya ishlarini maktab sharoitida o‘tkazish metodikasi).
5. **Belskaya B.M.** Практикум по методике преподавания биологии. - Ленинград: “Просвещение”, 1989. -176 с. (Botanika va o‘simliklar fiziologiyasidan amaliy mashg‘ulotlarni muammoli tashkil etish metodikasi va tajribalar tahlili uchun).

Internet saytlari va xalqaro elektron resurslar ro‘yxati

1. <https://ziyonet.uz>
2. <https://www.natlib.uz>
3. <https://scholar.google.com>
4. <https://www.sciencedirect.com>
5. <https://link.springer.com>

TIBBIY TA'LIM JARAYONIDA DIVERGENT TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Bekchanova Soliha Davlatnazarovna,

Buxoro davlat tibbiyot instituti doktoranti

solihabekchanova03@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiy ta'lim jarayonida talabalar tafakkurining kreativ va erkin shakllanishini ta'minlaydigan divergent tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda divergent tafakkur tibbiy bilimlarni chuqur anglash, murakkab klinik holatlarda yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish va moslashuvchan qarorlar qabul qilishda muhim kognitiv jarayon sifatida ko'rib chiqiladi. Tibbiy ta'limda muammola asoslangan o'qitish (PBL), klinik simulyatsiyalar, diagnostik ssenariylar va ko'pvariantli topshiriqlar kabi innovatsion usullarning samaradorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, pedagogik shart-sharoitlar, axborot muhitlari va interaktiv metodlar orqali divergent tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi omillar asoslab berilgan. Maqola yakunida tibbiy oliy ta'limda kreativlik va mustaqil fikrlashni rag'batlantiruvchi metodik yondashuvlar bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: divergent tafakkur, tibbiy ta'lim, kreativlik, muammola asoslangan o'qitish, klinik simulyatsiya, mustaqil fikrlash, pedagogik shart-sharoitlar, interaktiv metodlar, tibbiy kompetensiya.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бекчанова Солиха Давлатназаровна,

Докторант Бухарского государственного медицинского института

solihabekchanova03@gmail.com

Аннотация. В данной статье освещаются возможности развития дивергентного мышления, способствующего формированию креативного и свободного мышления студентов в процессе медицинского образования. В исследовании дивергентное мышление рассматривается как важный когнитивный процесс, обеспечивающий глубокое понимание медицинских знаний, разработку новых подходов в сложных клинических ситуациях и принятие адаптивных решений. Авторами проанализирована эффективность инновационных методов, таких как проблемно-ориентированное обучение (PBL), клинические симуляции, диагностические сценарии и задания с множественными вариантами решений. Также обоснованы факторы, способствующие развитию дивергентного мышления через педагогические условия, информационные среды и интерактивные методы. В заключение приведены практические рекомендации по методическим подходам, направленным на стимулирование креативности и самостоятельного мышления в высшем медицинском образовании.

Ключевые слова: дивергентное мышление, медицинское образование, креативность, проблемно-ориентированное обучение, клиническая симуляция, самостоятельное мышление, педагогические условия, интерактивные методы, медицинская компетентность.

OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING DIVERGENT THINKING IN MEDICAL EDUCATION

Bekchanova Soliha Davlatnazarovna,

Doctoral student of the Bukhara State Medical Institute

solihabekchanova03@gmail.com

Abstract. This article explores the opportunities for developing divergent thinking, which contributes to the formation of creative and independent thinking among students in

the process of medical education. Divergent thinking is viewed as an essential cognitive process that ensures deep comprehension of medical knowledge, the development of new approaches in complex clinical situations, and the adoption of adaptive decisions. The authors analyze the effectiveness of innovative methods such as problem-based learning (PBL), clinical simulations, diagnostic scenarios, and multi-option tasks. Additionally, the article substantiates the pedagogical conditions, information environments, and interactive methods that facilitate the development of divergent thinking. In conclusion, practical recommendations are provided on methodological approaches aimed at encouraging creativity and independent thinking in higher medical education.

Keywords: divergent thinking, medical education, creativity, problem-based learning, clinical simulation, independent thinking, pedagogical conditions, interactive methods, medical competence.

Zamonaviy tibbiy ta’lim tizimi shifokor mutaxassislarni nafaqat nazariy bilimlar, balki mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish qobiliyati va innovatsion yondashuvlar bilan jihozlangan holda tayyorlashni talab etmoqda. Bunday maqsadga erishishda divergent tafakkurni rivojlantirish muhim omil hisoblanadi. Divergent tafakkur – bu bir masalaga nisbatan bir nechta, novatorlikka asoslangan, kreativ yechimlarni izlash jarayoni bo’lib, u tibbiy qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kun tibbiy ta’lim tizimi talabalardan nazariy bilimlar bilan birga yuqori darajadagi kognitiv faollik, innovatsion yondashuv, muammoni har tomonlama tahlil qilish va original yechimlar taklif etish kabi qobiliyatlarni talab etmoqda. Bu ta’lim jarayonida divergent tafakkurni shakllantirishni strategik vazifa sifatida talqin etishni taqozo etadi.

Oliy ta’limda divergent tafakkurni rivojlantirish juda ko’p mamlakatlarning pedagogik tizimlarida, ayniqsa, innovatsiyalarga, tanqidiy fikrlashga va kasbiy faoliyatda yechimlarning moslashuvchanligiga e’tibor qaratilgan mamlakatlarda ustuvor yo’nalishga aylangan. Xalqaro amaliyot shuni ko’rsatadiki, divergent tafakkurni shakllantirish kognitiv strategiyalar, ijodiy vazifalar, simulyatsiya va reflektiv faoliyatni birlashtirgan ko’p bosqichli yondashuvni talab qiladi.

Amerika ta’lim tizimi an’anaviy ravishda ijodiy va tanqidiy fikrlash sohasida yetakchilardan biri bo’lib kelgan. Stenford tibbiyot maktabi va Garvard tibbiyot maktabi kabi AQShdagi bir qator tibbiyot maktablari muammoli ta’lim asosida klinik fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshiradi. Barrows tomonidan olib borilgan tadqiqot PBL-modeli bo’yicha o’qiyotgan talabalar muqobil diagnostika farazlari va original terapevtik yechimlarni belgilashda yuqori natijalarni qayd etganligini ko’rsatdi [1]. Bundan tashqari, Tibbiyot-gumanitar fanlar dasturi talabalarni axloqiy munozaralarga, tibbiy fantastika tahliliga va fikrlashning moslashuvchanligi va o’ziga xosligini targ’ib qiladi.

Yevropa mamlakatlarida (ayniqsa, Buyuk Britaniya, Niderlandiya, Finlyandiya) simulyatsiya texnologiyalari faol qo’llaniladi, ular talabalarga noaniqlik elementlari bilan turli klinik ssenariylarni o’ynash imkonini beradi [2].

Maastricht University universitetida (Niderlandiya) talabalar guruhda ishlash jarayonida bemorni davolash uchun kamida uchta muqobil yondashuvni taklif qilishlari kerak. Cees van der Vleuten tomonidan o’tkazilgan tadqiqot shuni ko’rsatdiki, bunday amaliyot klinik fikrlashning divergent komponentini kuchaytiradi va fanlararo o’zaro ta’sirni rag’batlantiradi [3].

Shuningdek, London Universitetida (University College London) shifokorlar, bioinjenerlar va psixolog talabalardan iborat fakultetlararo loyiha laboratoriyalari amaliyoti yo’lga qo’yilgan bo’lib, unda neyrodegenerativ kasalliklardan tortib psixososial holatlargacha bo’lgan murakkab patologiyalarni davolash bilan bog’liq muammolar birgalikda hal qilinadi [4].

Sharqiy Osiyo davlatlari, xususan Singapur, Janubiy Koreya va Yaponiya STEM

ta'limiga divergent fikrlashni integrasiyalashga ustuvor ahamiyat beradi. Singapur tibbiyot maktablari ochiq klinik simulyasiya platformalarini ishlab chiqqan, bu yerda "to'g'ri" javob yo'q - talaba testlar, anamnez va kontekstga asoslangan muqobil diagnostika usullarini o'z ichiga olgan o'zgaruvchan yechimlarni taklif qilishi kerak.

Yaponiya rollar almashinuvi (shifokor, bemor, qarindosh, advokat) bilan "seminarlar"dan foydalanadi, bu talabalarga nafaqat fikr yuritish, balki turli xil qarashlar o'rtasida almashish imkonini beradi, bu turli xil faoliyat uchun juda muhimdir [5].

Rus tadqiqotchi olimlaridan A.A.Verbitskiy ta'lim jarayonini real hayot bilan bog'liq holda tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi. Uningcha, bu holat orqali talabalarda har tomonlama fikrlash, mustaqil yechim topish qobiliyatini shakllantirishga erishiladi. V.I.Andreev divergent tafakkurni "kreativ-kompetentlik" tizimidagi markaziy bo'g'in sifatida tavsiflaydi va intellektual o'yinlar, mental-kartalar va g'oyalar generatsiyasi kabi usullardan samarali foydalanish zarurligini ta'kidlaydi.

Mahalliy tadqiqotlarchilardan A.U.Ismoilov [6], D.Q.Yuldasheva [7], F.A. Hakimova [8], Sh.E. Mirzayev, N.A. Xasanova kabi olimlar o'z tadqiqotlarida yangicha pedagogik yondashuvlar, milliy qadriyatlarga tayangan ta'lim muhiti va didaktik jarayonning yangilangan formatini taklif etishmoqda.

Xalqaro tajriba talabalarining divergent fikrlashini keng qamrovli pedagogik tizim orqali maqsadli ravishda rivojlantirish mumkinligi haqida ishonchli dalillarni taqdim etadi:

- muammoni yechish uchun ochiq topshiriqlar;
- o'zgaruvchan dinamikaga ega simulyasiyalar;
- fanlararo tadqiqot formatlari;
- mulohaza va axloqiy munozaralarda talabalarni faol jalb qilish.

Bu tajriba mahalliy xususiyatlarni hisobga olgan holda, malakali, moslashuvchan fikrlaydigan va ijtimoiy mas'uliyatli shifokor tayyorlashdek strategik maqsadni saqlab qolgan holda, milliy tibbiy ta'lim tizimiga moslashtirilishi mumkin.

Xorijiy, rus va mahalliy tadqiqotlar tahlilidan ma'lum bo'ldiki, tibbiy ta'limda divergent tafakkurni rivojlantirish nafaqat pedagogik yondashuvlar, balki tashkilotchilik, institusional muhit, kognitiv asoslar bilan bog'liqdir. Bu imkoniyatlarning uyg'unligi talabalarda erkin, kreativ va mas'uliyatli mutaxassisni shakllantirishga xizmat qiladi.

AQSh, Yevropa va Osiyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, talabalarda divergent tafakkur o'quv faoliyatining ochiq, o'zgaruvchan va fanlararo shakllarida faol ishtirok etish orqali shakllanadi. O'zbekistonda tibbiy ta'limga moslashtirilgan modellarning joriy etilishi nafaqat mutaxassislar tayyorlash sifatini, balki ularning innovatsion, moslashuvchan va axloqiy yo'naltirilgan tibbiy amaliyotga tayyorligini ham oshiradi.

Tadqiqot davomida tibbiyot oliy ta'lim muassasalari talabalarida divergent tafakkurni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari sifatida quyidagilarni belgilashni joiz topdik:

1. Talabalarining turli, jumladan ijodiy, mustaqil va murakkab muammolarni ko'p yo'nalishlarda hal qilish qobiliyatini tarbiyalash.
2. Maqsadli ravishda tashkil etilgan ta'limiy faoliyat.
3. Muhit va o'zaro ta'sir vositalari majmuasi.

Ta'lim jarayonida mazkur mexanizmlarni amalga oshirish bevosita axborotni qayta ishlashdagi yechimlarning xilma-xilligi, individual yondashuvni ta'minlash, fanlararo uyg'unlashuv va innovatsion ta'lim texnologiyalari orqali namoyon bo'ladi. Pedagogik mexanizm markazida esa, talabaning shaxsiy intellektual salohiyatini faollashtirish, mustaqil fikr yuritishni qo'llab-quvvatlash, ijodiy pedagogik muhitni yaratish, faol o'qitish usullarini qo'llash asosiy o'rin egallaydi.

Divergent tafakkurni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari sifatida integral va fanlararo yondashuvlar asosiy o'rin egallaydi. Chunki bu tibbiy ta'limning dastlabki bosqichlaridan boshlanadi. Jumladan, biologiya, psixologiya, bioximiya, klinik fanlar va ijtimoiy fanlarni uyg'unlashtirish orqali talabalarda murakkab muammolarga fanlararo qarash

shakllanadi. Bu, albatta, dastlabki bosqichda divergent fikrlashni faollashtiradi.

Muammoli vaziyatni hal etishga asoslangan o'qitish (Problem-Based Learning - PBL) ham pedagogik imkoniyatlarni keltirib chiqaradi.

Amaliyotga yo'naltirilgan, haqiqiy klinik keyslar asosida o'tkaziladigan PBL usuli talabalarni mustaqil ravishda turli yechimlar topishga undaydi. Ushbu jarayonda "bir to'g'ri javob" konsepsiyasi o'rniga bir nechta imkoniyatli ssenariylar ko'rib chiqiladi.

Keys-metod va klinik simulyasiya ham pedagogik imkoniyatning asosini tashkil qiladi. Chunki unda real klinik vaziyatlarda talabalar muammo yuzasidan o'zaro munozara qiladi, qarorlar qabul qiladi. Bunday murakkab vaziyatlarda kreativ yondashuv qo'llaniladi.

Tibbiy oliy ta'lim muassasalarida ijodiy vazifalar va kvest elementlarini joriy etish ham ma'lum bir pedagogik imkoniyatni keltirib chiqaradi. Jamoaviy va individual ijodiy loyihalar (model yaratish, muqobil davolash usullarini ishlab chiqish, tadqiqot ssenariylari yaratish) talabalarning mustaqil va kreativ fikrlashini rag'batlantiradi. Kvest elementlarini joriy etish — bu ta'lim jarayoniga o'yinli, shu bilan birga muammoli holatlarni qo'shish orqali talabalarni faol, ijodiy va mustaqil fikrlashga undaydigan pedagogik metodlardan biridir. Unda talabalar ma'lum bir maqsadga erishish uchun topshiriqlar zanjirini bosqichma-bosqich bajaradilar. Xususan, tibbiyotda mazkur elementni joriy etishdan maqsad talabalarda divergent tafakkurni rivojlantirish, ta'lim jarayonini qiziqarli va interfaol qilish, mustaqil qaror qabul qilish hamda tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish, shu bilan birga jamoaviy ishlash ko'nikmasini rivojlantirishdan iboratdir. Kvest jarayonida fanlararo yondashuv ta'minlanadi. Muammo mavzusidan kelib chiqqan holda, biologiya, farmakologiya, psixologiya kabi fanlar o'zaro bog'lanadi. Ta'kidlash joizki, kvest elementlarini joriy etish talabalarning ijodiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va fanlararo bilimlarni uyg'unlashtirib qo'llash qobiliyatini shakllantirishda zamonaviy pedagogik mexanizm sifatida maydonga chiqadi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, kvest elementlari nafaqat o'yinlashtirish, balki ta'lim jarayonidagi faol ta'lim va divergent tafakkurni rivojlantirishning kuchli vositasi sifatida belgilash lozim. Kvest elementlarini joriy etish orqali talaba bilimni passiv qabul qiluvchi emas, faol muammoni hal qiluvchi shaxs sifatida ishtirok etishga erishiladi. Har bir topshiriq, muammo talabaning tezkor yechim topishi, turli yondashuvlardan foydalanishi, shuningdek yangi g'oya yarata olishi kabi divergent tafakkur elementlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, ta'lim jarayonida tibbiy muammolarni simulyasiya qilib, real hayotga yaqinlashtirilgan mashg'ulot muhiti yaratilishiga olib keladi. Guruhda jamoaviy ish va muloqot qobiliyati mustahkamlanadi. Aynan mazkur jarayon tibbiyotda muhim ijtimoiy ko'nikma hisoblanadi. Biz ushbu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, kvest elementlarini joriy etish divergent tafakkurni shakllantiruvchi kompleks pedagogik mexanizmning uzviy tarkibiy qismi deb ta'riflashni joiz topdik. Divergent tafakkurning pedagogik mexanizmlari, ya'ni maqsad, mazmun, faoliyat, baholash bilan kvest texnologiyasini integrasiya qilish juda katta natija berishi, tabiiy.

Bizningcha, kvest elementlarini tibbiy ta'limga joriy etish zamonaviy ta'lim metodlarini divergent tafakkur rivoji bilan chuqur integrasiyalashni nazarda tutadi.

Divergent tafakkurni shakllantirishning yana bir pedagogik imkoniyatlaridan biri metatanqidiy tafakkurni rivojlantiruvchi muhit hisoblanadi.

Metatanqidiy tafakkur — bu tanqidiy fikrlashning yuksak darajasidir. U insonning o'z fikrlash jarayonini kuzatishi, tahlil qilishi va baholashi kabi qobiliyatlarini o'zida mujassam etadi. Ta'kidlash joizki, tibbiy ta'limda tafakkurning mazkur shakli bo'lajak shifokorning faol, mas'uliyatli va ongli fikr yurituvchi shaxs sifatida shakllanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Tibbiy ta'limda metatanqidiy tafakkur, birinchi navbatda, diagnostik xatolarni kamaytirish, xususan, tezkorlik yoki sabrsizlik bilan chiqarilgan xulosalarni qayta baholashda qo'llaniladi. Ikkinchidan, kasbiy refleksiya, ya'ni shifokorning o'z faoliyati,

qabul qilgan qarorlari va bilimlariga tanqidiy yondashuvini izohlaydi. Uchinchidan, axloqiy va kommunikativ masalalarda teran mulohaza yuritishda roli katta.

Demak, tibbiy ta’limda metatanqidiy tafakkurni rivojlantirish bu talabning etuk mutaxassis shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur bo’lgan intellektual salohiyatni shakllantirish jarayonidir. Bunda talabning o’z faoliyatiga, bilimiga shoshmasdan, mulohazali, mas’uliyatli, tanqidiy baho berishi ko’zda tutiladi. Tafakkurning mazkur turi kelajakda shifokorning kasbiy etika, klinik yechim, uzluksiz ta’lim olishga tayyorligi singari masalalarda teran yondashuvini, mustaqil pozitsiyasini ta’minlaydi.

Talabalarni mustaqil izlanish, tahlil va tanqidiy baholash faoliyatiga jalb etish orqali ularda fikrlashning keng ko’lami, turli pozitsiyalardan qarash qobiliyati shakllanadi [9].

Bizning fikrimizcha, divergent tafakkurni shakllantirishda didaktik imkoniyatlar deganda, faqat ta’lim mazmunini yoritish vositasi nazarda tutilmasligi kerak. U birinchi navbatda, talabning ijodiy fikrlash salohiyatini ochishga, shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik resurslar tizimi hisoblanadi. Ikkinchidan, bu imkoniyatlar aniq maqsadga yo’naltirilgan, muammoli, tanlovli va fanlararo bog’lanishli o’quv materiallari, faoliyatlar va muhokamalar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, didaktik imkoniyatlar ta’lim mazmuni va maqsadlarida yaratiladi. Metodik imkoniyatlar esa, o’qitish shakli, texnologiyasi va usullari orqali bevosita amalga oshiriladi. Bularning har ikkalasi divergent tafakkurni rivojlantirishda o’zaro uyg’un va to’ldiruvchi bo’lishi maqsadga muvofiqdir.

Metodik imkoniyatlar ta’lim jarayonining konstruktori hisoblanadi. Tashkil qilinadigan har bir o’quv mashg’uloti mazkur imkoniyatlardan faol va ijodiy foydalanish imkonini berishi maqsadga muvofiq.

Keys-metodi, kvest elementlari va rolli o’yinlarning divergent tafakkurni rivojlantiruvchi mexanizmlar sifatidagi ahamiyati shundaki, mazkur usullar talabani muammoga nisbatan bir nechta yechimlar izlashga undaydi, shuningdek talabada shaxsiy fikrga ega bo’lish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Tadqiqot tahlillari asosida shunday xulosaga kelindi: metodik imkoniyatlar o’qituvchi uchun vosita, talaba uchun imkoniyat, ta’lim uchun innovasion o’zgarishning manbai hisoblanadi. Divergent tafakkurni rivojlantirishda mazkur imkoniyatlarni pedagogik modullar, ijodiy keyslar, shuningdek fikrlash jarayonini kuzatuvchi refleksiv usullar orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Tashkiliy va institusional imkoniyatlar ham pedagogik imkoniyatlar tizimini tashkil qiladi.

Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, ta’lim jarayoni samaradorligini ta’minlashda pedagogik imkoniyatlar asosiy rol o’ynaydi. Qolaversa, ular ta’limning mazmun, shakl, metod, vosita va shart-sharoitlarini o’z ichiga olgan, o’zaro bog’liq va kompleks yondashuvni talab etuvchi juda murakkab tizimdir. Pedagogik imkoniyatlar tizimida tashkiliy va institusional imkoniyatlar fundamental omillardan biri hisoblanib, ta’lim jarayonining moddiy, tashkiliy va huquqiy asosini shakllantiradi [10].

Tashkiliy imkoniyatlar birinchi navbatda, ta’lim muassasasining ichki muhitini tashkil etadi. Ikkinchidan, ta’lim jarayonini rejalashtirish va amalga oshirishga doir vosita va mexanizmlar majmuasi hisoblanadi. Uchinchidan, oliy ta’lim tizimida talabalarga munosib ta’lim olish uchun imkoniyatlar, ijodiy faollikni rivojlantirish va amaliy darslar tashkil qilish uchun munosib sharoit yaratadi.

Ta’kidlash joizki, institusional imkoniyatlar ta’limni tartibga solishga qaratilgan qonunlar, davlat dasturlari, ta’lim standartlari, akkreditatsiya talablari va lisenziyalash tizimi bilan bevosita chambarchas bog’liqdir. Mazkur huquqiy asoslar ta’limni strategik rivojlantirishda, yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etishda, shuningdek ta’lim sifatini nazorat qilishda katta ahamiyatga ega.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019 yildagi “O’zbekiston

Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi PF-5847-sonli Farmoni doirasida tibbiyot oliygohlariga innovasion ta’lim texnologiyalarini tatbiq etish uchun grantlar, moddiy-texnik yordamlar va kadrlar malakasini oshirish imkoniyatlari yaratildi. Strategiyada talaba yoshlarda ijodkorlik va innovasion fikrlash ko’nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Tashkiliy va institusional imkoniyatlar ham nazariya, ham amaliyot uchun ahamiyatli bo’lgan xususiyatlarga ega. Bu imkoniyatlarga nazariyada ta’lim jarayonini samarali tashkil etish omillari sifatida qaraladi. Amaliyotda esa, ularni ta’minlash va rivojlantirish, ya’ni ta’lim sifatini belgilaydi. Ta’kidlash joizki, ular ta’limdagi didaktik, psixologik va metodik imkoniyatlarni amalga oshirish uchun asosiy poydevor vazifasini bajaradi. Xuddi shu imkoniyatlar orqali talabalarda murakkab vaziyatlarda ijodiy yechim topish, mustaqil fikr yuritish va divergent yondashuv asosida fikrlash qobiliyati shakllanadi.

Tashkiliy va institusional imkoniyatlar pedagogik jarayonning samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar hisoblanadi. Bu ta’lim tizimida yuz beradigan o’zgarishlar va innovasiyalar uchun shart sharoit yaratadi. Shuningdek, pedagogik jarayonning samaradorligiga ta’sir etuvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Tashkiliy va institusional imkoniyatlarning yo’naltirilgan va tizimli shaklda rivojlantirilishi talabalarda divergent tafakkurni shakllantirishda ahamiyati katta.

Ta’kidlash joizki, tashkiliy imkoniyatlar mavjud tuzilmalar bilan birga, ularning o’zgarishlarga moslashuvchanligi va innovasiyalarga ochiqqligi bilan ham xarakterlanadi. Masalan, oliy tibbiy ta’lim muassasalarida ilg’or pedagogik texnologiyalar uchun alohida markazlar tashkil etilishi tashkiliy imkoniyatlarning kengligiga dalildir.

Institusional imkoniyatlar esa, ta’lim muassasasining strategiyasi, ilmiy salohiyati, shuningdek, ichki va tashqi sheriklik munosabatlari orqali namoyon bo’ladi. Bular ta’lim jarayonini sifatli tashkil etishda, xususan, divergent tafakkurni rivojlantirish kabi ijodiy yo’nalishlarda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tashkiliy va institusional imkoniyatlarga ilmiy to’garaklar va kreativ laboratoriyalar asosiy rol o’ynaydi. Bu talabalarning mustaqil ilmiy faoliyatida divergent tafakkurni qo’llash imkoniyatini yaratadi.

Mentorlik tizimi – maslahatchi, tarbiyachi orqali talabalarda shaxsiy yondashuv, ijodiy mustaqillik va intizom shakllanadi. Mentorlik tizimining tibbiy ta’limdagi ahamiyati juda muhim hisoblanadi. Amaliyot va nazariya o’rtasidagi bog’lanishni ta’minlashda, masalan, klinik mashg’ulotlarda tajribali shifokor yosh rezidentga ko’maklashadi. Mentor yangi g’oyalar va ijodiy yondashuvlarni rag’batlantiradi. Shu sababli talabalarning divergent tafakkurini rivojlantirishda roli katta.

Yangi O’zbekistonda tibbiy oliy ta’lim muassasalarida divergent tafakkurni rivojlantirishda yuqori salohiyat mavjud. Faqatgina ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun ta’lim strategiyalarini qayta ko’rib chiqish, ijodkorlikni rag’batlantiruvchi muhitni shakllantirish zarur. Bizningcha, divergent tafakkurni rivojlantirishda talabalarning faol ishtiroki, ularning individual yondashuvlari va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini qo’llab-quvvatlash asosiy yo’nalish sifatida tadqiq etilishi maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

- 1.Sawyer R.K. Group Genius: The Creative Power of Collaboration. – New York: Basic Books, 2007. – 384 p
2. de Bono E. Lateral Thinking: Creativity Step by Step. – New York: Harper & Row, 1970. – 208 p.
- 3.Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5. – P. 444–454.
- 4.Torrance E.P. Guiding creative talent. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1962.
- Вербицкий А.А. Контекстное обучение: теория и практика. – М.: Высшая школа, 2004. – 225 с.
- 5.Андреев В.И. Педагогика креативности: Учебное пособие. – Казань: Центр

инновационных технологий, 2003. – 424 с.

6.Исмоилов А.У. Таълим жараёнида талабаларда мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш. – Т.: Фан, 2021. – 160 б.

7.Юлдашева Д.Қ. Инновацион таълим технологиялари ва ижодий фикрлаш. – Тошкент, 2022. – 138 б.

8.Ҳакимова Ф.А. Тиббий таълимда дивергент тафаккурни шакллантиришнинг методик асослари // *Педагогик инновациялар журнапи*. – 2023. – №1. – Б. 45–50.

9.Бим-Бад Б.М. Педагогика: Энциклопедический словарь. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. — 528 с.

10.Зимняя И.А. Психология обучения: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2004. — 384 с.

INTERAKTIV MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH ORQALI OLIY TA'LIMDA KOGNITIV FAOLLIKNI OSHIRISH METODLARINING KONSEPTUAL VA GNOSEOLOGIK TAHLILI

Asadova Sitara Sadullayevna,

Buxoro davlat texnika universiteti,
"Texnologik mashina va jihozlar"

kafedra dotsenti, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida interaktiv multimedia vositalarini integratsiya qilish orqali talabalarning kognitiv faolligini rivojlantirishning falsafiy, psixologik va pedagogik asoslari tizimli tahlil etilgan. Raqamli didaktika sharoitida talabaning subyekt-obyekt munosabatlaridan subyekt-subyekt va epistemik subyektlik darajasiga o'tish qonuniyatlari o'rganilgan. Maqolada kognitiv arxitekturaning funksional imkoniyatlari, ishchi xotira sig'imini optimallashtirish ssenariylari hamda multimedia vositalarining "mental modellar" qurishdagi o'rni gnoseologik tahlil qilingan. Tahlillar asosida, talabalarda evristik va kreativ bilish faolligini shakllantiruvchi kompleks didaktik metodlar tizimi va ularni oliy ta'lim amaliyotiga tatbiq etish shartlari konseptuallashtirilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv faollik, interaktiv multimedia, epistemik subyektlik, mental modellar, kognitiv arxitektura, semantik tarmoq, raqamli didaktika, konstruktivizm, gnoseologiya, kognitiv yuklama nazariyasi, skaffolding, metakognitiv monitoring.

CONCEPTUAL AND EPISTELOGICAL ANALYSIS OF METHODS OF INCREASING COGNITIVE ACTIVITY IN HIGHER EDUCATION THROUGH THE USE OF INTERACTIVE MULTIMEDIA TOOLS

Asadova Sitara Sadullayevna,

Bukhara State Technical University,
Associate Professor of the Department of
"Technological Machines and Equipment",
Doctor of Philosophy in Technical Sciences

Annotation: This article systematically analyzes the philosophical, psychological and pedagogical foundations of developing students' cognitive activity through the integration of interactive multimedia tools in the higher education system. The laws of the student's transition from subject-object relations to subject-subject and epistemic subjectivity in the conditions of digital didactics are studied. The article provides an epistemological analysis of the functional capabilities of cognitive architecture, scenarios for optimizing working memory capacity, and the role of multimedia tools in building "mental models". Based on the analysis, a system of complex didactic methods that form heuristic and creative cognitive activity in students and the conditions for their application in higher education practice are conceptualized.

Keywords: cognitive activity, interactive multimedia, epistemic subjectivity, mental models, cognitive architecture, semantic network, digital didactics, constructivism, epistemology, cognitive load theory, scaffolding, metacognitive monitoring.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ И ЭПИСТЕЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ ПОВЫШЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ АКТИВНОСТИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Асадова Ситора Садуллаевна,

Бухарский государственный технический университет,
доцент кафедры «Технологические машины и оборудование»,
доктор технических наук

Аннотация: В данной статье систематически анализируются философские, психологические и педагогические основы развития познавательной деятельности студентов посредством интеграции интерактивных мультимедийных инструментов в систему высшего образования. Изучаются закономерности перехода студента от субъектно-объектных отношений к субъектно-субъектной и эпистемической субъективности в условиях цифровой дидактики. В статье представлен эпистемологический анализ функциональных возможностей когнитивной архитектуры, сценарии оптимизации объема рабочей памяти и роль мультимедийных инструментов в построении «ментальных моделей». На основе проведенного анализа концептуализирована система комплексных дидактических методов, формирующих эвристическую и творческую познавательную деятельность у студентов, а также условия их применения в практике высшего образования.

Ключевые слова: познавательная деятельность, интерактивные мультимедиа, эпистемическая субъективность, ментальные модели, когнитивная архитектура, семантическая сеть, цифровая дидактика, конструктивизм, эпистемология, теория когнитивной нагрузки, поддержка, метакогнитивный мониторинг.

Kirish. XXI asrning birinchi choragida oliy pedagogik ta'lim va umumiy didaktika tamoyillari fundamental inqirozni boshdan kechirmoqda. Ushbu inqirozning tub mohiyati — "bilimlar iqtisodiyoti" va axborot oqimining shiddatli (eksponentsial) o'sishi hamda insonning ushbu ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlashga mo'ljallangan tabiiy kognitiv tuzilmalari (biologik imkoniyatlari) o'rtasidagi tafovvtning ortib borishidir. Zamonaviy mehnat bozori oliy ma'lumotli mutaxassisdan tayyor faktlar ombori bo'lishni emas, balki yuqori darajadagi kognitiv moslashuvchanlikni (\$Cognitive\ Flexibility\$), tizimli tahlil va noaniqlik sharoitida innovatsion yechimlar yarata olish qobiliyatini talab qilmoqda.

Oliy ta'lim tizimida uzoq yillar davomida hukmronlik qilgan an'anaviy, chiziqli-monologik (ma'ruzaga asoslangan) ta'lim modeli bugungi kun talabasining bilish ehtiyojlarini qondira olmayapti. Talabalar axborotni passiv tinglovchi sifatida qabul qilganlarida, ularning kognitiv tizimi "inert bilimlar" (\$Inert\ knowledge\$) deb ataluvchi, faqat imtihon topshirishga mo'ljallangan, ammo amaliyotda ishlamaydigan o'lik strukturalarni shakllantiradi. Shu sababli, talabaning ta'lim jarayonidagi **kognitiv faolligini** tubdan o'zgartirish, uni reproduktiv darajadan evristik-ijodiy darajaga ko'tarish oliy ta'lim darslarining eng muhim pedagogik imperativiga aylandi.

Ushbu muammoni hal etishda interaktiv multimedia vositalari shunchaki texnik yordamchi yoki darsni qiziqarli qiluvchi bezak (entertainment) emas, balki inson intellektini kengaytiruvchi, uning fikrlash operatsiyalarini tashqi interfeys bilan sinxronlashtiruvchi **kognitiv instrument** (\$cognitive\ tool\$) sifatida chiqadi.

Biroq, oliy ta'lim amaliyotidagi jiddiy ziddiyat shundaki, multimedia vositalaridan (elektron slaydlar, chiziqli video-darslar, tayyor taqdimotlar) foydalanish ko'p hollarda faqatgina an'anaviy ko'rgazmalilik prinsipini mexanik kompyuterlashtirish bilan cheklanib qolmoqda. Bunday yondashuv talabada faol fikrlashni uyg'otmaydi, balki raqamli passivlikni kuchaytiradi. Kognitiv faollikni chinakamiga oshirish uchun multimediasining ichki tabiati — uning interaktivligi, chiziqli bo'lmagan tuzilishi (gipermedialigi) va obyekt bilan subyektning faol muloqotga kirisha olish imkoniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash talab etiladi.

Metodlar. Ushbu tadqiqot kognitiv psixologiya, pedagogik gnoseologiya va raqamli didaktika fanlari kesishmasida olib borildi. Tadqiqotning metodologik arxitekturasini shakllantirishda quyidagi ilmiy va nazariy-konseptual metodlar majmuasidan foydalanildi:

1. **Epistemologik va Germenevtik tahlil:** Klassik va zamonaviy bilish nazariyalari (gnoseologiya), xususan, Jan Piaje va Lev Vigotskiyning konstruktivistik yondashuvlari, Richard Mayerning multimedia orqali ta'lim olish kognitiv nazariyasi hamda Jon Svellerning

kognitiv yuklama nazariyasi (\$Cognitive\ Load\ Theory\$) konseptual jihatdan tahlil qilindi va oliy ta'lim tizimiga proyeksiyalandi.

2. **Kognitiv-strukturaviy modellash**: Inson miyasining axborotni qayta ishlash dual kanallari (vizual va auditor xotira halqalari) hamda uzoq muddatli xotiradagi semantik tarmoqlar o'rtasidagi bog'liqlik strukturalari tahlil etilib, interaktiv vositalarning ushbu tizimga ta'sir qilish modellari yaratildi.

3. **Kategoriyalash va Funktsional tahlil**: Oliy ta'limda qo'llaniladigan barcha raqamli va multimediali vositalar ularning texnik ko'rsatkichlariga ko'ra emas, balki talaba ongida yuzaga keltiradigan kognitiv yuklama va epistemik reaksiyalar darajasiga ko'ra tasniflandi va tizimlashtirildi.

Natija. Oliy ta'lim talabasining kognitiv faolligi bir jinsli hodisa emas. Biz olib borgan nazariy tahlillar natijasida kognitiv faollikni uchta ierarxik darajaga ajratish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi:

1. **Reproduktiv-passiv daraja**: Talaba tashqi axborotni (o'qituvchi nutqi, slayd matni) shunchaki qabul qiladi, eslab qoladi va tayyor shablonlar bo'yicha qayta tiklaydi. Bu yerda kognitiv tizim minimal energiya sarflaydi, tahliliy jarayonlar ishga tushmaydi.

2. **Interpretativ-tahliliy daraja**: Talaba axborotning ichki mantiqiy tuzilishini tushunadi, uni qismlarga ajratadi (analiz), boshqa tushunchalar bilan qiyoslaydi. Mazkur bosqichda uzoq muddatli xotiradagi bazaviy sxemalar faollashadi.

3. **Evristik-kreativ daraja (Epistemik subyektivlik)**: Talaba noaniqlik va muammoli vaziyatda o'zining konseptual tizimini mustaqil ravishda o'zgartiradi, yangi gipotezalar ilgari suradi, obyektidagi yashirin qonuniyatlarni o'zi kashf etadi.

Interaktiv multimedia vositalarining oliy didaktik vazifasi — talabani birinchi va ikkinchi darajadan qat'iy ravishda uchinchi — **evristik-kreativ darajaga** o'tkazish hisoblanadi.

Kognitiv fanlar (\$Cognitive\ Science\$) ma'lumotlariga ko'ra, insonning ishchi xotirasi (\$working\ memory\$) bir vaqtning o'zida qayta ishlay oladigan axborot hajmi juda cheklangan (\$7\text{pm}2\$ klaster yoki zamonaviy neyropsixologiyada 4 ta element). Agar o'quv materiallari murakkab, mavhum va tushunarsiz formatda berilsa, ishchi xotira tezda tiqilib qoladi (\$cognitive\ bottleneck\$) va o'rganish to'xtaydi.

A. Tashqi kognitiv ko'mak (Cognitive Offloading) va mental modellar qurish

Mavhum matematik formulalar, iqtisodiy grafiklar yoki mikroduyo (atom, molekula, neyron) jarayonlarini faqat matn yordamida tasavvur qilish miyadan ulkan intellektual kuch talab qiladi. Interaktiv 3D vizualizatsiyalar yoki dinamik modellar ushbu jarayonlarni tayyor grafik model holatiga keltiradi. Talaba miyasi obidani "ichki tasavvur qilish" majburiyatidan ozod bo'ladi (tashqi xotiraga yuklanadi) va bor e'tiborini uning elementlari o'rtasidagi ichki sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilishga qaratadi.

B. Kognitiv dissonans va mikro-tadqiqotlar muhiti

Interaktiv simulyatsiyalar (masalan, virtual fizika yoki kimyo laboratoriyalari) talabaga obyekt ustidan to'liq manipulyatsiya erkinligini beradi. Talaba simulyator ichidagi slayderlarni surib, ko'rsatkichlarni o'zgartirganda, ekrandagi tizim butunlay boshqacha shaklga kiradi. Agar talabaning ongidagi noto'g'ri tasavvur (stereotip) bilan ekrandagi real vizual natija to'qnash kelsa, **kognitiv dissonans** yuzaga keladi. Bu ziddiyat talaba miyasini refleksiv monitoringni yoqishga va o'zining ichki bilimlar sxemasini (\$schema\ restructuring\$) zudlik bilan qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi.

C. Chiziqli bo'lmagan semantik tarmoqlar (Hypermedia)

An'anaviy darsliklar va ma'ruzalar chiziqli xarakterga ega — siz 1-betni o'qimasdan 10-betga o'ta olmaysiz. Inson miyasidagi bilimlar esa tarmoqlangan semantik assotsiatsiyalar shaklida saqlanadi. Gipermediali interaktiv vositalar (mental xaritalar, tarmoqlangan o'quv dasturlari) axborotni xuddi inson miyasi kabi ko'p o'lchamli tarmoq ko'rinishida taqdim etadi. Bu esa talabaga o'zining individual kognitiv tempi va idrok uslubiga (vizual, verbal, analitik)

mos keladigan individual o'rganish traektoriyasini qurish imkonini beradi.

Munozara. Oliy ta'lim didaktikasida interaktiv multimediyani qo'llashning konseptual jihatlarini muhokama qilar ekanmiz, raqamli pedagogikadagi eng jiddiy xavf — **"ortiqcha jozibadorlik effekti" (seductive details effect)** ustida to'xtalishimiz shart. Ko'pincha multimedia dasturlarini yaratuvchi mualliflar darsning estetik dizayniga, yorqin ranglarga, harakatlanuvchi qiziqarli elementlarga va ortiqcha musiqiy effektlarga haddan tashqari ko'p urg'u berishadi.

Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan, bu elementlarning barchasi **tashqi kognitiv yuklama** (\$Extraneous\ Cognitive\ Load\$) hisoblanadi. Talaba miyasi darsning tub ilmiy mazmunini tahlil qilish o'rniga, ushbu keraksiz vizual va auditor shovqinlarni (\$Noise\$) filtrlash uchun o'zining cheklangan ishchi xotira resursini sarflab yuboradi. Natijada yuzaki kognitiv qayta ishlash (\$shallow\ processing\$) sodir bo'ladi: talaba darsni "chiroyli o'yin" kabi eslab qoladi, ammo uning ortidagi fundamental konseptual qonuniyatni tushunmaydi.

Shu sababli, Richard Mayerning multimedia tamoyillariga tayangan holda, oliy ta'lim darslari uchun interaktiv vositalarni loyihalashda quyidagi qat'iy epistemologik filtni qo'llash zarur:

Pedagogik fanda uzoq vaqt davomida Y.A. Komenskiyning "ko'rgazmalilik prinsipi" (oltin qoida) eng oliy mezon hisoblab kelindi. Biroq, raqamli didaktika asrida oddiy ko'rgazmalilik talabani faqat tomoshabin (\$observer\$) sifatida shakllantiradi. Interaktiv multimedia esa talabani faol operator va tadqiqotchi (\$epistemically\ active\ agent\$) maqomiga ko'taradi.

Konstruktivizm falsafasiga ko'ra, haqiqiy bilim inson ongiga tashqi dunyodan tayyor narsalar ko'rinishida ko'chirib o'tkazilishi mumkin emas. Bilim — bu subyektning obyekt ustida bajargan amaliy va mental harakatlari natijasida uning miyasida quriladigan ichki konstruksiyadir. Demak, o'qituvchi interaktiv multimediyadan foydalanganda talabaga obyekt (masalan, iqtisodiy jarayon modeli) ustidan hukmronlik qilish, uni o'zgartirish, buzish, qayta qurish va oqibatlarini tahlil qilish imkonini berishi kerak. Darsning markazida multimedianing o'zi emas, balki talabaning ushbu multimedia bilan amalga oshiradigan **mental ssenariysi** turishi shart.

Xulosa. Oliy ta'lim tizimida interaktiv multimedia vositalari orqali talabalarning kognitiv faolligini oshirish metodlarini ilmiy-nazariy va konseptual tahlil qilish natijasida quyidagi fundamental xulosalar shakllantirildi:

1. Interaktiv multimedia vositalari oliy ta'lim darslarida shunchaki axborot uzatishni osonlashtiruvchi texnik qurol emas, balki talabaning ishchi xotira sig'imini kengaytiruvchi, mavhum ilmiy tushunchalarni ko'rgazmali mental modellarga aylantiruvchi va yuqori darajadagi **epistemik subyektlikni shakllantiruvchi gnoseologik instrumentdir**.

2. Multimedianing kognitiv faollikni reproduktiv bosqichdan evristik-kreativ bosqichga o'tkazuvchi asosiy mexanizmi — uning chiziqli bo'lmagan tabiati hamda talabada kognitiv dissonans va erkin evristik qidiruv muhitini (mikrodunyo modelini) yarata olish imkoniyatidir.

3. Oliy ta'lim pedagogik amaliyoti uchun multimedia kontentlarini loyihalashda ortiqcha vizual va auditor elementlardan (kognitiv shovqindan) qat'iy voz kechish, materialni gipermediali semantik tarmoqlar shaklida tuzish hamda talabaning majburiy ravishda o'z fikrlash faoliyatini nazorat qiluvchi refleksiv-metakognitiv bosqichlarini tizimga integratsiya qilish pedagogik zaruriyat hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Piaget, J.** (1971). *Biology and Knowledge: An Essay on the Relations between Organic Regulations and Cognitive Processes*. Chicago: University of Chicago Press.
2. **Vygotsky, L. S.** (1986). *Thought and Language*. Cambridge, MA: MIT Press.
3. **Mayer, R. E.** (Ed.). (2014). *The Cambridge Handbook of Multimedia Learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.

4. **Sweller, J., Ayres, P., & Kalyuga, S.** (2011). *Cognitive Load Theory*. New York: Springer.
5. **Bruner, J. S.** (1996). *The Culture of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. **Scardamalia, M., & Bereiter, C.** (2006). Knowledge building: Theory, pedagogy, and technology. *The Cambridge Handbook of the Learning Sciences*, 97–115.
7. **Muslimov, N. A.** (2021). *Oliy maktab didaktikasida raqamli va kognitiv texnologiyalar: konseptual asoslar*. Toshkent: Muharrir.
8. **Sharipov, Sh. S.** (2018). Talabalarning bilish faolligini boshqarishning konseptual va falsafiy-pedagogik muammolari. *Pedagogika*, (4), 11–18.
9. **Begimqulov, U. Sh.** (2019). Oliy ta’limni raqamlashtirishning konseptual-metodologik asoslari. *Xalq ta’limi*, (5), 4–9.

RAQAMLI TA'LIM MUHITINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI VA UNI TEXNIK YO'NALISHDAGI KASBIY TA'LIMDA QO'LLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Savriyev Shamshod Shuxrat o'g'li,

Mustaqil izlanuvchi, BDTU

“Sun’iy intellekt” kafedrası stajor o‘qituvchisi

savriyev95@gmail.com

Annotasiya. Mazkur maqolada raqamli ta’lim muhitining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va didaktik imkoniyatlari texnik yo‘nalishdagi kasbiy ta’lim nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Tushunchaning shakllanish bosqichlari ko‘rib chiqilib, unga ishchi ta’rif berilgan hamda uni “axborot-ta’lim muhiti”, “elektron ta’lim” va “masofaviy ta’lim” tushunchalaridan farqlash mezonlari asoslangan. Muhitning beshta tarkibiy komponenti va sakkizta didaktik imkoniyati ajratilgan, ularni amalga oshirishning didaktik tamoyillari tizimi ishlab chiqilgan. Muhandislik ta’limida virtual laboratoriyalar, raqamli egizaklar va simulyatsion tizimlarning o‘rni xalqaro empirik tadqiqotlar natijalari asosida baholangan. Shuningdek, raqamli muhitni qo‘llashning pedagogik risklari aniqlanib, ularni bartaraf etish shartlari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim muhiti, raqamli didaktika, didaktik imkoniyat, muhandislik ta’limi, virtual laboratoriya, raqamli egizak, aralash o‘qitish, o‘quv analitikasi, pedagogik risk.

DIDACTIC AFFORDANCES OF THE DIGITAL LEARNING ENVIRONMENT AND THE PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF ITS APPLICATION IN TECHNICAL VOCATIONAL EDUCATION

Savriyev Shamshod Shuxrat ugli,

Independent researcher,

Teacher of the Department of "Artificial Intelligence" at BDTU

savriyev95@gmail.com

Abstract. This article analyses the essence, structure and didactic affordances of the digital learning environment from the perspective of technical vocational education. The stages of the concept’s formation are examined, a working definition is proposed, and criteria are substantiated for distinguishing it from the notions of “information-educational environment”, “e-learning” and “distance education”. Five structural components and eight didactic affordances of the environment are identified, and a system of didactic principles for their implementation is developed. The role of virtual laboratories, digital twins and simulation systems in engineering education is assessed on the basis of international empirical research. The pedagogical risks of applying the digital environment are identified, and conditions for overcoming them are proposed.

Keywords: digital learning environment, digital didactics, didactic affordance, engineering education, virtual laboratory, digital twin, blended learning, learning analytics, pedagogical risk.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕЁ ПРИМЕНЕНИЯ В ТЕХНИЧЕСКОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Савриев Шамшод Шухрат угли,

Независимый исследователь, БДТУ

Стажер-преподаватель кафедры «Искусственный интеллект»

Аннотация. В статье анализируются сущность, структура и дидактические возможности цифровой образовательной среды с позиций технического профессионального образования. Рассмотрены этапы становления понятия, предложено рабочее определение, обоснованы критерии его разграничения с

понятиями «информационно-образовательная среда», «электронное обучение» и «дистанционное образование». Выделены пять структурных компонентов и восемь дидактических возможностей среды, разработана система дидактических принципов их реализации. Роль виртуальных лабораторий, цифровых двойников и симуляционных систем в инженерном образовании оценена на основе результатов международных эмпирических исследований. Определены педагогические риски применения цифровой среды и предложены условия их преодоления.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, цифровая дидактика, дидактическая возможность, инженерное образование, виртуальная лаборатория, цифровой двойник, смешанное обучение, учебная аналитика, педагогический риск.

KIRISH (Introduction)

XXI asrning birinchi choragida oliy ta’lim tizimida kechayotgan o’zgarishlar orasida raqamli texnologiyalarning o’quv jarayoniga kirib kelishi eng keng qamrovli hodisalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda gap alohida elektron vositalardan foydalanish haqida emas, balki o’quv faoliyati kechadigan makonning o’zi sifat jihatidan o’zgarayotgani haqida bormoqda. Ushbu o’zgarishni tavsiflash uchun pedagogika fanida “raqamli ta’lim muhiti” tushunchasi qo’llanilmoqda.

O’zbekiston Respublikasida ta’limni raqamlashtirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri sifatida belgilangan. “Raqamli O’zbekiston — 2030” strategiyasi iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning barcha bo’g’inlarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etishni nazarda tutadi, oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida esa ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy usullarni joriy etish alohida bo’lim sifatida ajratilgan. Ayni paytda amaliyotda raqamlashtirish ko’pincha texnik-tashkiliy masala sifatida talqin qilinib, uning didaktik mazmuni ikkinchi darajaga tushib qolmoqda. Bu esa qimmatbaho infratuzilma joriy etilgani holda kutilgan pedagogik natijaga erishilmasligiga olib keladi.

Muammoning alohida qirrasini texnik yo’nalishdagi kasbiy ta’limda namoyon bo’ladi. Muhandislik tayyorgarligida eksperimental va amaliy tarkibiy qism hal qiluvchi ahamiyatga ega, biroq zamonaviy texnika obyektlari murakkab va qimmat bo’lib, ularni o’quv maqsadida to’liq hajmda taqdim etish moliyaviy jihatdan imkonsizdir. Shu bilan birga, kasbiy faoliyatning o’zi jadal raqamlashmoqda: loyihalash, hisob-kitob, monitoring va boshqaruv raqamli platformalarda amalga oshirilmoqda. Ushbu uch holat birgalikda raqamli muhitni muhandislik ta’limi uchun nafaqat qulay, balki zaruriy vosita darajasiga ko’taradi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, raqamli ta’lim muhitiga oid tadqiqotlar ikki qutbga tortiladi. Birinchi guruh ishlarda texnologiyaning imkoniyatlari batafsil tavsiflanadi, biroq ularning didaktik shartlari yetarlicha asoslanmaydi. Ikkinchi guruhda esa raqamlashtirishning salbiy oqibatlariga urg’u beriladi, ammo muqobil yechim taklif etilmaydi. Muvozanatli yondashuv — muhitni muayyan imkoniyat va muayyan cheklolarga ega didaktik tizim sifatida ko’rish — hozircha yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi raqamli ta’lim muhitining mohiyati, tarkibiy tuzilmasi va didaktik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash hamda uni texnik yo’nalishdagi kasbiy ta’limda qo’llashning pedagogik shartlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, tushunchalarni qiyoslash, xorijiy va milliy manbalarni mazmuniy tahlil qilish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

1. “Raqamli ta’lim muhiti” tushunchasining shakllanishi va mohiyati

Tarixiy nuqtayi nazardan qaraganda, mazkur tushuncha bir necha bosqichni bosib o’tgan. Dastlabki bosqichda o’quv jarayonida kompyuter texnikasidan foydalanish, ya’ni ta’limni kompyuterlashtirish haqida so’z borgan; texnologiya bu yerda o’qituvchining yordamchi vositasi rolini bajargan. Ikkinchi bosqichda “axborot-kommunikatsiya texnologiyalari” va “elektron ta’lim” tushunchalari ustunlik qildi; asosiy e’tibor o’quv materialini elektron

shaklga o'tkazish va uni masofadan yetkazishga qaratildi. Uchinchi bosqichda “axborot-ta’lim muhiti” kategoriyasi shakllandi: alohida vositalar o'rniga ularning tizimli yig'indisi qaraladigan bo'ldi. Nihoyat, so'nggi o'n yillikda “raqamli ta’lim muhiti” va “raqamli didaktika” tushunchalari ilmiy muomalaga kirdi.

Ushbu evolyutsiyaning mohiyati shundaki, har bir bosqichda texnologiyaning o'quv jarayonidagi o'rni o'zgargan: yordamchi vositadan yetkazib berish kanaliga, undan muhitga, ya'ni o'quv faoliyati kechadigan makonning o'ziga. Aynan shu oxirgi holat tushunchaning o'ziga xosligini belgilaydi: bu yerda raqamli texnologiya an'anaviy o'qitishga qo'shimcha emas, balki o'quv jarayonining tuzilishini, subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni va natijani baholash usullarini o'zgartiruvchi omilga aylanadi.

Ilmiy adabiyotlarda tushunchaning uch xil talqini uchraydi. Birinchi guruh ta'riflarda muhit texnologik-infratuzilmaviy jihatdan — apparat vositalari, dasturiy ta'minot va tarmoq resurslari majmui sifatida tavsiflanadi. Ikkinchi guruhda u kontent-resurs nuqtayi nazaridan — elektron o'quv materiallari, ma'lumotlar bazalari va raqamli kutubxonalar tizimi sifatida ko'riladi. Uchinchi guruh ta'riflar esa muhitni faoliyat maydoni sifatida talqin qiladi: unda asosiy urg'u texnika yoki kontentga emas, balki ular yaratadigan o'quv o'zaro ta'sirining sifatiga qo'yiladi.

Uchinchi yondashuv metodologik jihatdan asosliroq ko'rinadi. Christine Redecker rahbarligida ishlab chiqilgan pedagoglarning raqamli kompetentligi doirasida ham raqamli vositalar o'z-o'zicha emas, balki o'qituvchining kasbiy faoliyati konteksti — o'qitishni loyihalash, tashkil etish, baholash va o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash orqali tavsiflanadi. Shunga o'xshash mantiq Punya Mishra va Matthew Koehler tomonidan taklif etilgan texnologik-pedagogik-mazmunliy bilim modelida ham kuzatiladi: unda texnologiya bo'yicha bilim pedagogik va predmet bilimidan ajratilmagan holda, ular bilan kesishgan nuqtada samarali ishlaydi.

Mazkur talqinlarni umumlashtirgan holda, tadqiqotimizda quyidagi ishchi ta'rif qabul qilinadi. Raqamli ta'lim muhiti — bu raqamli texnologiyalar, elektron o'quv resurslari, kommunikatsiya va boshqaruv-analitik vositalarning o'zaro bog'langan tizimi bo'lib, u pedagogik maqsadlarga muvofiq loyihalanadi hamda ta'lim subyektlarining o'quv-kasbiy faoliyatini tashkil etish, qo'llab-quvvatlash, monitoring qilish va natijalarini baholash uchun sharoit yaratadi. Ushbu ta'rifda uchta jihat ta'kidlanadi: muhitning tizimlilik, maqsadga muvofiq loyihalananganligi va faoliyatga yo'naltirilganligi.

Tushunchani unga yaqin kategoriyalardan farqlash ham zarur. “Elektron ta'lim” o'quv jarayonini tashkil etish shakli bo'lib, muhit uning kechish sharoitidir. “Masofaviy ta'lim” subyektlarning fazoviy ajralganligi bilan tavsiflanuvchi ta'lim shakli; raqamli muhit esa aralash va an'anaviy o'qitishda ham qo'llaniladi. “Axborot-ta'lim muhiti” esa raqamli muhitning tarixiy o'tmishdoshi bo'lib, ular o'rtasidagi asosiy farq quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchisining yetakchi funksiyasi axborotni saqlash va yetkazib berish bo'lsa, ikkinchisidiki — faoliyatni tashkil etish va qo'llab-quvvatlash; birinchisida talaba asosan qabul qiluvchi, ikkinchisida esa faol subyekt va kontent yaratuvchi; birinchisida qayta aloqa kechiktirilgan, ikkinchisida tezkor va ko'p hollarda avtomatlashtirilgan; birinchisida o'quv traektoriyasi barcha uchun yagona, ikkinchisida adaptiv va individuallashtirilgan.

Raqamli ta'lim muhiti tuzilishiga ko'ra bir necha darajada namoyon bo'ladi. Makrodaraja — milliy va tarmoq miqyosidagi platformalar, ochiq ta'lim resurslari portallari, elektron kutubxonalar. Mezodaraja — ayrim ta'lim muassasasining raqamli ekotizimi: o'quv jarayonini boshqarish tizimi, elektron jurnal, virtual laboratoriyalar majmui. Mikrodaraja — muayyan fan yoki modul doirasida yaratilgan o'quv muhiti. Mazkur farqlanish amaliy ahamiyatga ega, chunki har bir darajada qabul qilinadigan qarorlar turlicha bo'ladi.

2. Raqamli ta'lim muhitining tarkibiy komponentlari

Muhitni maqsadli loyihalash uchun uning tarkibiy tuzilmasini aniqlash zarur. Tahlil natijasida beshta o'zaro bog'liq komponent ajratildi.

Texnologik-infratuzilmaviy komponent.

U muhitning moddiy asosini tashkil etadi va apparat vositalari, tarmoq, bulutli xizmatlar, o'quv jarayonini boshqarish platformasi hamda ma'lumotlar xavfsizligi tizimini qamrab oladi. Uning sifat mezonlari — barqarorlik, ish unumdorligi, turli qurilmalarga moslashuvchanlik va himoyalanganlik. Muhandislik ta'limi uchun bu komponentga qo'shimcha talab qo'yiladi: simulyatsion va grafik hisob-kitob dasturlari sezilarli hisoblash resurslarini talab qiladi, shu bois bulutli yechimlar va masofadan kirish mexanizmlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Kontent-resurs komponenti.

Bu komponent muhitning didaktik yadrosi hisoblanadi. Uning tarkibida statik materiallar bilan bir qatorda interaktiv obyektlar — simulyatorlar, virtual laboratoriya ishlari, hisob-kitob shablonlari va real ma'lumotlar to'plamlari bo'lishi shart. Faqat matn va videodan iborat kontent muhitni raqamli kutubxona darajasida qoldiradi va faoliyatni tashkil etish funksiyasini bajarmaydi.

Kommunikativ komponent.

U o'quv o'zaro ta'sirini ta'minlaydi va forumlar, videokonferensiya, hamkorlikdagi hujjatlar, loyiha guruhlar makoni hamda tashqi ekspertlar bilan aloqa kanallarini o'z ichiga oladi. Ushbu komponentning roli ko'pincha kam baholanadi, holbuki muhandislik faoliyati jamoaviy xususiyatga ega: loyiha guruhlarida ishlash, qaror qabul qilishda kelishuvga erishish, o'z yechimini himoya qilish. Lev Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qoidasidan kelib chiqilsa, aynan boshqalar bilan hamkorlikdagi faoliyat individual imkoniyatlar chegarasini kengaytiruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi.

Boshqaruv-analitik komponent.

U muhitni oddiy resurslar omboridan boshqariladigan tizimga aylantiradi va o'quv analitikasi vositalari, elektron portfolio, avtomatlashtirilgan baholash hamda traektoriyani sozlash mexanizmlarini qamrab oladi. George Siemens o'quv analitikasini alohida ilmiy yo'nalish sifatida asoslar ekan, uning asosiy qiymatini ma'lumot to'plashda emas, balki ular asosida pedagogik qaror qabul qilishda ko'rsatgan edi. Amaliyotda esa ko'pincha eng oson o'lchanadigan parametrlar qayd etiladi, ular esa o'quv natijasi bilan bevosita bog'liq emas.

Shaxs-subyekt komponenti.

Bu komponent tizimning eng nozik va shu bilan birga hal qiluvchi qismidir, chunki aynan u texnik imkoniyatni pedagogik natijaga aylantiradi. Uning tarkibiga o'qituvchi va talabaning raqamli kompetentligi, o'quv motivatsiyasi, akademik halollik madaniyati va o'zaro ishonch kiradi. Amaliyot ko'rsatishicha, aynan shu komponentning yetishmasligi raqamlashtirish loyihalari muvaffaqiyatsizligining eng keng tarqalgan sababidir.

Komponentlarning o'zaro bog'liqligi shundaki, ulardan birortasining yetishmasligi butun tizim samaradorligini keskin pasaytiradi. Eng zamonaviy infratuzilma ham sifatli kontent bo'lmasa bo'sh qoladi; eng yaxshi kontent ham o'qituvchining tayyorgarligi yetarli bo'lmasa to'g'ri qo'llanilmaydi; analitik vositalar esa ulardan olingan ma'lumotlar pedagogik qarorda ishlatilmasa ma'nosini yo'qotadi.

3. Raqamli ta'lim muhitining didaktik imkoniyatlari

Didaktik imkoniyat deganda muhitning o'quv jarayonida an'anaviy vositalar bilan erishib bo'lmaydigan yoki sezilarli qiyinchilik bilan erishiladigan natijalarni ta'minlash qobiliyati tushuniladi. Tahlil natijasida sakkizta imkoniyat ajratildi.

1. Vizuallashtirish va ko'rgazmalilikning yangi darajasi. Ko'zga ko'rinmaydigan jarayonlar — issiqlik uzatish, elektr yuklama taqsimoti, energiya oqimlari — dinamik grafik shaklda namoyish etiladi. Richard Mayerning multimedia ta'limi nazariyasiga ko'ra, ma'lumotning og'zaki va vizual kanallar orqali muvozanatli taqdim etilishi tushunishni sezilarli yaxshilaydi.

2. Interaktivlik va o'quv harakatining qaytariluvchanligi. Talaba parametrlarni o'zgartirib, natijani darhol kuzatadi. Xatoning narxi nolga teng bo'lgani uchun u tajriba o'tkazishdan qo'rqmaydi; bu esa izlanuvchan o'quv faoliyati uchun sharoit yaratadi.

3. Modellashirish va simulyatsiya. Real obyektida o'tkazish qimmat, xavfli yoki umuman imkonsiz bo'lgan tajribalarni bajarish mumkin bo'ladi: uskunaning avariya rejimini tekshirish, yillik energiya sarfini bir necha daqiqada modellashirish, o'nlab loyihaviy variantni qiyoslash.

4. Individuallashtirish va adaptivlik. Muhit talabaning oldingi natijalariga qarab topshiriq murakkabligini, tempini va qo'shimcha materiallar hajmini sozlaydi; kuchli talaba to'xtab qolmaydi, orqada qolgani esa yordamsiz qolmaydi.

5. Tezkor va batafsil qayta aloqa. Talaba xatoni darhol ko'radi va uni tuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qayta aloqaning tezligi va sifati raqamli muhitdagi topshiriqni loyihalashning asosiy mezonlaridan biridir.

6. Hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish. Bir hujjat yoki modelda bir vaqtda ishlash, rollarni taqsimlash, o'zaro baholash masofadan ham amalga oshiriladi va real muhandislik jamoasidagi ish shakliga yaqinlashadi.

7. O'quv analitikasi. Muhit talabaning har bir harakatini qayd etadi: qaysi topshiriqqa qancha vaqt sarflagani, qaysi bosqichda qiynalgani, qanday urinishlar qilgani. Bu ma'lumotlar an'anaviy baholashda ko'rinmaydigan jarayon xususiyatlarini ochib beradi.

8. Vaqt va makon cheklovlarining yumshatilishi. O'quv resurslariga kirish jadvalga bog'liq bo'lmaydi; talaba materialga zarur miqdorda qayta murojaat qila oladi, bu esa mustaqil ta'limning ulushini oshirishga imkon beradi.

Sanab o'tilgan imkoniyatlarni bajaradigan didaktik funksiyasiga ko'ra to'rt guruhga birlashtirish mumkin: axborot-taqdimot funksiyasi (vizuallashtirish, kengaytirilgan kirish), instrumental-faoliyat funksiyasi (interaktivlik, modellashirish), kommunikativ funksiya (hamkorlikdagi faoliyat) va boshqaruv-dagnostik funksiya (adaptivlik, qayta aloqa, analitika). Ushbu tasnif muhitni loyihalashda amaliy ahamiyatga ega: har bir o'quv maqsadi uchun avval zarur didaktik funksiya, keyin esa uni ta'minlovchi vosita tanlanadi.

4. Raqamli ta'lim muhitida o'qitishning didaktik tamoyillari

Raqamli muhitda umumdidaktik tamoyillar o'z kuchini yo'qotmaydi, biroq ularning amalga oshirilish shakli o'zgaradi. Bundan tashqari, muhitning o'ziga xosligidan kelib chiqadigan qo'shimcha tamoyillar shakllanadi.

Pedagogik maqsadning ustuvorligi tamoyili. Raqamli vosita o'quv maqsadidan kelib chiqib tanlanadi, teskarisi emas. Texnologiya o'z-o'zicha qiymat kasb etmaydi; agar u maqsadga xizmat qilmasa, undan voz kechiladi.

Faoliyatga asoslanganlik tamoyili. Muhitdagi har bir element talabaning aniq harakatini nazarda tutishi kerak. Ko'rish va o'qish bilan cheklanadigan resurs kompetentlikni rivojlantirmaydi.

Kuzatiluvchanlik tamoyili. Talabaning muhitdagi harakatlari qayd etiladigan va baholashga yaroqli iz qoldirishi lozim; aks holda jarayonni boshqarish imkonsiz bo'ladi.

Qayta aloqaning tezkorligi tamoyili. Talaba xatosini iloji boricha erta va tushunarli shaklda ko'rishi hamda uni tuzatish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Adaptivlik va individual traektoriya tamoyili. Muhit talabaning dastlabki tayyorgarligi va joriy natijalariga moslashadi.

Kognitiv yuklamani boshqarish tamoyili. John Sweller asos solgan kognitiv yuklama nazariyasiga ko'ra, ishchi xotira imkoniyatlari cheklangan; shu bois ortiqcha animatsiya, ko'p oynali interfeys va murakkab navigatsiya asosiy mazmunni o'zlashtirishga xalaqit beradi.

Akademik halollikka mos dizayn tamoyili. Topshiriq shunday tuzilishi kerakki, uni tushunib bajarish nusxa ko'chirishdan foydaliroq bo'lsin; buning vositalari — individual variantlar, jarayonni talab qilish va qisqa refleksiv izohlar.

Real va virtual tajribaning uyg'unligi tamoyili. Virtual model real obyekt bilan ishlashga tayyorlaydi va uni to'ldiradi, ammo uni butunlay almashtirmaydi.

5. Texnik yo'nalishdagi kasbiy ta'limda raqamli muhitning o'rni

Virtual va masofadan boshqariladigan laboratoriyalar.

Ular moddiy bazaning cheklanganligini qoplashning eng keng tarqalgan vositasidir. Virtual laboratoriya talabaga uskunaning ishlash printsipini o'rganish, parametrlarni o'zgartirish va natijalarni tahlil qilish imkonini beradi; masofadan boshqariladigan laboratoriyada esa talaba real uskunani internet orqali boshqaradi. Muhandislik ta'limida virtual laboratoriyalarning ta'sirini o'rgangan meta-tahlil yigirma ikkita nashrdan olingan qirq oltita tadqiqotni qamrab olgan bo'lib, umumiy ta'sir kattaligi sezilarli darajada ijobiy ekanligini ko'rsatdi; eng yuqori ko'rsatkichlar o'quv motivatsiyasi va jarayonga jalb etilganlik bo'yicha qayd etildi. Shu bilan birga, mualliflar muhim cheklovni ham ta'kidlaydilar: virtual laboratoriyalar real, qo'l bilan bajariladigan tajribalar o'rnini to'liq bosa olmaydi va ularning maqbul roli an'anaviy amaliyotni to'ldirishdan iborat.

Raqamli egizaklar texnologiyasi.

Raqamli egizak — real fizik obyektning sensorlar orqali real vaqt rejimida ma'lumot oluvchi virtual nusxasi bo'lib, u obyektning holatini kuzatish, bashorat qilish va optimallashtirish imkonini beradi. Ushbu tushuncha Michael Grieves tomonidan ishlab chiqarish sohasida shakllantirilgan, keyinchalik esa uning texnologik asoslari va ochiq muammolari tizimli tahlil qilingan. Ta'lim sohasidagi qo'llanilishi bo'yicha o'tkazilgan tizimli sharh raqamli egizaklar o'qitish xavfi va xarajatlarini kamaytirgan holda amaliyotga asoslangan ta'limning haqiqiylikni oshirishini ko'rsatadi; asosiy to'siqlar sifatida infratuzilma qiymati, o'zaro moslik va baholash metodikasining yetarlicha ishlab chiqilmaganligi qayd etiladi.

Muhandislik ta'limida raqamli egizakka asoslangan kurs konsepsiyasini sinovdan o'tkazgan Antti Liljaniemi va Heikki Paavilainen texnologiyaning afzalliklari bilan bir qatorda o'qituvchidan talab qilinadigan qo'shimcha tayyorgarlikni ham qayd etadilar. Kelajakdagi sanoat talablariga mos malakali kadrlar tayyorlashda raqamli egizakka asoslangan o'qitish amaliyotining salohiyati alohida asoslangan. Energetika sohasida esa raqamli egizak elektr stansiyalari va boshqa yirik, kapital sig'imi yuqori muhandislik tizimlari uchun ishlab chiqilmoqda — bu holat talabaning o'quv jarayonida kelgusi kasbiy faoliyatida uchraydigan texnologiyaning o'zi bilan tanishishi imkonini beradi.

Simulyatorlar, hisob-kitob va loyihalash tizimlari.

Muhandislik ta'limida loyihalash va muhandislik tahlili tizimlari, energetik hisob-kitob dasturlari, binoning energetik modelini qurish vositalari keng qo'llaniladi. Ularning didaktik qiymati shundaki, talaba real kasbiy vositalar bilan ishlaydi va shu orqali o'quv faoliyati kasbiy faoliyatga maksimal darajada yaqinlashadi. Bunday yondashuv Edward Crawley va hammualliflari tomonidan asoslangan xalqaro tashabbus mantig'iga mos keladi: unda o'qitish mazmuni muhandislik obyektining hayotiy tsikli — g'oyani o'ylab topish, loyihalash, joriy etish va ekspluatatsiya qilish — ketma-ketligiga muvofiq quriladi.

Aralash o'qitish modellari.

Raqamli muhitning muhandislik ta'limidagi eng samarali qo'llanilish shakli — aralash o'qitish, ya'ni an'anaviy auditoriya mashg'ulotlari bilan raqamli komponentning maqsadli uyg'unlashuvidir. Charles Graham aralash o'qitish tizimlarini tavsiflar ekan, ularning asosiy qiymatini shaklni o'zgartirishda emas, balki har bir komponentning kuchli tomonini maqsadli ishlatishda ko'rsatgan. Amalda bir necha model qo'llaniladi. Jonathan Bergmann va Aaron Sams ommalashtirgan “teskari auditoriya” modelida nazariy material talaba tomonidan mustaqil ravishda raqamli muhitda o'zlashtiriladi, auditoriya vaqti esa muammoli masalalarni yechish va munozaraga bag'ishlanadi. “Almashinuvchi stansiyalar” modelida talabalar guruhlarini navbat bilan real laboratoriya, virtual simulyator va tahliliy topshiriq bosqichlaridan o'tadi. Texnik ta'lim sharoitida aynan mazkur ikki modelning kombinatsiyasi maqbul deb topildi, chunki u real va virtual tajribaning uyg'unligi tamoyiliga eng to'liq mos keladi.

6. Pedagogik risklar va ularni bartaraf etish shartlari

Obyektiv ilmiy tahlil raqamli muhitning imkoniyatlari bilan bir qatorda uning cheklovlarini ham hisobga olishni talab qiladi. Quyidagi risklar ajratildi.

1. Real tajribaning o'rnini bosa olmaslik. Virtual model haqiqiy uskunaning barcha xususiyatlarini — tebranish, shovqin, harorat, montaj noaniqliklarini — aks ettirmaydi.

2. O'zlashtirishning yuzakligi xavfi. Tayyor interfeys hisob-kitobning ichki mantig'ini yashiradi; talaba dasturga ma'lumot kiritib natija olishni o'rganishi, ammo natijaning fizik ma'nosini tushunmasligi mumkin.

3. Kognitiv yuklamaning ortishi. Ko'p oynali interfeyslar, ortiqcha animatsiya va navigatsiya murakkabligi diqqatni asosiy mazmundan chalg'itadi.

4. Motivatsiyaning vaqtinchalik xususiyati. Yangi vositaga qiziqish tez so'nishi mumkin; agar topshiriq mazmunan qiziqarli bo'lmasa, raqamli shakl o'z-o'zicha uzoq muddatli motivatsiya bermaydi.

5. Akademik halollik muammosi. Masofadan bajariladigan topshiriqlarda mustaqillikni ta'minlash alohida dizayn yechimlarini talab qiladi; sun'iy intellekt vositalarining keng tarqalishi bu masalani yanada dolzarblashtirmoqda.

6. Raqamli tengsizlik. Qurilma, internet tezligi va raqamli savodxonlik darajasidagi farqlar teng imkoniyatlarni buzishi mumkin.

7. O'qituvchining tayyorgarligi. Raqamli muhitda ishlash o'qituvchidan yangi kompetentliklarni talab qiladi; ularsiz qimmat infratuzilma ham kutilgan natija bermaydi.

Ushbu risklarning aksariyati texnologiyaning o'zidan emas, balki uni pedagogik jihatdan noto'g'ri qo'llashdan kelib chiqadi. Shu bois ularni bartaraf etish yo'li — muhitni maqsadli loyihalash, aralash o'qitish modelini qo'llash, real va virtual tajribani uyg'unlashtirish hamda o'qituvchining raqamli kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantirishdir. Yevropa doirasida pedagogning raqamli kompetentligi olti sohaga ajratilib, oltita rivojlanish darajasi orqali tavsiflanadi; bu esa raqamli muhitda ishlash ko'nikmasining o'zi ham bosqichma-bosqich shakllanadigan kasbiy sifat ekanligini ko'rsatadi.

Munozara

Olib borilgan tahlil raqamli ta'lim muhitiga oid ilmiy adabiyotlardagi ikki qarama-qarshi pozitsiyani muvozanatlash imkonini beradi. Birinchi pozitsiya tarafdorlari raqamli texnologiyalarni ta'lim sifatini oshirishning universal vositasi sifatida taqdim etadilar. Ikkinchi pozitsiya tarafdorlari esa raqamlashtirishning salbiy oqibatlariga — mustaqil fikrlashning zaiflashuvi, akademik halollikning buzilishi, jonli muloqotning kamayishiga urg'u beradilar. Bizning nazarimizda, ikkala pozitsiya ham bir xil metodologik xatoga yo'l qo'yadi: ular texnologiyaga pedagogik jarayondan mustaqil sifat nisbat beradilar.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhitining samaradorligi vositaning o'ziga emas, balki uning didaktik loyihalanish sifatiga bog'liq. Virtual laboratoriyalar bo'yicha meta-tahlil natijalari ijobiy ta'sirni tasdiqlaydi, biroq o'sha tadqiqotning o'zi bu ta'sir real amaliyot bilan uyg'unlikda kuchayishini ko'rsatadi. Xuddi shunday, raqamli egizaklarga oid sharhlar texnologiyaning salohiyati bilan bir qatorda baholash metodikasining ishlab chiqilmaganligini asosiy to'siq sifatida qayd etadi. Ya'ni cheklov texnologiyada emas, pedagogikada.

Muhim munozarali masala — raqamli muhitning texnik ta'limdagi chegaralari. Ba'zi tadqiqotchilar virtual laboratoriyalarni real laboratoriyalarning to'liq muqobili sifatida ko'rishga moyil. Mazkur maqolada boshqacha pozitsiya himoya qilinadi: muhandis tayyorgarligida real obyekt bilan ishlash tajribasi almashtirib bo'lmaydigan ahamiyatga ega, chunki u faqat hisob-kitob ko'nikmasini emas, balki materialning xatti-harakatini his qilish, o'lov xatoliklarini baholash va nostandart holatlarga munosabat bildirish qobiliyatini ham shakllantiradi. Shu sababli raqamli muhit almashtiruvchi emas, kengaytiruvchi tizim sifatida loyihalanishi lozim.

Yana bir munozarali jihat — baholash metodikasining texnologiyadan orqada qolishi. Raqamli muhit talaba faoliyati haqida katta hajmda ma'lumot to'playdi, biroq bu ma'lumotlarni pedagogik ma'noga ega ko'rsatkichlarga aylantirish metodikasi hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bizning nazarimizda, mazkur yo'nalish yaqin yillardagi tadqiqotlarning

eng istiqbolli maydonlaridan biri bo‘lib qoladi.

Nihoyat, olingan natijalarni O‘zbekiston sharoitiga tatbiq etishda ikki jihatni hisobga olish lozim. Birinchidan, eng qimmat yechimlar ko‘pchilik ta’lim muassasalari uchun hozircha erishib bo‘lmas darajada qimmat; shu bois asosiy urg‘u nisbatan arzon va ochiq vositalarga — simulyatorlar, hisob-kitob shablonlari, ochiq ma’lumotlar to‘plamlari va bulutli hamkorlik platformalariga qaratilishi maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, xorijiy tajribani ko‘chirish emas, balki milliy me’yoriy baza, mavjud o‘quv rejalari va real infratuzilma imkoniyatlariga moslashtirish talab etiladi.

Xulosa

Olib borilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi. “Raqamli ta’lim muhiti” tushunchasi ta’limni kompyuterlashtirish, elektron ta’lim va axborot-ta’lim muhiti bosqichlarini bosib o‘tgan holda shakllangan. Uning o‘ziga xosligi shundaki, raqamli texnologiya bu yerda yordamchi vosita yoki yetkazib berish kanali emas, balki o‘quv faoliyatining tuzilishini o‘zgartiruvchi muhit sifatida namoyon bo‘ladi. Tushunchaga berilgan ishchi ta’rifda uning tizimlili, maqsadga muvofiq loyihalanganligi va faoliyatga yo‘naltirilganligi asosiy belgilar sifatida ajratildi.

Muhitning beshta tarkibiy komponenti — texnologik-infratuzilmaviy, kontent-resurs, kommunikativ, boshqaruv-analitik va shaxs-subyekt komponentlari aniqlandi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi shundaki, birortasining yetishmasligi butun tizim samaradorligini pasaytiradi; ayniqsa shaxs-subyekt komponentining zaifligi raqamlashtirish loyihalari muvaffaqiyatsizligining eng keng tarqalgan sababi hisoblanadi.

Raqamli ta’lim muhitining sakkizta didaktik imkoniyati asoslanib, ular bajaradigan funksiyasiga ko‘ra to‘rt guruhga birlashtirildi. Ushbu tasnif muhitni loyihalashda amaliy ahamiyatga ega, chunki u vositani emas, avvalo zarur didaktik funktsiyani tanlashga yo‘naltiradi.

Muhitda o‘qitishning sakkizta didaktik tamoyili shakllantirildi. Ular orasida pedagogik maqsadning ustuvorligi, faoliyatga asoslanganlik, kognitiv yuklamani boshqarish hamda real va virtual tajribaning uyg‘unligi tamoyillari texnik yo‘nalishdagi ta’lim uchun kalit ahamiyatga ega.

Texnik yo‘nalishdagi kasbiy ta’limda raqamli muhitning o‘rni uchta obyektiv omil bilan belgilanadi: eksperimental tarkibiy qismning hal qiluvchi ahamiyati, moddiy bazaning qimmatligi va kasbiy faoliyatning jadal raqamlashuvi. Asosiy vositalar sifatida virtual va masofadan boshqariladigan laboratoriyalar, raqamli egizaklar, loyihalash va hisob-kitob tizimlari hamda aralash o‘qitish modellari ajratildi.

Muhitni qo‘llashning yettita pedagogik riski aniqlandi. Ularning aksariyati texnologiyadan emas, balki uni noto‘g‘ri qo‘llashdan kelib chiqadi; bartaraf etish yo‘li — maqsadli didaktik loyihalash, aralash o‘qitish, real va virtual tajribaning uyg‘unligi hamda o‘qituvchining raqamli kompetentligini rivojlantirishdir.

Umuman olganda, raqamli ta’lim muhitini na universal yechim, na oddiy texnik qo‘shimcha sifatida qarash to‘g‘ri emas. U muayyan didaktik imkoniyatlarga va muayyan cheklavlarga ega tizim bo‘lib, uning samaradorligi to‘liq ravishda pedagogik loyihalash sifatiga bog‘liqdir. Keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishi — raqamli muhitda to‘planadigan ma’lumotlarni pedagogik ma’noga ega ko‘rsatkichlarga aylantirish metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives*. Longman.
- Bergmann, J., & Sams, A. (2012). *Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day*. ISTE & ASCD.
- Bianchi, G., Pisiotis, U., & Cabrera, M. (2022). *GreenComp – The European Sustainability Competence Framework*. Publications Office of the European Union. doi:10.2760/13286

- Crawley, E. F., Malmqvist, J., Östlund, S., Brodeur, D. R., & Edström, K. (2014). *Rethinking Engineering Education: The CDIO Approach* (2nd ed.). Springer.
- Fuller, A., Fan, Z., Day, C., & Barlow, C. (2020). Digital Twin: Enabling Technologies, Challenges and Open Research. *IEEE Access*, 8. doi:10.1109/ACCESS.2020.2998358
- Graham, C. R. (2006). Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future Directions. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *The Handbook of Blended Learning*. Pfeiffer.
- Grieves, M. (2014). *Digital Twin: Manufacturing Excellence through Virtual Factory Replication*. White Paper.
- Hazrat, M. A., Hassan, N. M. S., Chowdhury, A. A., Rasul, M. G., & Taylor, B. A. (2023). Developing a Skilled Workforce for Future Industry Demand: The Potential of Digital Twin-Based Teaching and Learning Practices in Engineering Education. *Sustainability*, 15(23). doi:10.3390/su152316433
- International Energy Agency. (2024). *Energy Efficiency 2024*. IEA.
- International Organization for Standardization. (2018). *ISO 50001:2018. Energy Management Systems – Requirements with Guidance for Use*. ISO.
- Kolb, D. A. (2015). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development* (2nd ed.). Pearson Education.
- Li, H., Huang, Z., Yang, T., et al. (2023). Individual sustainability competence development in engineering education: Community interaction open-source learning. *PLOS ONE*. doi:10.1371/journal.pone.0294421
- Liljaniemi, A., & Paavilainen, H. (2020). Using Digital Twin Technology in Engineering Education – Course Concept to Explore Benefits and Barriers. *Open Engineering*, 10(1). doi:10.1515/eng-2020-0040
- Mayer, R. E. (2021). *Multimedia Learning* (3rd ed.). Cambridge University Press.
- Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.
- Radianti, J., Majchrzak, T. A., Fromm, J., & Wohlgenannt, I. (2020). A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education: Design elements, lessons learned, and research agenda. *Computers & Education*, 147, 103778.
- Redecker, C. (2017). *European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu*. Publications Office of the European Union. doi:10.2760/159770
- Sepasgozar, S. M. E. (2020). Digital Twin and Web-Based Virtual Gaming Technologies for Online Education: A Case of Construction Management and Engineering. *Applied Sciences*, 10(13), 4678.
- Siemens, G. (2013). Learning Analytics: The Emergence of a Discipline. *American Behavioral Scientist*, 57(10), 1380–1400.
- Sleiti, A. K., Kapat, J. S., & Vesely, L. (2022). Digital twin in energy industry: Proposed robust digital twin for power plant and other complex capital-intensive large engineering systems. *Energy Reports*, 8, 3704–3726.
- Sweller, J., Ayres, P., & Kalyuga, S. (2011). *Cognitive Load Theory*. Springer.
- UNESCO. (2023). *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms?* UNESCO Publishing.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
- Effectiveness of virtual laboratory in engineering education: A meta-analysis. (2024). *PLOS ONE*. doi:10.1371/journal.pone.0316269
- Kotecha, M., Dandridge, T., & Reid Smith, T. (2025). Digital Twins in Engineering and Design Education: A Systematized Review. doi:10.18260/1-2--56296
- Muslimov, N. A., & To'laganova, S. S. (2019). Kasbiy ta'lim jarayonida kompetentlik yondashuv. Fan.

- O‘zbekiston Respublikasi. (2024). “Energiyani tejash, undan oqilona foydalanish va energiya samaradorligini oshirish to‘g‘risida”gi O‘RQ-940-son Qonun. Toshkent.
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). PF-5847-son Farmon. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida. Toshkent.
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). PF-6079-son Farmon. “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. Toshkent.
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023). PF-77-son Farmon. Yoqilg‘i-energetika sohasida davlat nazorati mexanizmlarini takomillashtirish va “raqamli energonazorat” tizimini joriy etish to‘g‘risida. Toshkent.

REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA “ODAM VA HAYVONLAR FIZIOLOGIYASI” FANINI O‘QITISHNING METODIK TIZIMI

Odilova Mahfuza Ochilovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

Biologiya kafedrası o‘qituvchisi

E-mail: odilova_makhfuza@buxdupi.uz

Annotatsiya. Maqolada biologiya ta’lim yo‘nalishida “Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fanini refleksiv yondashuv asosida o‘qitishning nazariy-metodologik va didaktik asoslari yoritilgan. Fiziologik bilimlarning tizimli, sababiy va eksperimental xususiyatidan kelib chiqib, talabning o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirishi, jarayonni monitoring qilishi, dalillarni tahlil etishi, xatolar sababini aniqlashi hamda natijaga korreksiya kiritishini ta’minlaydigan metodik tizim taklif etilgan. Refleksiv kompetensiyaning motivatsion-maqсадli, kognitiv-tahliliy, operatsion-faoliyatli, kommunikativ-dalillovchi va refleksiv-korreksion mezonlari, ularning ko‘rsatkichlari va diagnostik vositalari aniqlashtirilgan. Case-study, Problem Based Learning, Team Based Learning, refleksiv kundalik, elektron portfolio, konseptual xarita, virtual laboratoriya va generativ sun’iy intellekt vositalarini yagona “maqsad-faoliyat-dalil-refleksiya-korreksiya-transfer” sikliga integratsiya qilish yo‘llari asoslangan. Shuningdek, yurak-qon tomir tizimi boshqaruvi mavzusidagi namunaviy modul va refleksiv baholash mexanizmlari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: refleksiv yondashuv, refleksiv kompetensiya, metakognitsiya, biologiya ta’limi, odam va hayvonlar fiziologiyasi, refleksiv kundalik, virtual laboratoriya, elektron portfolio, sun’iy intellekt, formatif baholash.

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ФИЗИОЛОГИЯ ЧЕЛОВЕКА И ЖИВОТНЫХ» НА ОСНОВЕ РЕФЛЕКСИВНОГО ПОДХОДА

Аннотация. В статье раскрываются теоретико-методологические и дидактические основы преподавания дисциплины «Физиология человека и животных» на основе рефлексивного подхода. Предложена методическая система, обеспечивающая планирование студентом собственной учебной деятельности, мониторинг процесса познания, анализ доказательств, выявление причин ошибок, коррекцию результата и перенос знаний в новые ситуации. Уточнены мотивационно-целевой, когнитивно-аналитический, операционально-деятельностный, коммуникативно-доказательный и рефлексивно-коррекционный критерии рефлексивной компетентности, их показатели и диагностические средства. Обоснованы способы интеграции Case-study, Problem Based Learning, Team Based Learning, рефлексивного дневника, электронного портфолио, концептуальных карт, виртуальных лабораторий и генеративного искусственного интеллекта в единый цикл «цель–деятельность–доказательство–рефлексия–коррекция–трансфер».

Ключевые слова: рефлексивный подход, рефлексивная компетентность, метакогниция, биологическое образование, физиология человека и животных, рефлексивный дневник, виртуальная лаборатория, электронное портфолио, искусственный интеллект, формативное оценивание.

A METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING HUMAN AND ANIMAL PHYSIOLOGY BASED ON A REFLECTIVE APPROACH

Abstract. The article examines the theoretical, methodological and didactic foundations of teaching Human and Animal Physiology through a reflective approach. A methodological system is proposed to enable students to plan their learning, monitor cognitive activity, analyse evidence, identify the causes of errors, revise outcomes and

transfer knowledge to new physiological and pedagogical situations. The motivational-goal, cognitive-analytical, operational-activity, communicative-evidential and reflective-corrective criteria of reflective competence, along with their indicators and diagnostic tools, are specified. The integration of case study, problem-based learning, team-based learning, reflective journals, e-portfolios, concept maps, virtual laboratories and generative artificial intelligence into a unified “goal–activity–evidence–reflection–correction–transfer” cycle is substantiated. A sample module on cardiovascular regulation and reflective assessment mechanisms are also described.

Keywords: reflective approach, reflective competence, metacognition, biology education, human and animal physiology, reflective journal, virtual laboratory, e-portfolio, artificial intelligence, formative assessment.

KIRISH

Zamonaviy oliy ta’limning ustuvor vazifasi talabaga tayyor bilimlar majmuasini yetkazish bilangina cheklanmay, uning mustaqil bilim olish, ilmiy axborotni tahlil qilish, o’z fikrlash strategiyasini anglash va kasbiy faoliyatini ongli boshqarish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Mazkur talab biologiya ta’lim yo’nalishidagi fundamental fanlar, ayniqsa “Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fanining metodik tizimini yangilashni taqozo etadi. Fiziologiya tirik tizimlarda sodir bo’ladigan jarayonlarni hujayra, to’qima, a’zo, tizim va butun organizm darajalarida o’rganadi. Shu sababli uni o’zlashtirish alohida faktlarni eslab qolishdan ko’ra “tuzilish–funksiya”, “sabab–oqibat”, “mexanizm–natija”, “me’yor–moslanish–buzilish” munosabatlarini izchil tahlil qilishni talab etadi.

An’anaviy tushuntirish va reproduktiv so’rovga tayangan mashg’ulotlarda talaba termin va formulalarni takrorlashi mumkin, biroq yangi fiziologik vaziyatda jarayonni prognoz qilish, eksperimental ma’lumotni sharhlash yoki o’z xulosasining ishonchligini baholashda qiyinchilikka duch keladi. Masalan, yurakning minutlik hajmi formulasini bilish hali tana holati o’zgarganda venoz qaytish, zarba hajmi, yurak urish chastotasi va tomir qarshiligi o’rtasidagi dinamik aloqani tushuntira olishni anglatmaydi. Shuning uchun fiziologiya ta’limi mazmun bilan bir qatorda fikrlash jarayonini ham o’qitishi kerak.

Refleksiv yondashuv talabaning “men nimani bilaman?”, “qaysi dalil xulosamni tasdiqlaydi?”, “qayerda xato qildim?”, “qaysi strategiya samarali bo’ldi?” va “keyingi vaziyatda bilimni qanday qo’llayman?” kabi savollar asosida o’z faoliyatini kuzatishi va boshqarishini nazarda tutadi. Dewey refleksiv fikrlashni dalil va asoslarni izchil ko’rib chiqishga tayangan faol, qat’iy hamda ehtiyotkor tafakkur sifatida talqin qilgan [1]. Schön refleksiyani faoliyat jarayonidagi va faoliyatdan keyingi tahlil shakllariga ajratib, kasbiy rivojlanishda uning ahamiyatini ko’rsatgan [2]. Kolbning tajribaviy o’qitish sikli esa konkret tajriba, kuzatish va refleksiya, abstrakt konseptualizatsiya hamda faol sinov bosqichlarining uzviylikini asoslaydi [3].

Maqolaning maqsadi biologiya ta’lim yo’nalishida “Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fanini refleksiv yondashuv asosida o’qitishning yaxlit metodik tizimini ilmiy-metodik jihatdan asoslash, uning maqsad, mazmun, metod, vosita, baholash va korreksiya komponentlarini aniqlashtirish hamda amaliy mashg’ulotlarda qo’llash mexanizmlarini tavsiflashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi

Refleksiv ta’lim nazariyasining shakllanishida J. Dewey, D. Schön, D. Kolb, G. Gibbs, J. Mezirow, D. Boud, S. Brookfield va B. Zimmermanlarning ishlari muhim metodologik asos bo’lib xizmat qiladi. Gibbs refleksiv siklni vaziyatni tavsiflash, hissiyot, baholash, tahlil, xulosa va harakat rejasidan iborat bosqichlarda ifodalagan [4]. Boud, Keogh va Walker tajribani qayta ko’rib chiqish, undagi hissiy va kognitiv jihatlarini tahlil qilish hamda yangi natijaga yo’naltirishni refleksiyaning asosiy mexanizmi sifatida ko’rsatgan [5]. Mezirowning transformativ ta’lim nazariyasida shaxsning o’z taxminlari va nuqtai nazarlarini

tanqidiy qayta ko'rib chiqishi bilimning sifat jihatidan o'zgarishiga olib kelishi ta'kidlanadi [6].

Metakognitsiya konsepsiyasi refleksiv yondashuvning psixologik mexanizmini tushuntiradi. Flavell metakognitsiyani shaxsning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimi va ularni nazorat qilish qobiliyati sifatida izohlaydi [7]. Zimmerman o'zini o'zi boshqaruvchi ta'limda rejalashtirish, bajarish jarayonini nazorat qilish va o'z-o'zini refleksiv baholashning siklik aloqasini asoslagan [8]. Demak, talaba o'quv topshirig'ini bajarishdan oldin maqsad va strategiyani belgilashi, faoliyat davomida tushunish darajasini tekshirishi, yakunda esa natija va jarayonni mezon asosida tahlil qilishi zarur.

Biologiya va fiziologiya ta'limida muammoli o'qitish, Case-study, Problem Based Learning (PBL), Team Based Learning (TBL), Flipped Classroom, konseptual xaritalar, virtual laboratoriyalar hamda formatif baholashning samaradorligi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Biroq mazkur vositalar o'z-o'zidan refleksiv natija bermaydi. Agar talaba faqat keys yechsa, animatsiya ko'rsa yoki test topshirsa-yu, tanlagan strategiyasi, xatolari va dalil sifati haqida fikr yuritmasa, faoliyat tashqi topshiriq darajasida qoladi. Shu sababli pedagogik texnologiyalarni refleksiv savol, oshkora mezon, teskari aloqa, qayta ishlash va transfer topshirig'i bilan bog'lash talab etiladi.

Tadqiqotda tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatli va metakognitiv yondashuvlar integratsiyasidan foydalanildi. Ilmiy-pedagogik va metodik manbalarni qiyosiy tahlil qilish, pedagogik modellash, mazmunni strukturaviy-funksional tahlil qilish, o'quv topshiriqlari va diagnostik vositalarni loyihalash asosiy metodlar bo'ldi. Maqolada keltirilgan metodik model dissertatsiya doirasida ishlab chiqilgan nazariy va amaliy materiallarni ilmiy maqola formatida tizimlashtirishga asoslanadi.

1-jadval. An'anaviy va refleksiv o'qitishning qiyosiy xususiyatlari

Taqqoslash mezon	An'anaviy o'qitish	Refleksiv o'qitish
Maqsad	Bilimni yetkazish va qayta aytirish	Bilimni anglash, qo'llash va o'quv faoliyatini boshqarish
Talaba pozitsiyasi	Ko'rsatmani bajaruvchi	Maqsad qo'yuvchi, dalil tanlovchi va o'z faoliyatini baholovchi subyekt
Xatoga munosabat	Kamchilik yoki noto'g'ri javob	Tahlil, korreksiya va rivojlanish manbai
Baholash	Asosan yakuniy natija	Diagnostik, formatif va summativ baholashning uyg'unligi
Teskari aloqa	Bahoni ma'lum qilish	Mezon, dalil va keyingi qadamni ko'rsatuvchi rivojlantiruvchi axborot
O'quv mahsuloti	Bir martalik javob yoki topshiriq	Dastlabki va qayta ishlangan variant, kundalik, portfolio, transfer mahsuloti

“Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fanining refleksiv-didaktik imkoniyatlari

“Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fani refleksiv yondashuvni amalga oshirish uchun katta didaktik imkoniyatlarga ega. Birinchidan, fanning mazmuni murakkab tizimlar va qayta aloqa mexanizmlariga asoslangan. Homeostaz, nerv va gumoral boshqaruv, membrana potentsiali, yurak-qon tomir, nafas, ovqat hazm qilish, ajratish va endokrin tizimlar bir-biri bilan sababiy aloqada o'rganiladi. Talaba bitta ko'rsatkich o'zgarishining boshqa tizimlarga ta'sirini prognoz qilishi, muqobil izohlarni solishtirishi va xulosasini dalil bilan asoslay olishi kerak.

Ikkinchidan, fiziologiya eksperimental xususiyatga ega. Laboratoriya mashg'ulotida o'lchash, kuzatish, o'zgaruvchilarni nazorat qilish, grafik tuzish va natijani talqin etish jarayoni talabning ilmiy fikrlashini namoyon qiladi. Bunda faqat “tajriba bajarildi” degan

hisobot yetarli emas. Talaba farazning asoslanganligi, usul cheklovi, o'ldash xatosi, ma'lumotning ishonchliligi va xulosaning dalilga mosligini tahlil qilishi lozim.

Uchinchidan, fiziologik bilimning kasbiy-pedagogik transferi muhim. Bo'lajak biologiya o'qituvchisi murakkab mexanizmni maktab o'quvchisiga yosh va tayyorgarlik darajasiga mos model, analogiya, tajriba yoki vizual sxema orqali tushuntira olishi kerak. Shu sababli mikrodars, tushuncha xaritasi, sodd model yaratish va ilmiy xatoni aniqlash topshiriqlari predmet bilimni metodik kompetensiyaga ko'chirish imkonini beradi.

To'rtinchidan, fiziologiya mazmunida kundalik hayot, sog'lom turmush va ekologik omillar bilan bog'liq ko'plab vaziyatlar mavjud. Jismoniy zo'riqish, uyqu, stress, ovqatlanish, gipoksiya, issiq va sovuq muhit, suvsizlanish kabi holatlar fan mazmunini real muammo bilan bog'laydi. Muammoli vaziyat talabani oldingi tasavvurlarini yuzaga chiqaradi va refleksiv qayta qurishga sharoit yaratadi.

Refleksiv kompetensiyaning tarkibi, mezonlari va diagnostikasi

Refleksiv kompetensiya talabani o'z o'quv va eksperimental faoliyatini maqsadli rejalashtirish, bajarish jarayonini nazorat qilish, natijani dalil va mezon asosida baholash, xato hamda qiyinchilik sabablarini aniqlash, faoliyatga korreksiya kiritish va bilimni yangi vaziyatga ko'chirish qobiliyatidir. Ushbu kompetensiyani faqat anketa yoki yakuniy test bilan o'ldash mumkin emas. Ko'p manbali diagnostika bilim, amaliy faoliyat, ilmiy muloqot va o'zini o'zi boshqarish dalillarini birlashtirishi kerak.

Motivatsion-maqsadli mezon talabani fan mazmunining shaxsiy va kasbiy ahamiyatini anglashi, aniq mikro-maqsad belgilashi, qiyinchilikka qaramasdan faoliyatni davom ettirishi va o'z natijasi uchun mas'uliyatni qabul qilishini ifodalaydi. Kognitiv-tahliliy mezon fiziologik tushunchalarni tizimli bog'lash, sababiy mexanizmni izohlash, grafik, jadval va eksperimental dalilni tahlil qilish, muqobil izohlarni baholash bilan belgilanadi.

Operatsion-faoliyatli mezon faraz tuzish, tajribani rejalashtirish, o'zgaruvchilarni ajratish, o'ldash, xavfsizlikka rioya qilish, ma'lumotni qayd etish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini qamrab oladi. Kommunikativ-dalillovchi mezon ilmiy fikrni tushunarli bayon etish, dalil keltirish, savol berish, tengdosh fikrini tinglash va mezonli teskari aloqa berishni ifodalaydi. Refleksiv-korreksion mezon esa xatoni aniqlash, uning sababini tushuntirish, strategiyani almashtirish, mahsulotni qayta ishlash va keyingi rivojlanish maqsadini belgilash orqali namoyon bo'ladi.

2-jadval. Refleksiv kompetensiyaning mezonlari, ko'rsatkichlari va diagnostik vositalari

Mezon	Asosiy ko'rsatkichlar	Diagnostik vositalar
Motivatsion-maqsadli	Kasbiy qiziqish; maqsadni anglash; mikro-maqsad; qat'iyat; mas'uliyat	Motivatsion anketa; maqsad varaqasi; kirish refleksiyasi; kuzatuv
Kognitiv-tahliliy	Tushunchalar tizimi; sababiy izoh; grafik va dalil talqini; transfer	Ikki bosqichli konseptual test; konseptual xarita; vaziyatli masala
Operatsion-faoliyatli	Faraz; tajriba rejasi; o'ldash; ma'lumot tahlili; xavfsizlik	Laboratoriya protokoli; rubrika; amaliy mahsulot
Kommunikativ-dalillovchi	Ilmiy nutq; argument; savol; munozara; o'zaro teskari aloqa	Peer instruction; mikrodars; peer-review; munozara kuzatuv
Refleksiv-korreksion	Monitoring; xato sababi; strategiya korreksiyasi; qayta ishlash; rivojlanish rejasi	Refleksiv kundalik; elektron portfolio; o'z-o'zini baholash; intervyu

Rivojlanish darajalarini past, o'rta va yuqori ko'rinishda belgilash mumkin. Past darajada talaba maqsad va strategiyani tashqi ko'rsatma asosida tanlaydi, xatoni aniqlash va tuzatishda sezilarli yordamga ehtiyoj sezadi. O'rta darajada asosiy vazifalarni mustaqil

bajaradi, biroq murakkab dalil tahlili va korreksiya yo‘naltiruvchi savol talab etiladi. Yuqori darajada talaba maqsad va strategiyani mustaqil boshqaradi, dalil sifatini tanqidiy baholaydi, xatoni sabab bilan izohlaydi va bilimni yangi vaziyatga transfer qiladi.

Refleksiv yondashuv asosidagi metodik tizim

Taklif etilayotgan metodik tizim maqsadli, mazmuniy, jarayonli-texnologik, diagnostik-baholash va natijaviy komponentlardan tarkib topadi. Maqsadli komponent fiziologik bilimning tizimligi, ilmiy-tadqiqotchilik ko‘nikmalari, refleksiv kompetensiya va kasbiy-pedagogik transferni uyg‘un rivojlantirishni nazarda tutadi. Mazmuniy komponent fan mavzularini homeostaz, boshqaruv, tuzilish–funksiya, energiya va axborot almashinuvi kabi yadro konsepsiyalar asosida tizimlashtiradi.

Jarayonli-texnologik komponent ma’ruza, amaliy, laboratoriya va mustaqil ta’limni yagona refleksiv siklga birlashtiradi. Har bir modul “dastlabki diagnostika–muammoli vaziyat–maqsad va prognoz–faoliyat–dalil tahlili–refleksiya–teskari aloqa–korreksiya–transfer” ketma-ketligida tashkil etiladi. Bu sikl qat’iy qolip emas; mavzu, guruh va resursga qarab moslashtiriladi, biroq refleksiya va qayta ishlash bosqichlari chiqarib tashlanmaydi.

Diagnostik-baholash komponentda boshlang‘ich tasavvur, joriy o‘shish va yakuniy natija turli vositalar orqali qayd etiladi. Baholashning muhim tamoyili — natijani jarayondan ajratmaslik. Talabani birinchi javobi bilan birga teskari aloqadan keyingi qayta ishlangan mahsuloti, xato tahlili va keyingi harakat rejasi ham baholanadi. Natijaviy komponent yuqori darajadagi fiziologik tushunish, dalilga tayangan eksperimental faoliyat, ilmiy muloqot va o‘zini o‘zi boshqaruvchi ta’lim sifatida ifodalanadi.

3-jadval. Refleksiv o‘quv modulining bosqichlari

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati	Refleksiv natija
1. Diagnostika	Muqobil tasavvurlarni aniqlovchi savol va vaziyat beradi	Javob, izoh va ishonch darajasini belgilaydi	Bilim chegarasini anglash
2. Muammo va maqsad	Ziddiyatli dalil yoki hayotiy vaziyat yaratadi	Muammoni ifodalaydi, shaxsiy maqsad va prognoz tuzadi	Maqsadli o‘quv pozitsiyasi
3. Faoliyat	Keys, tajriba, guruhli topshiriq va resursni tashkil etadi	Model quradi, o‘lchaydi, dalil to‘playdi va hamkorlik qiladi	Faol monitoring
4. Dalil tahlili	Savol va rubrika orqali asoslashni talab qiladi	Grafik, jadval va natijani mexanizm bilan bog‘laydi	Kognitiv aniqlik
5. Refleksiya	Kundalik, “nima o‘zgardi?” va “nega?” savollarini beradi	Strategiya, qiyinchilik, xato va yutuqni tahlil qiladi	Metakognitiv anglash
6. Korreksiya	Rivojlantiruvchi teskari aloqa beradi	Mahsulotni qayta ishlaydi, muqobil strategiyani qo‘llaydi	Xatodan rivojlanish
7. Transfer	Yangi fiziologik yoki pedagogik vaziyat beradi	Bilimni yangi holatga ko‘chiradi va izohlaydi	Refleksiv-transformativ natija

Refleksiv metodlar va vositalarni qo‘llash mexanizmlari

Case-study fiziologik jarayonni real yoki kasbiy vaziyatda tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, uzoq vaqt tik turgan odamda bosh aylanishi va arterial bosim o‘zgarishini tahlil qilishda talabalar simptomni sanash bilan cheklanmay, venoz qaytish, yurak chiqarishi, baroreseptorlar va vegetativ javob o‘rtasidagi aloqani tushuntiradi. Refleksiv qismda “dastlabki taxminim qaysi dalil bilan tasdiqlandi?”, “qaysi tushuncha yetishmadi?” va “qanday muqobil izohni rad etdim?” savollari qo‘llanadi.

Problem Based Learning jarayonida murakkab muammo mavzuni o‘rganishning boshlang‘ich nuqtasiga aylanadi. Talabalar “nima ma’lum?”, “nimani bilish kerak?”, “qaysi manba va tajriba yordam beradi?” savollari asosida o‘quv rejasini tuzadi. PBLning refleksiv

qiymati muammo yechimi bilangina emas, ma'lumot izlash va qaror qabul qilish strategiyasini tahlil qilish bilan belgilanadi.

Team Based Learning individual tayyorgarlik, jamoaviy test, muammoli topshiriq va asoslangan qaror bosqichlari orqali ishlaydi. Talaba avval shaxsiy javob beradi, so'ng guruh qarorini dalil bilan himoya qiladi. Shaxsiy va guruh javoblari o'rtasidagi tafovut metakognitiv muhokama uchun material bo'ladi. “Fikrim nima sababdan o'zgardi?” savoli tengdosh dalilining ta'sirini anglashga xizmat qiladi.

Refleksiv kundalik har bir yirik mavzu yoki laboratoriya ishidan keyin qisqa, ammo muntazam to'ldiriladi. Kundalikda o'quv maqsadi, asosiy g'oya, qiyinchilik, qo'llangan strategiya, olingan teskari aloqa, qayta ishlangan xulosa va keyingi qadam qayd etiladi. Kundalik shaxsiy hissiyotlarni nazoratsiz bayon qilish emas, o'rganishni boshqarish vositasi bo'lishi kerak. Shu sababli savollar predmet va faoliyatga yo'naltiriladi.

Elektron portfolio talabani o'sish dalillarini vaqt bo'yicha ko'rsatadi. Unda dastlabki diagnostik ish, laboratoriya protokoli, konseptual xarita, teskari aloqa, qayta ishlangan variant, mikrodars va yakuniy o'z-o'zini baholash joylashtiriladi. Portfolio “eng yaxshi ishlar to'plami” emas, muvaffaqiyat, xato va takomillashuv o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatuvchi rivojlanish tizimidir.

Konseptual xarita fiziologik tushunchalar orasidagi bog'lanishlarni ko'rinadigan qiladi. Dastlabki xarita muqobil yoki uzilgan tasavvurlarni, yakuniy xarita esa ierarxiya, sababiy aloqa va tizimlararo integratsiyaning rivojlanishini ko'rsatadi. Xarita faqat tugunlar soni bo'yicha emas, bog'lanishning ilmiy to'g'riligi, izohi va kesishuvchi aloqalar sifatiga ko'ra baholanadi.

4-jadval. Refleksiv kundalikning namunaviy tuzilishi

Band	Talabaga yo'naltiruvchi savol	Kutiladigan dalil
Maqsad	Bugungi mavzuda nimani tushunish yoki bajara olishni maqsad qildim?	Aniq va o'lchanadigan mikro-maqsad
Asosiy g'oya	Qaysi fiziologik mexanizmi oldingidan chuqurroq tushundim?	Sababiy va tizimli izoh
Qiyinchilik	Qaysi joyda tushunish yoki tajriba bajarish qiyin bo'ldi?	Muammoni aniq nomlash
Strategiya	Qiyinchilikni bartaraf etish uchun nima qildim?	Qo'llangan o'quv strategiyasi
Dalil	Xulosamni qaysi ma'lumot, grafik yoki manba tasdiqlaydi?	Dalilga tayangan fikr
Xato va korreksiya	Qaysi xatomni aniqladim va mahsulotimni qanday o'zgartirdim?	Oldingi va qayta ishlangan variant
Keyingi qadam	Keyingi mashg'ulotda qaysi ko'nikmani rivojlantiraman?	Rivojlanish rejasi

Raqamli vositalar va sun'iy intellektni integratsiya qilish

Raqamli vosita metodik maqsadga bo'ysundirilgandagina refleksiv ta'limga xizmat qiladi. Virtual laboratoriya murakkab, qimmat yoki xavfli jarayonlarni modellashtirishi, parametrlarni o'zgartirish va natijani tez kuzatish imkonini berishi mumkin. Biroq talabaga tayyor animatsiyani ko'rsatishning o'zi yetarli emas. Mashg'ulot “prognoz–kuzatish–qiyoslash–izohlash–cheklovni baholash” ketma-ketligida tashkil etiladi.

Masalan, nerv impulsining tarqalishi animatsiyasidan oldin talaba membrana o'tkazuvchanligi yoki ion konsentratsiyasi o'zgarsa, grafik qanday o'zgarishini prognoz qiladi. Kuzatish davomida tayanch nuqtalarni qayd etadi, yakunda o'z modelini animatsiya bilan solishtiradi va qaysi tasavvuri o'zgarganini yozadi. Shu tariqa passiv tomosha faol dalil tahliliga aylanadi.

Generativ sun'iy intellekt fiziologik vaziyatlarni turli murakkablikda yaratish, savollar bankini kengaytirish, talaba izohiga dastlabki teskari aloqa berish va muqobil

tushuntirishlarni ishlab chiqishda yordamchi vosita bo'lishi mumkin. Biroq AI javobi ilmiy manba sifatida qabul qilinmaydi. Talaba uni darslik, ilmiy maqola yoki o'qituvchi bergan mezon bilan tekshirishi, xato va soddalashtirishlarni aniqlashi, yakuniy matnni mustaqil ilmiy mantiq asosida qayta yaratishi lozim.

AI bilan ishlash uchun “so‘rov–natija–tekshiruv–qayta ishlash–oshkoralik” protokoli tavsiya etiladi. Talaba bergan so‘rovni saqlaydi, olingan javobni kamida ikki ishonchli manba bilan tekshiradi, nomuvofiq joylarni izohlaydi, matn yoki modelni qayta ishlaydi va sun’iy intellekt yordamidan qaysi bosqichda foydalanganini ko‘rsatadi. Mazkur protokol akademik halollik, ilmiy savodxonlik va metakognitiv nazoratni mustahkamlaydi.

Raqamli monitoringda maxfiylik, texnik tenglik va raqamli gigiyenaga rioya etish zarur. LMS faolligi yoki onlayn topshiriq statistikasi talabaning rivojlanishi haqida foydali signal beradi, biroq baholashning yagona manbai bo‘la olmaydi. Texnik imkoniyati cheklangan sharoitda qog‘oz kundalik, bosma ma’lumotlar to‘plami, oddiy laboratoriya jihozlari va guruhli muhokama metodikaning analog variantini ta’minlaydi.

5-jadval. Raqamli vositalarni refleksiv maqsadda qo‘llash

Vosita	Metodik vazifa	Talaba faoliyati	Refleksiv nazorat
LMS	Material, topshiriq, rubrika va teskari aloqani boshqarish	Test, topshiriq va kundalik bilan ishlash	Faollik emas, mahsulot va rivojlanish dalili tahlil qilinadi
Virtual laboratoriya	Murakkab yoki xavfli jarayonni modellashtirish	Parametrni prognoz qiladi, o‘zgartiradi va natijani tahlil qiladi	Model cheklovi va real tizim bilan tafovutni baholaydi
Raqamli sensor	Real vaqt fiziologik ma’lumotini olish	O‘lchaydi, grafik tuzadi, ma’lumotni qayta ishlaydi	Kalibrlash, xatolik va ishonchlilikni tahlil qiladi
Konseptual xarita dasturi	Tushunchalar tizimini vizuallashtirish	Bog‘lanish yaratadi va xaritanı qayta ishlaydi	Dastlabki va yakuniy xaritalarni qiyoslaydi
Elektron portfolio	Rivojlanish dalillarini jamlash	Mahsulot, feedback va qayta variantni joylaydi	O‘sish dalili va keyingi maqsadni asoslaydi
Generativ AI	Muqobil savol, vaziyat va dastlabki feedback yaratish	Natijani tekshiradi, tanqid qiladi va qayta yozadi	So‘rov–tekshiruv–oshkoralik protokoliga amal qiladi

Namunaviy refleksiv modul: “yurak-qon tomir tizimi boshqaruvi”

Taklif etilgan metodik tizimning amaliy ifodasi sifatida “Yurak-qon tomir tizimi boshqaruvi” mavzusida refleksiv modul tuzilishi mumkin. Modulning o‘quv natijasi talabaning yurak sikli, yurak chiqarishi, arterial bosim, tomir tonusi va barorefleksning o‘zaro bog‘lanishini tushuntirishi; funksional ma’lumotni tahlil qilishi; boshqaruv mexanizmini modellashtirishi; natijani yangi vaziyatga tatbiq etishi va o‘z o‘rganish jarayonini baholay olishi bilan ifodalanadi.

Mashg‘ulot ikki bosqichli diagnostik savol bilan boshlanadi: “Tana holati yotgan vaziyatdan tik turishga o‘zgarganda arterial bosim qisqa muddat pasayishi mumkin. Organizm bu o‘zgarishni qanday aniqlaydi va qanday javob beradi?” Talaba javob variantini, izohini va ishonch darajasini belgilaydi. Guruh javoblari umumlashtirilib, qon bosimining barqarorligi va tezkor boshqaruv muammosi shakllantiriladi.

Interaktiv ma’ruza blokida bosim, oqim va qarshilik munosabati, yurak chiqarishi, baroreseptorlar va vegetativ javob konseptual sxema hamda vaqt grafigi asosida ochiladi. Har bir blokdan keyin prognoz savoli beriladi. Talabalar kichik guruhlarda barorefleks zanjirini “retseptor–afferent yo‘l–markaz–efferent yo‘l–effektor–natija” shaklida modellashtiradi va har bir bo‘g‘in buzilganda kutiladigan o‘zgarishni izohlaydi.

Laboratoriya yoki virtual tajribada yurak urish chastotasi va arterial bosimning tana holati yoki yengil jismoniy yuklamaga javobi o‘rganiladi. Talabalar faraz tuzadi,

o'zgaruvchilarni belgilaydi, o'lchash tartibi va xavfsizlik qoidalarini yozadi, natijani jadval va grafik ko'rinishida ifodalaydi. Xulosada faqat “ko'rsatkich oshdi” deyilmay, o'zgarish mexanizmi va tajriba cheklovi izohlanadi.

Mashg'ulot yakunida talaba dastlabki javobiga qaytadi va “qaysi fikrim tasdiqlandi?”, “qaysi tasavvurim o'zgardi?”, “qaysi dalil xulosamni kuchaytirdi?” savollariga javob beradi. O'qituvchi rubrika asosida qisqa teskari aloqa beradi. Talaba grafik izohi yoki konseptual xaritasini qayta ishlaydi. Transfer topshirig'i sifatida qon yo'qotish, suvsizlanish yoki yuqori harorat sharoitida yurak-qon tomir javobini prognoz qilish vazifasi beriladi.

Bosqich	Topshiriq	Mahsulot	Baholash/refleksiya
Kirish diagnostikasi	Ortostatik vaziyat bo'yicha ikki bosqichli savol	Javob, izoh, ishonch darajasi	Muqobil tasavvur va bilim chegarasi
Konseptual o'rganish	Bosim–oqim–qarshilik va barorefleks sxemasini tahlil qilish	Konseptual xarita	Bog'lanishlarning ilmiy to'g'riligi
Tajriba/virtual model	Tana holati yoki yuklamaga javobni o'lchash	Protokol, jadval, grafik	Faraz, o'lchash, xatolik va dalil rubrikasi
Guruhli dalillash	Natijani mexanizm bilan himoya qilish	Qisqa taqdimot	Ikki kuchli jihat va bir rivojlantirish taklifi
Shaxsiy refleksiya	Dastlabki va yakuniy tushuntirishni qiyoslash	Kundalik yozuvi	Xato sababi va strategiya korreksiyasi
Transfer	Qon yo'qotish yoki suvsizlanish holatini prognoz qilish	Vaziyatli yechim yoki mikrodars	Bilimni yangi sharoitga ko'chirish

6-jadval. “Yurak-qon tomir tizimi boshqaruvi” modulining metodik xaritasi

Refleksiv metodikada diagnostik, formatif va summativ baholash o'zaro bog'lanadi. Diagnostik baholash boshlang'ich tasavvur va ehtimoliy xatolarni aniqlaydi. Formatif baholash faoliyat jarayonida talabani keyingi qadamini belgilaydi. Summativ baholash yakuniy o'quv natijasini qayd etadi, biroq rivojlanish dinamikasi va qayta ishlash sifatini ham hisobga oladi.

Baholash mezonlari aniq, kuzatiladigan va talabaga oldindan ma'lum bo'lishi kerak. “Mavzuni yaxshi biladi” kabi umumiy ifoda o'rniga “homeostatik teskari aloqani yangi vaziyatda tushuntiradi”, “grafikdagi o'zgarish sababini dalil bilan izohlaydi”, “tajriba xatoligining kamida ikki manbasini ko'rsatadi” kabi indikatorlar qo'llanadi. Talaba o'z ishini avval mezon asosida tekshiradi, keyin o'qituvchi bahosi bilan qiyoslaydi. Tafovut metakognitiv aniqlikni rivojlantirish uchun muhokama qilinadi.

Tengdoshlar baholashi pedagogik madaniyat va oshkora mezon mavjud bo'lganda samarali. Talabalar shaxsni emas, ish mahsulini baholash; umumiy fikr emas, dalil keltirish; kamchilik bilan birga takomillashtirish yo'lini ko'rsatishga o'rgatiladi. Dastlab “ikki kuchli jihat va bir rivojlantirish taklifi” modeli qo'llanib, keyinchalik fiziologik aniqlik, mantiqiy bog'lanish, dalil sifati va pedagogik tushunarlik mezonlari bilan boyitiladi.

Refleksiv yozuv talabani shaxsiy fikrini “to'g'ri–noto'g'ri” mezonida baholash uchun emas. Baholash tahlil chuqurligi, dalil, sababni aniqlash, muqobil strategiya va keyingi harakatning aniqligiga asoslanadi. Talaba “menga yoqdi” yoki “qiyin bo'ldi” degan umumiy jumla bilan cheklanmasdan, qiyinchilik manbai va uni bartaraf etish usulini ko'rsatishi kerak.

Refleksiv yondashuvni samarali amalga oshirishning birinchi sharti psixologik

xavfsiz va dialogik muhitdir. Talaba “tushunmadim”, “xulosamda xato bo‘lishi mumkin” yoki “boshqa strategiya kerak” deb ayta olishi lozim. Ikkinchi shart — o‘qituvchining refleksiv faoliyatni modellashtirishi. O‘qituvchi grafikni tahlil qilayotganda o‘z fikrlash algoritmini ovoz chiqarib namoyish etishi, keyinchalik tashqi algoritm talabaning ichki strategiyasiga aylanishi mumkin.

Uchinchi shart — refleksiya uchun vaqt ajratish. Mashg‘ulot yakunidagi ikki-uch daqiqalik chiqish bileti, laboratoriya protokolidagi xato tahlili yoki haftalik kundalik muntazam qo‘llansa, katta hajmdagi bir martalik essedan samaraliroq bo‘lishi mumkin. To‘rtinchi shart — refleksiya va faoliyat natijasi o‘rtasidagi bog‘lanish. Talaba xatosini yozganidan keyin mahsulotini qayta ishlash imkoniga ega bo‘lmasa, refleksiya real korreksiyaga aylanmaydi.

MUHOKAMA: Taklif etilgan metodik tizimning asosiy xususiyati refleksiyani alohida yakuniy savol emas, o‘quv faoliyatining barcha bosqichlarini bog‘laydigan mexanizm sifatida talqin qilishidir. Maqsad qo‘yish refleksiyaning oldindan rejalashtiruvchi shakli, faoliyat monitoringi jarayondagi refleksiya, natija va xato tahlili esa faoliyatdan keyingi refleksiya hisoblanadi. Korreksiya va transfer ushbu tahlilni amaliy o‘zgarishga aylantiradi.

Refleksiv yondashuv fiziologiya ta’limida kognitiv yuklamani orttirib yuborishi mumkin degan xavf mavjud. Har bir topshiriqdan keyin uzun refleksiv matn talab qilish talabaning vaqtini oladi va rasmiy javoblarni ko‘paytiradi. Shu sababli refleksiv vositalar maqsadga muvofiq va turli formatda qo‘llanishi lozim: qisqa chiqish bileti, ishonch shkalasi, bitta metakognitiv savol, grafik izohi, audio qayd yoki portfoliodagi davriy umumlashtirish.

Ikkinchi xavf refleksiyaning o‘qituvchiga yoqadigan tayyor jumalarga aylanishidir. Buni kamaytirish uchun savollar umumiy hissiyot emas, aniq dalil, strategiya va mahsulotga yo‘naltiriladi. “Bugungi dars yoqdimi?” savoli o‘rniga “qaysi grafik yoki tajriba dalili dastlabki fikringizni o‘zgartirdi?” savoli chuqurroq refleksiyani yuzaga keltiradi.

Uchinchi masala transfer bilan bog‘liq. Talaba refleksiv savolga javob berishi, biroq strategiyani keyingi mavzuda qo‘llamasligi mumkin. Shuning uchun strategiyalar nomlanadi, turli fiziologik tizimlarda takror qo‘llanadi va kasbiy-pedagogik vaziyatga ko‘chiriladi. Masalan, dalil–xulosa bog‘lanishini yurak fiziologiyasida o‘rgangan talaba uni nafas olish grafigi, endokrin boshqaruv va maktab laboratoriya mashg‘ulotida ham qo‘llashi kerak.

Metodikaning amaliy qiymati raqamli texnologiyaning mavjudligiga to‘liq bog‘liq emas. Asosiy omil — talabaning maqsadli, dalilga tayangan va korreksiyaga yo‘naltirilgan faoliyati. Virtual laboratoriya va AI bu jarayonni boyitishi mumkin, ammo konseptual savol, qog‘oz kundalik, oddiy tajriba, rubrika va guruhli muhokama ham refleksiv siklni samarali tashkil etadi.

XULOSA VA METODIK TAVSIYALAR

Refleksiv yondashuv asosida “Odam va hayvonlar fiziologiyasi” fanini o‘qitish talabaning fiziologik bilimni faqat eslab qolishi emas, uni tizimli tushuntirishi, eksperimental dalil bilan tekshirishi, o‘z fikrlash jarayonini monitoring qilishi va natijani yangi vaziyatga ko‘chirishini ta’minlashga qaratiladi. Taklif etilgan metodik tizim maqsad, mazmun, faoliyat, vosita, baholash, refleksiya, korreksiya va transfer komponentlarining integratsiyasiga asoslanadi.

Refleksiv kompetensiyaning motivatsion-maqsadli, kognitiv-tahliliy, operatsion-faoliyatli, kommunikativ-dalillovchi va refleksiv-korreksion mezonlari ta’lim natijasini kompleks baholash imkonini beradi. Ikki bosqichli konseptual test, laboratoriya rubrikasi, konseptual xarita, kundalik, portfolio, mikrodars va o‘zaro baholashning birgalikda qo‘llanishi diagnostika ishonchligini oshiradi.

Case-study, PBL, TBL, virtual laboratoriya, elektron portfolio va generativ sun’iy intellekt refleksiv savol, oshkora mezon, teskari aloqa va qayta ishlash bilan bog‘langandagina metakognitiv rivojlanishga xizmat qiladi. “Maqsad–faoliyat–dalil–refleksiya–korreksiya–transfer” sikli mazkur vositalarni yagona metodik mantiqqa

birlashtiradi.

1. Har bir yirik fiziologik mavzuni boshlang'ich diagnostik savol va talabani shonch darajasini aniqlash bilan boshlash.

2. Ma'ruza, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarida kamida bitta prognoz, bitta dalil tahlili va bitta metakognitiv savolni rejalashtirish.

3. Laboratoriya ishlarida natijadan tashqari faraz, usul cheklovi, o'lchash xatosi va xulosa ishonchliligini baholash.

4. Refleksiv kundalikni qisqa va muntazam formatda yuritish, uni teskari aloqa va mahsulotni qayta ishlash bilan bog'lash.

5. Elektron portfolioda dastlabki va takomillashtirilgan variantlarni saqlash, o'sish dalillarini yakuniy himoyada asoslash.

6. Sun'iy intellektdan foydalanishda so'rov–tekshiruv–qayta ishlash–oshkoralik protokolini majburiy qo'llash.

7. Baholash mezonlarini talabaga oldindan taqdim etish va o'z-o'zini hamda tengdoshlar baholashini pedagogik madaniyat asosida tashkil qilish.

8. Metodikaning samaradorligini real tajriba-sinov ma'lumotlari, ko'p manbali diagnostika va matematik-statistik tahlil asosida tekshirish.

Ishlab chiqilgan metodik tizimni amaliyotda tekshirish kvazi-eksperimental “dastlabki diagnostika–shakllantiruvchi ta'sir–oraliq monitoring–yakuniy diagnostika” dizaynida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Oliy ta'limdagi tayyor akademik guruhlarini to'liq tasodifiy qayta shakllantirish ko'pincha tashkiliy jihatdan imkonsiz bo'lgani uchun tabiiy guruhlar tajriba va nazorat guruhlariga ajratiladi. Bunda kurs, ta'lim tili, o'quv dasturi, auditoriya soati, boshlang'ich akademik tayyorgarlik va baholash sharoitlari imkon qadar tenglashtiriladi. Farqlovchi omil tajriba guruhida refleksiv metodikaning tizimli joriy qilinishi, nazorat guruhida esa amaldagi o'qitish amaliyotining davom ettirilishidan iborat bo'ladi.

Tajriba-sinovning bog'liq o'zgaruvchilari predmet-kognitiv natija, eksperimental faoliyat sifati, kommunikativ-dalillash, o'zini o'zi boshqarish va refleksiv-korreksion kompetensiya ko'rsatkichlaridan tashkil topadi. Natijani bitta test bilan baholash o'rniga konseptual test, xarita, laboratoriya protokoli, kundalik, portfolio, mikrodars, intervyu va kuzatuv ma'lumotlari triangulyatsiya qilinadi. Bir kompetensiyaning turli dalillar bilan tekshirilishi tasodifiy xato va subyektiv baholash ta'sirini kamaytiradi.

Dastlabki bosqichda guruhlarining tengligi o'rtacha ko'rsatkich, standart og'ish va darajalar taqsimoti orqali tekshiriladi. Yakuniy tahlilda guruh ichidagi dinamika, tajriba va nazorat guruhlarini o'rtasidagi farq, yuqori–o'rta–past darajalar nisbati hamda ta'sir kattaligi baholanadi. Taqsimot va o'lchov xususiyatiga qarab Student t-mezoni, Mann–Whitney U-mezoni, juft t-mezon, Wilcoxon mezon, Pearson χ^2 mezon va Cohen d koeffitsientidan foydalanish mumkin. Statistik ahamiyat pedagogik ahamiyat bilan bir xil emasligi sababli p qiymat natijaning mazmuniy talqini, ta'sir kattaligi va sifatli dalillar bilan birgalikda ko'rib chiqiladi.

Tajriba-sinovning ishonchliligi vositalarning mazmuniy validligi, ichki muvofiqligi, ekspertlararo mosligi va metodikaning bajarilish darajasi bilan ta'minlanadi. Rubrika va test topshiriqlari fiziologiya hamda ta'lim metodikasi mutaxassislarini ekspertizasidan o'tkaziladi. O'qituvchilar uchun metodik seminar, modul kartalari, kuzatuv varaqalari va namunaviy baholash materiallari tayyorlanadi. Ishtirokchilarning roziligi, ma'lumotlarni kodlash, natijalarni umumlashtirilgan ko'rinishda taqdim etish va tajribada ishtirok etishning fan bahosiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi etik talablar sifatida ta'minlanadi.

Tajriba natijalari ilmiy maqolada faqat haqiqiy birlamchi ma'lumotlar asosida keltirilishi kerak. Respondentlar soni, tajriba bazalari, boshlang'ich va yakuniy ko'rsatkichlar, statistik mezonlar hamda diagrammalar namunaviy sonlar bilan almashtirilmasligi lozim. Bunday yondashuv dissertatsiya va maqolaning ilmiy halolligi, natijalarning tekshiriluvchanligi hamda amaliy tavsiyalarning ishonchliligini ta'minlaydi.

7-jadval. Tajriba-sinov bosqichlari va kutiladigan ilmiy dalillar

Bosqich	Asosiy vazifa	Diagnostic manba	Kutiladigan dalil
Aniqlovchi	Boshlang'ich bilim va muqobil tasavvurlarni aniqlash	Konseptual test, xarita, anketa	Guruhlarning dastlabki profili va tengligi
Shakllantiruvchi	Refleksiv modullarni fan mazmuniga integratsiya qilish	Dars kuzatuv, kundalik, laboratoriya protokoli	Metodikaning bajarilishi va joriy o'sish
Oraliq monitoring	Qiyinchilik va rivojlanish dinamikasini aniqlash	Formatif test, rubrika, portfolio	Korreksion topshiriq va individual feedback uchun asos
Yakuniy diagnostika	Predmet, faoliyat va refleksiv natijani baholash	Ekvivalent test, mikrodars, portfolio himoyasi	Komponentlar va darajalar bo'yicha yakuniy natija
Statistik tahlil	Farqning ishonchliligi va amaliy kuchini aniqlash	t/U, χ^2 , Cohen d, ishonch oralig'i	Statistik va pedagogik ahamiyat
Sifatli talqin	Metodikaning ta'sir mexanizmini izohlash	Intervyu, fokus-guruh, kundalik matni	Talaba tajribasi, strategiya va transferdagi o'zgarish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dewey J. How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process. – Boston: D.C. Heath, 1933.
2. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.
3. Одилова, Махфуза Очиловна. "Методические аспекты проблем биологического и экологического образования." *Science and Education* 3.1 (2022): 798-801.
4. Одилова, М. О. (2022). Методические аспекты в процессе проблемных лекции или занятиях биологии и экологии. *Science and Education*, 3(1), 802-805.
5. Makhfuza, Odilova. "Physical and Chemical Composition of Water in Lake Kara-Kir." *Middle European Journal of Innovation in Nonformal Education* www.innovatus.es Page | 6. *European Scientific Bulletin* 13 (2021).
6. Odilova, M. (2021). DROUGHT AND SALINITY RESISTANCE PROPERTIES OF SORGHUM BICOLOR. *Збірник наукових праць ЛОГОС*.
7. Mamatov, Dilshod. "PROJECTS OF MAKING CLAY AND PLASTIC TOYS IN PRE-SCHOOL EDUCATION." *Theoretical & Applied Science* 9 (2019): 281-285.
8. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. – Toshkent: Sano-standart, 2015.
9. Tolipova J.O. *Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar*. – Toshkent: Cho'lpon, 2011.
10. Odilova M.O. *Refleksiv yondashuv asosida "Odam va hayvonlar fiziologiyasi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish (Biologiya ta'lim yo'nalishi misolida): PhD dissertatsiyasi qo'lyozmasi*. – Buxoro, 2026.

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA , PSIXOLOGIYA VA METODIKA	
SPORT YO'NALISHIDAGI QO'SHIMCHA TA'LIM ORQALI O'QUVCHILARNING BO'SH VAQTINI MAZMUNLI TASHKIL ETISHNING NAZARIY-PEDAGOGIK ASOSLARI Ibragimov Sanjar Saidjonovich	4
SUN'IY INTELLEKTDAN TA'LIM JARAYONIDA FOYDALANISHNING ETIK VA HUQUQIY JIHATLARI Umedjanova Malika Lukmanovna	8
AYOLLAR REGBISI: SHAKLLANISH TARIXI, ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA IJTIMOY-PEDAGOGIK AHAMIYATI Ibragimov Manuchexr Baxtiyorovich	12
BOSHLANG'ICH SINF TASVIRIY SAN'AT DARSLARIDA TABAQALASHTIRILGAN TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI Bozorova Hamida Shukriloyevna	15
O'ZBEK XALQ CHOLG'U ASBOBLARINING PAYDO BO'LISH TARIXI VA ULARNING MAKTAB DASTURIDAGI O'RNI Ibodov O'ktam Rasulovich	18
CHIM USTIDA XOKKEY MASHG'ULOTLARI JARAYONIDA TALABALARINING TEXNIK TAYYORGARLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI Ismoilov Husniddin	21
TABAQALASHTIRILGAN YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA TASVIRIY SAN'ATGA OID KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI Bozorova Hamida Shukriloyevna	28
BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINING DARSDAN TASHQARI TARBIYAVIY FAOLIYATIDA MA'NAVIY-AXLOQIY FAZILATLARNI SHAKLLANTIRISH Jabborova Fotima Nutfullojon qizi	34
MAGISTRATURA TALABALARINING TADQIQOT KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN YONDASHUVNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI Jamshid Tagaymurodovich Parmanov	41
O'QUV JARAYONIDA TALABALARINING MUSTAQIL ISHLASH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI Aminov Akmal Shavkatovich	48
STEAM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA AXBOROT BILAN ISHLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA Usmonova Zulfiya Ilxomovna	52
SHARQ MUTAFAKKIRLARINING IQTISODIY QARASHLARI VA ULARNING PEDAGOGIK MOHIYATI Ruziyeva Gulinoz Fatilloevna	59
REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILAR O'QUV-BILUV FAOLIYATINI FAOLLASHTIRISH	65

Bozorov Vahobiddin Nuriddinovich	
---	--

O'QUVCHILARDA MILLIY ONG VA MILLIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISHDA MUSIQIY TADBIRLARNING O'RNINI VA AHAMIYATI Karimov Olimxo'ja Islomovich	79
ESTRADA QO'SHIQCHILIGI RIVOJIDA VOKAL FANINING ROLI Karimov Olimxo'ja Islomovich	83
FILOLOGIYA FANLARI	
USAGE CHARACTERISTICS OF NEW NOUN LEXEMES IN MODERN UZBEK NEWSPAPER AND ONLINE MEDIA LANGUAGE Saidova Khurshida Fakhridin qizi	87
TALABALARNING YOZMA NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA TARJIMA STRATEGIYALARINI QO'LLASH Norboyeva Shahnoza Jo'rabek qizi	93
ANTONIMLAR VA ULARNING LINGVOPOETIK VAZIFALARI ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIY ASARLARIDA Tavakkal Choriyev	99
METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE THINKING THROUGH THE INTEGRATIVE TEACHING OF BRITISH CHILDREN'S LITERATURE Kodirova Zarina Bakhodirovna	117

ANIQ VA TABIIY FANLAR	
BIOLOGIYA O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA MAKTAB O'QUV-TAJRIBA UCHASTKASI FAOLIYATINI LOYIHALASHTIRISH VA TALABALARNING KASBIY FAOLLIGINI OSHIRISH Usmonova Mubashira Suvonovna	121
TIBBIY TA'LIM JARAYONIDA DIVERGENT TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI Bekchanova Soliha Davlatnazarovna	129
INTERAKTIV MULTIMEDIA VOSITALARIDAN FOYDALANISH ORQALI OLIY TA'LIMDA KOGNITIV FAOLLIKNI OSHIRISH METODLARINING KONSEPTUAL VA GNOSOLOGIK TAHLILI Asadova Sitora Sadullayevna	136
RAQAMLI TA'LIM MUHITINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI VA UNI TEXNIK YO'NALISHDAGI KASBIY TA'LIMDA QO'LLASHNING PEDAGOGIK ASOSLARI Savriyev Shamshod Shuxrat o'g'li	141
REFLEKSIV YONDASHUV ASOSIDA "ODAM VA HAYVONLAR FIZIOLOGIYASI" FANINI O'QITISHNING METODIK TIZIMI Odilova Mahfuza Ochilovna	151



QAYDLAR UCHUN



QAYDLAR UCHUN

**TA'LIM
TRANSFORMATSIYASI
ILMIY – METODIK
JURNAL**
№. 4

BOSH MUHARRIR

Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, p.f.d. (DSc), professor MA'MUROV BAHODIR

BAXSHULLAYEVICH

Muharrir:
Texnik muharrir:
Sahifalovchi:
Dizayner:

A. Kalandarov
G. Samiyeva
Z. Elmurotova
M. Arslonov

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original – maketdan bosishga ruxsat etildi: 01.07.2024.
Bichimi: 60/84 ¹/16 «Palatino Linotype» garn. Ofset bosma usulida. Ofset bosma qog'ozi. Bosma tabog'i
6,75 Adadi 50. Buyurtma № 124. Bahosi kelishilgan holda.



«Sharq-Buxoro» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahar O'zbekiston Mustaqilligi ko'chasi, 70/2 uy.
Tel: 0(365) 222-46-46

